

ΕΚΔΑΤΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΕΡΕΩΣ

Ο ΚΕΡΑΜΟΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΤΗΡΙΩΝ
ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Ο ΚΕΡΑΜΟΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΤΗΡΙΩΝ
ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1911

Ο ΚΕΡΑΜΟΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΤΗΡΙΩΝ
ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Υ Π Ο
ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ ΠΑΣΑΔΑΙΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1973

(A ∈ 10)

(REF. 3).

YE 1 (76)

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ἡ παροῦσα ἐργασία ἀνάγει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς παλαιὰν σύστασιν τοῦ καθηγητοῦ κυρίου Ἀναστασίου Ὁρλάνδου. Κατὰ τὴν πρὸς συγκρότησιν τῆς μελέτης ἀναληφθεῖσαν ἐπιτόπιον ἔρευναν οὐκ ὀλίγαι ὑπῆρξαν αἱ δυσκολίαι, αἵτινες ἔπρεπε νὰ ὑπερπηδηθοῦν, λόγῳ τῆς διασπορᾶς καὶ τοῦ δυσπροσίτου, εἰς πολλὰς περιπτώσεις, τοῦ ἀναζητουμένου ὕλικου. Ἐνεκα τούτου καὶ κατόπιν τῆς λυπηρᾶς ἐπίσης διαπιστώσεως ὅτι μέρος τοῦ ἐν λόγῳ ὕλικου εἶναι καταδικασμένον νὰ ἐξαφανισθῇ μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ὠδηγήθην εἰς τὴν ἀπόφασιν ὅπως μὴ περιορισθῶ μόνον εἰς τὰ ἀπαράιτητα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, τὰ ἀποσαφηνίζοντα τὴν μορφολογικὴν ἢ κατασκευαστικὴν ἀνάλυσιν τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων, ἀλλὰ φροντίσω ἐπὶ πλέον ὅπως ἀποτυπωθοῦν ὅλα τὰ εἶδη αὐτῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποτελεσθῇ, ἄρτιον κατὰ τὸ δυνατόν *corpus*, εἰς τὴν διάθεσιν ἐκείνων οἵτινες, ἡμέραν τινά, θὰ προβοῦν εἰς τὴν συνθετικὴν μελέτην τοῦ ὅλου βυζαντινοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου.

Ἡ ἔκδοσις τῆς παρούσης ἐργασίας θὰ ᾔτο ἀδύνατος ἄνευ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἵνα τὸ ἀνὰ χεῖρας ἔργον συμπεριληφθῇ εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην» τῆς Ἑταιρείας, διὸ καὶ ἐπιθυμῶ ὅπως καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης ἐκφράσω ἰδιαιτέρας εὐχαριστίας πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον αὐτῆς.

Ἐπίσης θερμαὶ εὐχαρισταὶ ὀφείλονται εἰς τὸ προσωπικὸν τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὰς διευθυνούσας αὐτὸ δεσποινίδα Ἀρτεμισίαν Γιαννουλάτου καὶ κυρίαν Μαρίαν Γαβρίλη διὰ τὸ ἐπιδειχθὲν ἐνδιαφέρον.

Εἰς δὲ τὸν σεβαστὸν μοι καθηγητὴν κύριον Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον εὐγνωμόνως ἀφιερῶ τὴν ἐργασίαν μου ταύτην, ὅχι μόνον διότι ὑπῆρξε, τρόπον τινά, ὁ ἀνάδοχος αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ διότι, σχὼν τὴν εὐτυχίαν νὰ συνεργασθῶ μετ' αὐτοῦ κατὰ διαφόρους περιστάσεις, πολλὰ ἐδιδάχθην περὶ τῆς μεθοδολογίας τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης, εἰς τρόπον ὥστε νὰ θεωρῶ αὐτὸν Διδάσκαλόν μου πολύτιμον.

Α. Π.

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	Σελίς
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄: Ο ΚΕΡΑΜΟΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	4
α΄— Καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Παντεπόπτου	5
β΄— Ὑπόβαθρον τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος Φιλανθρώπου	7
γ΄— Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Λιβός	12
δ΄— Ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας	18
ε΄— Τὸ φερόμενον ὡς ναὸς τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου κτήριον	21
στ΄— Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου	24
ζ΄— Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Χώρας	29
η΄— Τὸ φερόμενον ὡς Ἀνάκτορον τοῦ Κωνσταντίνου κτήριον	32
θ΄— Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν τειχῶν	37
ι΄— Τὰ ἀγνώστου ὀνομασίας μνημεῖα	46
ια΄— Ἡ μονὴ τοῦ Στουδίου	48
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄: ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΑΙ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	50
Α. — Π ρ ὶ τ η κ α τ η γ ο ρ ί α	51
1/A. Διάκοσμος τῶν τεταρτοσφαιρίων τῶν ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν	51
2/A. Διάκοσμος τοῦ ἡμικυκλίου τῶν ὀρθογωνίων κογχῶν	53
3/A. Διακοσμητικαὶ συνθέσεις	54
4/A. Πλέγματα	55
5/A. Σταυροί	56
6/A. Αὐτοτελῆ διακοσμητικὰ στοιχεῖα	57
7/A. Ρόδακες	58
8/A. Ταινίαι	58
9/A. Γεῖσα	59
10/A. Γράμματα	59
Β. — Δ ε υ τ έ ρ α κ α τ η γ ο ρ ί α	59
1/B. Διάκοσμος τῶν τεταρτοσφαιρίων τῶν ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν	59
2/B. Κόγχαι ὀρθογωνίου διατομῆς	60

	Σελις
3/B. Συνθέσεις	60
4/B. Πλέγματα	61
6/B. Αὐτοτελῆ στοιχεῖα	61
7/B. Ρόδακες	62
8/B. Ταινίαι	62
11/B. Τόξα	62
 ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ' : ΤΕΧΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	65
Α.—Τὸ ὑλικόν	65
α'—Ὁμοιογένεια	67
β'—Κανονικότης σχήματος	67
γ'—Ἀπορρόφῃσις ὕδατος	68
δ'—Ἀντοχὴ εἰς τὸν πάγον καὶ εἰς ὠρισμένην πίεσιν	68
ε'—Ἐπιδεκτικότης λαξεύσεως	68
Β.—Ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ καὶ ἐκτέλεσις τοῦ διακόσμου	70
 ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ' : Αἰσθητικαὶ παρατηρήσεις	76
1. Συνθέσεις ἄνευ ὁρίων	76
2. Συνθέσεις ἐκτεινόμεναι κατὰ μῆκος	77
3. Ἀκτινοειδεῖς συνθέσεις	77
4. Αὐτοτελεῖς συνθέσεις	77
5. Συνθέσεις ἐντὸς προκαθορισμένου περιγράμματος	77
 RÉSUMÉ	81

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὁ ἕκτος αἰὼν εἶναι ἀναμφιβόλως διὰ τὴν Χριστιανικὴν τέχνην τῆς Ἀνατολῆς σταθμὸς καὶ ἀφετηρία.

Εἶναι σταθμὸς διότι κατ' αὐτὸν ἡ ἀπὸ τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας παρατηρουμένη θεολογικὴ, καλλιτεχνικὴ καὶ τεχνικὴ ἐξέλιξις καταλήγει, ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἐπίδρασιν καὶ κυριαρχίαν, εἰς ἀξιοθαύμαστον σύνθεσιν τῶν καθ' ἑαυτὰ ἀνομοιογενῶν στοιχείων τοῦ ἑλληνιστικοῦ καὶ ἀνατολικοῦ κόσμου. Εἶναι δὲ καὶ ἀφετηρία, διότι ἐγκαινιάζεται οὕτω νέα φάσις τῆς χριστιανικῆς τέχνης, ἥτις, ἐκ τῆς πόλεως τοῦ Βυζαντίου, κυριωτάτου παράγοντος τῆς ἐν λόγῳ συνθέσεως, ἐκλήθη βυζαντινὴ.

Ἡ νέα τέχνη καθιεροῦται διὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ ἰδρυθέντος ἐν τῇ Πρωτευούσῃ τοῦ κράτους ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Ὁ ἐπιβλητικὸς ναός, διὰ τῆς ὅλης αὐτοῦ μορφολογίας, ἐρειδομένης ἐπὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς τεχνικῆς, ἐκφράζει κατὰ τρόπον ὄντως ἀριστουργηματικὸν τὸ χριστιανικὸν ἰδεῶδες διὰ τῆς δημιουργίας ἐκπεπνευματωμένου χώρου, ὅπου τὰ ὅρια ὑποχωροῦν, τὰ στηρίγματα ἀποκρύπτονται, ἀέριναι προοπτικαὶ διανοίγονται, ἐνῶ ποικίλα τόξα καὶ ἐλαφροὶ θόλοι πυργοῦνται καὶ καταλήγουν εἰς τὸν κυρίαρχον τροῦλλον, σύμβολον τῆς οὐρανίου σφαίρας «ὅπου ἐνοικεῖ ὁ Θεός».

Τὰς ἐντυπώσεις ταύτας ἔρχεται νὰ ἐνισχύσῃ πλούσιος διάκοσμος ἐπιφανείας ἐκ πολυχρώμων μαρμάρων, αἱ φυσικαὶ φλέβες τῶν ὁποίων δημιουργοῦν φανταστικὰ ἀχειροποίητα κοσμήματα ἐξ ἀποστιλβόντων μωσαϊκῶν, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ χρυσοῦν βάθος, καὶ ἐκ δαντελλωτῶν ἐπιπεδογλύφων γλυπτῶν κοσμημάτων, εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἐσωτερικὸν νὰ ἀποκτᾷ ὅψιν ὑπερκόσμιον.

Ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν πλοῦτον καὶ τὴν σημασίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ἀλλὰ καὶ γενικῶς τῶν ναῶν τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου, ἀποτελεῖ ἡ ἔλλειψις οἰουδήποτε διακόσμου εἰς τὰς ἐξωτερικὰς τῶν μνημείων ὀψεις, αἵτινες παραμένουν ἀδιάρθρωτοι καὶ γυμναί.

Τὸ ἐκ πρώτης ὀψεως δυσκολονόητον τοῦτο φαινόμενον ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς βαθύτερα ψυχικὰ αἷτια, πηγάζοντα ἐξ αὐτῆς τῆς οὐσίας τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἥτις ζητεῖ ἀπὸ τὸν πιστὸν νὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ πρὸς τὰ ἔσω, πρὸς τὴν ψυχὴν καὶ οὐχὶ πρὸς τὸ φθαρτὸν αὐτῆς περίβλημα.

Νέαν ὅλως ἀντίληψιν περὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῶν κτηρίων ἐγκαινιάζει ἡ δευτέρα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας περίοδος, ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεως εἰς

τὸν θρόνον τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας (867), ὅτε αἱ ἐξωτερικαὶ ὀφείας αὐτῶν τυγχάνουν τοῦ ἀμέσου ἐνδιαφέροντος τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς ἐποχῆς. Ἦδη διὰ τῆς καταργήσεως περὶ τὸ τέλος τῆς προηγουμένης περιόδου τῶν αἰθρίων καὶ τῆς ἀπαλλαγῆς αὐτῶν ἀπὸ τῶν περισφιγγόντων αὐτοὺς προσκτισμάτων, οἱ ναοὶ ὀρθοῦνται πλέον ἐλεύθεροι, ἀπαραιτήτου καθισταμένης τῆς ἀξιολογήσεως τῶν ἐξωτερικῶν αὐτῶν ἐπιφανειῶν. Ἀποκτοῦν ὅθεν αὗται παραστάδας, τυφλὰ ἀψιδώματα ἢ ἀβαθεῖς κόγχας πρὸς μετριασμόν τῆς μονοτονίας. Ἡ τοιχοδομία καθίσταται ἐπιμελεστέρα, κυριαρχοῦντος εἰς μὲν τὴν Πρωτεύουσαν καὶ τὰς ὑπ' αὐτῆς ἐπηρεαζόμενας ἐπαρχίας τοῦ παλαιοῦ συστήματος τῆς ἐναλλαγῆς ὀριζοντίων ζωνῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ λαξευτῶν λίθων, εἰς δὲ τὴν Ἑλλαδικὴν σχολὴν τοῦ πλινθοπεριβλήτου συστήματος, κατὰ τὸ ὅποιον ἕκαστος λίθος περιβάλλεται ὑπὸ πλίνθων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργῇται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου εἶδος ἐρυθροῦ δικτυωτοῦ.

Τὴν καταπολέμησιν τῆς μονοτονίας τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν κτηρίων ἔρχεται νὰ ἐνισχύσῃ καὶ ἀξιόλογον σύστημα κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου, ὅπερ παρουσιάζει θαυμαστὴν ποικιλίαν πλινθίνων στοιχείων, ὡς εἶναι σταυροί, ρόδακες, ταινίαι, μαίανδροι κ.ἄ., οὐχὶ σπανίως δὲ μετὰ τῶν πλίνθων συνδυάζονται καὶ ἑγχρωμα φαγεντιανὰ πλακίδια. Τοιοῦτοτρόπως τὰ κτήρια ζωογονοῦνται ἐξωτερικῶς διὰ τῆς καταργήσεως τῶν μεγάλων ἀδιαρθρώτων ἐπιφανειῶν, τοῦ ἐμπλουτισμοῦ αὐτῶν διὰ τῆς ποικιλίας τῶν κεραμοπλαστικῶν στοιχείων καὶ τῆς πολυχρωμίας τοῦ ὕλικου.

Πάντως ἡ ἑξαρσις τῶν ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῶν μνημείων ἐντυπώσεων δὲν καταστρατηγεῖ τὸν ἐκ τῆς βασικῆς χριστιανικῆς ἀρχῆς τῆς πρὸς τὰ ἔσω στροφῆς πηγάζοντα συμβολισμόν, διότι ὁ διὰ τῶν προαναφερθέντων στοιχείων διάκοσμος τῶν ἐξωτερικῶν ὀψεων πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τὸν συναγωνισμόν τοῦ ἐσωτερικοῦ διακόσμου, ὅστις παραμένει πάντοτε κυρίαρχος εἰς τὰς ἐκ τῶν βυζαντινῶν μνημείων ἐντυπώσεις.

Κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων (1261 - 1453), ἐξακολουθοῦν ὑφιστάμεναι αἱ αὐταὶ τάσεις, αἵτινες πραγματοποιοῦνται μετὰ ζήλου περισσοῦ καὶ ἐφευρετικῆς φαντασίας. Παρὰ τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι, λόγῳ τῆς πτωχεύσεως τοῦ κράτους, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν μνημείων αἱ ὀρθομαρμαρώσεις καὶ τὰ μωσαϊκὰ ἀντικαθίστανται πολλάκις ὑπὸ τῆς ὀλιγώτερον δαπανηρᾶς νωπογραφίας, ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τοῦ ἐξωτερικοῦ φθάνει εἰς τὸ ἀπόγειον αὐτοῦ διὰ πλείστων ὅσων νέων συνδυασμῶν καὶ λεπτοτάτης ἐπεξεργασίας. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τούτου ἀποτελεῖ ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης, εἰς τὰς ἀψίδας τοῦ ὁποίου αἱ πλίνθοι παρουσιάζουν συνδυασμοὺς ἀφαντάστου ποικιλίας καὶ λεπτότητος. Δὲν εἶναι δὲ μόνον ἡ Θεσσαλονίκη, ὅπου ἐκδηλοῦται ζωηρὰ ἡ διακοσμητικὴ διάθεσις καὶ ποικιλία, ἀλλ' αὕτη ἐπεκτείνεται εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα ἀφ' ἑνός, κατακλύζει δὲ ἀφ' ἑτέρου τὰς βαλκανικὰς χώρας.

Ἐνίοτε εἰς τὸν κεραμοπλαστικὸν τῆς περιόδου ταύτης διάκοσμον προστίθενται.

οὐχὶ μόνον φαγεντιανὰ πλακίδια, ὅπως κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρα πινάκια ἐκ φαγεντιανῆς γῆς ἢ ἀκόμη καὶ ἐφυαλωμένα φιαλίδια, τῶν ὁποίων τὰ στόμια διαγράφουν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου ἰδιόμορφα σχέδια.

Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ προέλευσις τοῦ κεραμοπλαστικοῦ τῶν βυζαντινῶν κτηρίων διακόσμου διότι, ἐνῶ σποραδικὰ δείγματα αὐτοῦ συναντῶνται ἤδη εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τοῦ 5ου αἰῶνος¹, ἡ ἀπὸ τῆς δευτέρας βυζαντινῆς περιόδου γενίκευσις αὐτῶν κατ' ἄλλους μὲν ὀφείλεται εἰς τὴν ὁλονὲν αὐξανομένην ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς², κατ' ἄλλους εἰς ἐπιδράσεις τῆς Δύσεως, αἵτινες διεδόθησαν εἰς ὅλην τὴν βυζαντινὴν ἐπικράτειαν κατακλύσασαι πρῶτον τὴν Ἑπειρον καὶ τὴν Βουλγαρίαν³, ἐνῶ ἄλλοι δὲν ἀποκλείουν ἀναβίωσιν τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς πολυχρώμου τοιχοποιίας, ἥτις διετηρήθη εἰς τὰς ἀνατολικὰς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἐπαρχίας κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον⁴.

Ἐν πάσῃ ὁμῶς περιπτώσει, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς προηγηθείσης συντόμου ἱστορικῆς ἀνασκοπήσεως, ἡ τάσις πρὸς ζωογόνησιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν κτηρίων ἀναφαίνεται κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας περιόδου τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, συνεχισθεῖσα μετ' ἰδιάζοντος ζήλου καὶ κατὰ τὴν τρίτην, σπουδαῖον δὲ ρόλον εἰς τὴν ἀναζωογόνησιν ταύτην ἔπαιξαν ἀναμφιβόλως καὶ οἱ εἰς πλεῖστα σχέδια συνδυασμοὶ τῶν πλίνθων, προσδίδοντες εἰς τὰς ὅψεις γραφικότητα καὶ κίνησιν.

Εἰς τὴν Πρωτεύουσάν τοῦ κράτους ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, χαρακτηριζομένη ὑπὸ ὑψηλῆς ποιότητος ὕλικῶν, ἐξαιρέτου τεχνικῆς, λογικότητος καὶ μέτρου εἰς τὴν σύλληψιν⁵, ἐφαρμόζει μετὰ δεξιότητος καὶ συνέσεως τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον, χρησιμοποιοῦσα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, τὸ οἰκοδομικὸν ὕλικόν καὶ ἀποφεύγουσα τὴν χρῆσιν φαγεντιανῶν πλακιδίων ἢ πινάκων, ὡς ἐπίσης τῶν ἐκ τῶν ἀραβικῶν «κουφικῶν» γραμμάτων προκυπτόντων διακοσμητικῶν στοιχείων, ἅτινα συναντῶνται εἰς τὰς ἐπαρχίας⁶.

Ἡ μελέτη τοῦ κεραμοπλαστικοῦ τούτου διακόσμου ἐπὶ τῶν σφριζομένων μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, θὰ ἀποτελέσῃ τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀνὰ χεῖρας ἐργασίας, ἀποβλεπούσης εἰς τὴν τυπολογικὴν, μορφολογικὴν, τεχνικὴν καὶ αἰσθητικὴν ἀνάλυσιν αὐτοῦ.

1. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθήναι 1952, σ. 575.

2. CH. DIEHL, Manuel d'art byzantin, I, Paris 1925, σ. 424.

3. S. BETTINI, Origini romano - ravennati della decorazione ceramoplastica bizantina, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma 1940, σ. 22.

4. R. KRAUTHHEIMER, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1965, σ. 306.

5. Αὐτόθι σ. 307.

6. CH. DIEHL, ἔ.δ. σ. 782. G. MILLET, L'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 261.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Ο ΚΕΡΑΜΟΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Τὰ σφζόμενα σήμερον βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὰς ὧφεις τῶν ὁποίων παρατηρεῖται κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, εἶναι τὰ ἑξῆς :

α΄ : Τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Παντεπόπτου (ΠΠ) Σωτῆρος (Ἑσκή Ἰμαρὲτ τζαμί), κείμενον ἐπὶ τοῦ τετάρτου λόφου τῆς πόλεως, ἐν τῇ δεκάτῃ ρεγεῶνι αὐτῆς¹.

β΄ : Ὑπόβαθρον κτηρίου ὅπερ φέρεται ὡς ἀνῆκον εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Σωτῆρος Φιλανθρώπου (Φ), εὐρισκόμενον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Μαγγάνων, ἐπὶ τῶν θαλασσίων τειχῶν τῶν πρὸς τὴν Προποντίδα προπόδων τοῦ πρώτου λόφου τῆς πόλεως, ἥτοι ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς πρώτης ρεγεῶνος.

γ΄ : Τὸ ἐκ δύο προσηρτημένων πρὸς ἀλλήλους ναῶν συγκρότημα τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Λιβός (Λ) —Φεναρῆ Ἰσᾶ τζαμί— ὅπερ κεῖται ἐντὸς τῆς μεταξὺ τετάρτου καὶ ἐβδόμου λόφου κοιλάδος, ἐν τῇ τετάρτῃ ρεγεῶνι, οὐχὶ μακρὰν τῆς βυζαντινῆς πλατείας τοῦ Βοός, τοῦ σημερινοῦ Ἀκσαράι.

δ΄ : Ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας (Θ) —Γκιουλ τζαμί— εἰς τοὺς πρὸς τὸν Κεράτιον κόλπον πρόποδας τοῦ τετάρτου λόφου καὶ ἐν τῇ δεκάτῃ ρεγεῶνι εὐρισκόμενος.

ε΄ : Ὁ ὡς ναὸς τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου (ΘΔ) τοῦ Τήρωνος φερόμενος ναὸς —Βεφᾶ Κιλισὲ τζαμί— κείμενος ἐπὶ τοῦ τρίτου λόφου, ἐν τῇ ὀγδόῃ ρεγεῶνι.

στ΄ : Τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου (ΠΜ) μετὰ τοῦ πρὸς αὐτὴν προσηρτημένου παρεκκλησίου —Φετχιγιὲ τζαμί— ἐπὶ τοῦ ἑκτοῦ λόφου καὶ ἐντὸς τῆς δεκάτης τετάρτης ρεγεῶνος.

ζ΄ : Τὸ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ λόφου καὶ ἐντὸς τῆς αὐτῆς ρεγεῶνος Καθολικὸν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Χ), μετὰ τοῦ πρὸς αὐτὸ προσηρτημένου παρεκκλησίου —Καχριγιὲ τζαμί.

η΄ : Τὸ ἐν τῇ αὐτῇ ρεγεῶνι καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ λόφου λαϊκὸν κτήριο, ὅπερ φέ-

1. A. M. SCHNEIDER, Regionen und Quartiere in Konstantinopel, Istanbuler Forschungen 17, 1955, σ. 155.

ρεται ὡς ἀνάκτορον τοῦ Π ο ρ φ υ ρ ο γ ε ν ν ή τ ο υ (ΠΦ), περιλαμβάνεται δὲ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ἀνακτόρων τῶν Βλαχερνῶν —Τεκφούρ σαράι— καὶ

θ' : Οἱ διάφοροι πύργοι τῶν χερσαίων τειχῶν τοῦ Θ ε ο δ ο σ ί ο υ (ΤΘ), ἡ τῶν Β λ α χ ε ρ ν ῶ ν (ΤΒ).

Εἰς τὰ ἀνωτέρω πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ δύο ἄλλα, ἡρειπωμένα σήμερον, κτήρια, τῶν ὁποίων ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος ἔχει σχεδὸν τελείως καταστραφῇ, εἶναι ὅμως σχετικῶς γνωστὸς ἐκ προγενεστέρων δημοσιευμάτων:

ι' : Ἀμφότερα εἶναι βυζαντινὰ παρεκκλήσια, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία παραμένει ἄγνωστος. Ἐκ τούτων, τὸ εἰς τοὺς πρὸς τὸν Κεράτιον πρόποδας τοῦ τετάρτου λόφου κείμενον, φέρει τὴν τουρκικὴν ἐπωνυμίαν Σ ι ν ἄ ν π α σ ᾱ μ ε σ τ ζ η ν τ ί, ἐνῶ τὸ εἰς τοὺς πρὸς τὴν Προποντίδα πρόποδας τοῦ ἐβδόμου λόφου εὐρισκόμενον καλεῖται Ἰ σ ᾱ κ α π ο ὗ μ ε σ τ ζ η ν τ ί.

Πρὸς ὁλοκλήρωσιν τοῦ καταλόγου τῶν μνημείων ὅπου παρατηρεῖται κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, δεόν ὅπως ἀναφερθῇ καὶ

ια' : Ἡ ἡρειπωμένη ἐπίσης βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ἄλλοτε Καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Σ τ ο υ δ ί ο υ (Σ), ὅπου διασφύζονται σταυροὶ καὶ τινα ἄλλα διακοσμητικὰ στοιχεῖα.

α': Καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Παντεπόπτου (πίν. 1, ΠΠ)

Τὸ κτήριον φέρει ἐπὶ τῆς νοτίας αὐτοῦ ὄψεως ὀλιγάριθμα διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἐξ ὀπτοπλίνθων, τὰ ὁποῖα κατανέμονται ὡς ἑξῆς :

1. Εἰς τὸν τοῖχον τοῦ ἐξωνάρθηκος, εἰς τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος (N, 1), ἀνοίγεται ἡμικυλινδρική κόγχη, εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ὁποίας αἱ πλίνθοι διατίθενται κατὰ τὸν εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 14 διακοσμητικὸν τρόπον.

2. Ἀνάλογοι κόγχαι ἀνοίγονται καὶ εἰς τὸ ἀνώτατον ἄκρον τῆς κεντρικῆς τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἀψίδος, ἀλλ' εἶναι δυστυχῶς ἐπικεχρισμένοι ἐκτὸς μιᾶς, ὀρθογωνίου διατομῆς (N, 9), ἥτις ὁλόκληρος καλύπτεται ὑπὸ τοῦ εἰς τὸ σχῆμα «η» τοῦ πίνακος 19 διακοσμητικοῦ πλέγματος.

3. Ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ τοίχου τοῦ ἐσωνάρθηκος δύο παραστάδων ὑπάρχουν, ἐφ' ἐκάστης ἐξ αὐτῶν, ἀνὰ εἰς ρόδαξ (N, 2, 6) ἔχων τὴν εἰς τὸ σχῆμα «α» τοῦ πίνακος 24 μορφήν (πίν. 47, «β»).

4. Εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ ἐπὶ τῆς τρίτης, ἐξ ἀριστερῶν, παραστάδος τοῦ ναοῦ (N, 10) ὑπάρχει ὁ εἰς τὸ σχῆμα «γ» τοῦ πίνακος 24 εἰκονιζόμενος ρόδαξ.

5. Εἰς τὸν τοῖχον τοῦ ἐσωνάρθηκος, ὑπεράνω τοῦ ἐκεῖσε κατωτάτου παραθύρου (N, 4), ὑπάρχει ἡ ἐξ ἀπλοῦ μαιάνδρου συνισταμένη καὶ καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τοίχου, ἀπὸ παραστάδος εἰς παραστάδα, διήκουσα ταινία τοῦ σχήματος «γ» τοῦ πίνακος 25 (πίν. 47, «α»).

6. Ὑπὸ τὴν προαναφερθεῖσαν ταινίαν, πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ παραθύρου (N, 3),

υπάρχει, ήμικατεστραμμένον ἐξ ἐπισκευῆς τοῦ τοίχου, τὸ αὐτοτελὲς κόσμημα τοῦ σχήματος «α» τοῦ πίνακος 22, ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ ὁποίου ὅμως εἶναι εὐκόλον νὰ ἀναπαρασταθῇ ὡς κανονικὸν ἐξάγωνον μετὰ δύο διαγωνίων.

7. Πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ παραθύρου καὶ εἰς στάθμην κατωτέραν τῆς τοῦ προηγουμένου κοσμήματος (N, 5) ὑπάρχει τὸ εἰς τὸ σχῆμα «β» τοῦ πίνακος 21 κόσμημα, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ τετραγώνου, περιβάλλοντος ἀγκυλωτὸν σταυρόν.

8. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ὑπὲρ τὴν ἐκεῖσε θύραν (N, 8), μέγα τριπλοῦν τόξον περιβάλλει ήμικυκλικὸν τύμπανον, ὅπερ πληροῦται διὰ τοῦ εἰς τὸ σχῆμα «δ» τοῦ πίνακος 19 πλέγματος, ἐνθυμίζοντος τὴν ὑφὴν ὑφάσματος (πίν. 47, «γ»).

9. Τέλος, εἰς τὰ μετὰ τῶν τριῶν τόξων τοῦ κατωτέρου τριλόβου ἀνοίγματος τοῦ κυρίως ναοῦ (N, 7,11) σχηματιζόμενα καμπυλόπλευρα τρίγωνα, ὑπάρχει ἡ εἰς τὸ σχῆμα «ν» τοῦ πίνακος 16 εἰκονιζομένη σύνθεσις.

Αἱ εἰς τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα χρησιμοποιηθεῖσαι ὀπτόπλινθοι ἔχουν πάχος κυμαινόμενον μετὰ τῶν τριῶν καὶ τριῶν καὶ ήμίσεος ἐκ., ἐνῶ αἱ εἰς τὴν οἰκοδομὴν γενικῶς χρησιμοποιηθεῖσαι εἶναι κατὰ τι παχύτεραι, κυμαινόμεναι μετὰ τῶν τεσσάρων καὶ τεσσάρων καὶ ήμίσεος ἐκ.¹ Ἐξαιρέσειν τοῦ κανόνος τούτου ἀποτελοῦν αἱ ὀπτόπλινθοι τοῦ διακόσμου τῆς κόγχης τοῦ ἐξωνάρθηκος (πίν. 15, «ζ»), τῶν ὁποίων τὸ πάχος ποικίλλει, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κανονικότητα τῶν πλίνθων τῶν ἄλλων διακοσμητικῶν στοιχείων, ὧν ἡ κατασκευὴ εἶναι ἄψογος. Λίαν ἐπιμεμελημένη ἐπίσης εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἀποτελουσῶν τοὺς ρόδακας ὀπτοπλίνθων, καὶ κυρίως τῶν δύο πρώτων (πίν. 25, «α»), ὅπου αἱ πλίνθοι στενεύουσι πρὸς τὸ κέντρον, τοῦ πάχους αὐτῶν ἀπὸ τριῶν καὶ ήμίσεος ἑκατοστῶν καθισταμένου δύο ἑκατοστῶν. Ἐπίσης ἐκάστη πλίνθος, εἰς τοὺς ρόδακας τούτους, ἔχει λαξευθῇ κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἀκολουθῇ τὰς διακυμάνσεις τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου.

Τὴν ἀξιοπρόσεκτον διὰ βυζαντινὸν κτήριον, γραφικῆς διαθέσεως, ἀκρίβειαν τῆς κατασκευῆς, ἣτις παρατηρεῖται τόσον εἰς τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὅσον καὶ εἰς τὴν ὅλην κατασκευὴν αὐτοῦ, παρατήρησε καὶ ὁ van Millingen, ὅστις γράφει ὅτι τὸ κτήριον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ «πλέον προσεκτικῶς κατεσκευασμένη ἐκ τῶν ὀψίμων ἐκκλησιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως»².

Ὁ αὐτὸς συγγραφεύς, ἀφοῦ ἀναφέρῃ ἐσφαλμένως ὅτι «ἐπὶ τῶν ἀντερεισμάτων τῆς νοτίας πλευρᾶς ὑπάρχουν ρόδακες, ἀποτελούμενοι ἀπὸ ἀκτινοειδῶς τοποθετημένας πλίνθους ἐναλλασσομένας π ρ ὁ ς λ ί θ ο υ ς», προσθέτει ὅτι «ἐπὶ τῶν τριῶν πλευρῶν τῆς κεντρικῆς ἀψίδος ὑπάρχουν ὑπολείμματα πλέγματος ἐκ πλίνθων»³. Ἀναφέρει

1. Τοῦλάχιστον εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα τοῦ τοίχου διὰ τὰ ὁποῖα δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ πιθανότης μεταγενεστέρως ἐπισκευῆς.

2. A. VAN MILLINGEN, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, σ. 216.

3. Αὐτόθι σ. 215. Δεδομένου ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος διάκοσμος εἶναι ἐμφανὲς σήμερον ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν κογχῶν τῆς ἀψίδος, θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ παρατήρησις τοῦ συγγραφέως ἀνάγεται εἰς ἀνάλογον διάκοσμον καλύπτοντα τὸ βάθος τῶν ἄλλων κογχῶν τῆς ἀψίδος, αἵτινες εἶναι σήμερον κεκαλυμμένοι διὰ κονιάματος. Τὸ τοιοῦτον ὅμως δὲν φαί-

δ' επίσης ότι, εκτός του κεραμοπλαστικού διακόσμου, το κτήριο έφερεν εις διάφορα μέρη αυτού και μαρμαρίνην έξωτερικήν επένδυσιν¹, ουδέν ίχνος τής οποίας σφί-
ζεται σήμεραν.

Λεπτομέρειαν τής όψεως, όπου παρίσταται ό νότιος τοίχος του έσωνάρθηκος μετά των εκατέρωθεν αυτού παραστάδων, δημοσιεύει ό Gurlitt, όστις όμως, ως συ-
νήθως², υποπίπτει εις λάθη³. Ούτως, εις μέν τας πλαισιούσας τόν τοίχον του έσω-
νάρθηκος παραστάδας τοποθετεί τόν ρόδακα τής τρίτης παραστάδος (πίν. 25, «γ»),
όστις, ως είδομεν, είναι διάφορος των δύο πρώτων (πίν. 25, «α»), επαναλαμβάνει
δέν τόν υπέρ τόν παράθυρον μαίανδρον εις τήν θέσιν του φέροντος τόν άγκυλωτόν σταυ-
ρόν στοιχείου.

Τά διακοσμητικά στοιχεΐα του μνημείου δημοσιεύονται όρθώς, άν και κατά τρό-
πον μάλλον σχηματικόν, υπό των Ebersolt και Thiers⁴.

Χρονολογικώς ό ναός άνήκει, κατά τους νεωτέρους έρευνητάς, εις τόν 11ον αιώ-
να, ιδρυθείς κατά τας πηγάς υπό 'Αννης τής Δαλασσηνής, μητρός 'Αλεξίου Α' του
Κομνηνού (1081 - 1118)⁵.

β': Υπόβαθρον του ναού του Σωτήρος Φιλανθρώπου (πίν. 3, Φ)

'Εκκινούντες έκ του σημερινού Σαράι Μπουρνού—του άκροτάτου δηλαδή ση-
μείου τής χερσονήσου επί τής οποίας ήτο έκτισμένον άλλοτε τόν Βυζάντιον των αρχαί-
ων και όπου συναντώνται τά βυζαντινά τείχη τής παραλίας του Κερατίου κόλπου
πρός τά τής Προποντίδος—και κατευθυνόμενοι προς Νότον, διά τής έξωθεν των τει-
χών τούτων λεωφόρου, φθάνομεν μετ' όλίγον εις μέρος όπου τά τείχη διακόπτονται
υπό όψεως κτηρίου φερούσης μέγα τόξον, του οποίου τόν άνοιγμα είναι σήμεραν έν-
τοιχισμένον (πίν. 47, «δ»). Εις τόν καλύπτοντα τόν έν λόγω άνοιγμα τοίχον, και επί
του άξονος αυτού, άνοίγεται μεγάλη τοξωτή θύρα και υπέρ ταύτην παράθυρον. Έκα-
τέρωθεν τής θύρας ταύτης, και κατά τρόπον συμμετρικόν προς αύτήν, άνοίγονται δύο,
επίσης τοξωταί, θύραι, αίτινες όμως είναι πολύ ύψηλότεραι.

νεταί πιθανόν, διότι αί τελευταΐαι αύται κόγχαι είναι ήμικυλινδρικοί και συνεπώς άκατάλληλοι διά τοιούτου είδους
διάκοσμον.

1. A. VAN MILLINGEN, έ.ά. σ. 215.

2. C. GURLITT, Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1912, Textband, εικ. 90.

3. A. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, Κεφελή, ΑΕ 1967, σ. 45 και τόν φέρον τήν επωνυμίαν Τοκλού 'Ιμπραχήμ Ντεντέ Μεσ-
τζηντί βυζαντινόν κτήριο, ΑΕ 1969, σ. 111.

4. J. EBERSOLT - A. THIERS, Les églises de Constantinople, Paris 1913, εικ. 88, 89. Μεταξύ των δη-
μοσιευομένων στοιχείων (αυτόθι εικ. 90) ύπάρχει και κόγχη, τής οποίας ή θέσις δέν καθορίζεται. Πρόκειται πιθανώς
περί τής εις τόν σχήμα «ζ» του πίνακος 15 εικονιζομένης.

5. A. M. SCHNEIDER, Byzanz. Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt, Berlin 1936,
Istanbuler Forschungen τόμ. 8, σ. 68. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανική και Βυζαντινή 'Αρχαιολογία, 'Αθήναι 1942,
σ. 403. R. JANIN, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I, III, Les églises et les monastères, Paris
1953, σ. 527. R. KRAUTHHEIMER, έ.ά. σ. 263.

Τὸ ἀνώτερον ἥμισυ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὀψews καλύπτεται ὑπὸ ποικίλων κεραμοπλαστικῶν στοιχείων, ἡ διάταξις τῶν ὁποίων ἔχει ὡς ἀκολούθως:

1. Εἰς τὸ ἀνώτατον ἄκρον τῆς ὀψews ἐκτείνεται καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτῆς ταινία ἡμικατεστραμμένη (Α, 2,7), ἀποτελουμένη ἐξ ἀλληλοδιαδοχῆς τετραγώνων, ἕκαστον τῶν ὁποίων περιέχει συνδυασμὸν τεσσάρων σταυροειδῶς τοποθετημένων μαιάνδρων, ὡς φαίνεται εἰς τὸ σχῆμα «α» τοῦ πίνακος 25.

2. Ὑπὲρ τὴν ταινίαν ταύτην διασφύζονται ὑπολείμματα τινὰ ἐπιγραφῆς ἐξ ὀπτοπλίνθων (Α, 1), εἰς κατάστασιν μὴ ἐπιτρέπουσαν οἰονδήποτε καθορισμὸν λέξεων· σήμερον διακρίνεται μόνον τὸ γράμμα Α (πίν. 27, «β»).

3. Ὑπὸ τὴν προαναφερθεῖσαν ταινίαν καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτῆς ἐκτείνεται δευτέρα στενὴ ταινία (Α, 4,10), παρουσιάζουσα τὸ εἰς τὸ σχῆμα «ε» τοῦ πίνακος 25 εἰκονιζόμενον καμπυλόγραμμον, ἐν εἴδει κομβολογίου, σχῆμα.

4. Αἱ πλίνθοι αἱ συγκροτοῦσαι τὸ μέγα τόξον τῆς ὀψews (Α, 5) φέρουν κατὰ τὸ μέσον αὐτῶν κοιλότητα, εἰς τρόπον ὥστε νὰ σχηματίζεται κατὰ μῆκος τῆς περιφέρειας αὐτοῦ αὐλαξ (πίν. 47, «δ»), ἣτις θὰ ἔφερε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔνθετον κόσμημα ἐξ ἄλλου ὕλικου.

5. Ἐκατέρωθεν τοῦ προαναφερθέντος μεγάλου τόξου ἀνοίγονται δύο ἡμικυλινδρικοὶ κόγχαι (Α, 16,19) κατὰ τρόπον συμμετρικὸν μὲν, διαφόρου ὅμως πλάτους. Τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ κόγχης τὸ τόξον (Α, 18) φέρει ἐπίσης τὴν εἰς τὸ μέγα τόξον παρατηρουμένην αὐλακα, παρουσιάζει δὲ κατὰ τὸ τεταρτοσφαίριον αὐτῆς διπλὴν κατακόρυφον στήλην ἐκ πλίνθων σχηματιζουσῶν «Λ» (πίν. 11, «α»). Ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ κόγχη, στενωτέρα τῆς περιγραφείσης, εἶναι μὲν ἐπικεχρισμένη, ὑπάρχει ὅμως μεγάλη πιθανότης ὁ διάκοσμός της νὰ εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῶν δύο ἄλλων κογχῶν, αἵτινες ἀνοίγονται πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς δεξιᾶς θύρας τῆς ὀψews (Α, 24,25), διότι διαθέτει τὸ αὐτὸ πρὸς ἐκείνας πλάτος. Ὁ διάκοσμος τῶν δύο τελευταίων τούτων κογχῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν κατακόρυφον στήλην ἐξ ἀλλεπαλλήλων ὀπτοπλίνθων εἰς σχῆμα «Λ» (πίν. 12, «β» καὶ 48, «α»).

Ἐπὶ τῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ μεγάλου τόξου ἐπιφανείας τῆς ὀψews ὑπάρχουν τὰ ἐξῆς διακοσμητικὰ στοιχεῖα :

6. Εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ μεγάλου τόξου καὶ τῆς παρ' αὐτὸ κόγχης σχηματιζόμενον τρίγωνον (Α, 3) τὸ εἰς τὸ σχῆμα «α» τοῦ πίνακος 18 αὐτοτελὲς διακοσμητικὸν στοιχεῖον.

7. Πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς κόγχης καὶ παρ' αὐτήν (Α, 15) ὁ τοῖχος παρουσιάζει καρδιόμορφον ἐσοχήν, τὴν ὁποίαν εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ κτήρια τῆς πόλεως (πίν. 23, «δ»), ἣτις καλύπτεται ὑπὸ δύο τοξυλίων, στηριζομένων εἰς τὸ μέσον ἐπὶ μικροῦ λιθίνου κιλλίβαντος.

8. Ἀριστερώτερον (Α, 12) ὑπάρχει ὁ εἰς τὸ σχῆμα «β» τοῦ πίνακος 24 ρόδαξ, ὅστις ἀποτελεῖται ἐκ κυκλικῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, περικλειούσης σταυρὸν ἐκ καμπυλόγραμμων πλίνθων.

9. Ἡ μεταξὺ τῆς κόγχης, τοῦ καρδιοσχήμου στοιχείου καὶ τοῦ προαναφερθέντος ρόδακος περιλαμβανομένη ἐπιφάνεια (Α, 14) πληροῦται ὑπὸ πλέγματος ὁμοίου πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον συνηντήσαμεν εἰς τὸ παρὰ τὸ ἱερὸν Βῆμα τύμπανον τόξου τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Παντεπόπτου Σωτήρος (πίν. 19, «δ» καὶ 47, «γ»).

10. Εἰς τὴν μεταξὺ τοῦ ρόδακος καὶ τοῦ τέλους τῆς ὀψews ἐπιφάνειαν (Α, 13) ὑπάρχουν ὑπολείμματα δύο διακοσμητικῶν στοιχείων, συνιστάμενα, τὸ μὲν πλησιέστερον πρὸς τὸν ρόδακα καὶ ὑψηλότερον κείμενον, ἐκ καμπύλων τινῶν πλίνθων, ἀνηκουσῶν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς ρόδακα μικρότερον τοῦ σφζομένου, τὸ δὲ χαμηλότερον καὶ πλέον ἀπομεμακρυσμένον τοῦ ρόδακος, ἐκ πλίνθων ὑπὸ γωνίαν 45 μοιρῶν, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦν, ἐν τῷ συνόλῳ των τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀπετέλουν ρομβοειδὲς στοιχεῖον.

Ἐὰν τῶρα στρέψωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ὀψews, ἣτις κεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ μεγάλου τόξου αὐτῆς, ἀνευρίσκομεν τὰ ἐξῆς στοιχεῖα :

11. Εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἡ ἀνωτάτη πλατεῖα ταινία τῶν μαϊάνδρων συναντᾷ τὸ μέγα τόξον τῆς ὀψews καὶ ὅπου αὕτη ἔχει κατὰ μέγα μέρος καταστραφῇ (Α, 6), παρατηροῦμεν ὅτι ὑπάρχουν πλίνθοι, αἵτινες δεικνύουν ὅτι τὸ ἐκεῖ διακοσμητικὸν στοιχεῖον δὲν ἦτο μαϊάνδρος. Μεταξὺ τῶν πλίνθων τούτων διακρίνονται σαφῶς πρὸς τὰ κάτω μὲν δύο σπειροειδεῖς καμπύλαι (πίν. 22, «γ»), ὀλίγον ὑψηλότερον δὲ καὶ πλησιέστερον ἀλλήλων δύο μικραὶ ἐλλείψεις.

12. Εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ μεγάλου τόξου τῆς ὀψews καὶ τῆς παρ' αὐτὸ κόγχης τμήμα (Α, 27) εἶναι μὲν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου κατεστραμμένη, παρατηρεῖται ὅμως χαρακτηριστικὴ ἐμβάθυνσις αὐτοῦ δεικνύουσα ὅτι εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὑπῆρχε καρδιόσχημον σχῆμα, ὡς τὸ τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς.

13. Τὸ αὐτὸ σχῆμα διαγράφεται ὡς κοιλότης πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς προαναφερθείσης κόγχης (Α, 28) καὶ εἰς χαμηλοτέραν στάθμην (πίν. 48, «α»).

Εἰς τὸ μεταξὺ τῆς παρὰ τὸ μέγα τόξον κόγχης καὶ τῶν δύο ἄλλων, αἵτινες κεῖνται πρὸς τὸ δεξιὰ τῆς δεξιᾶς θύρας τῆς ὀψews τμήμα, ὑπάρχουν τρία καλῶς διατηρημένα στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων :

14. Τὸ πρῶτον (Α, 20) εἶναι τὸ εἰς τὸ σχῆμα «α» τοῦ πίνακος 23 εἰκονιζόμενον ρομβοειδὲς στοιχεῖον, ὅπερ εἶναι μᾶλλον τετράγωνον, ἰστάμενον ἐπὶ τῆς διαγωνίου αὐτοῦ, σχηματίζον οὕτω εἶδος σταυροῦ ἀποτελουμένου ἐκ πέντε τετραγώνων, τὰ ὁποῖα περιβάλλει ἡ περίμετρος τοῦ ρόμβου.

15. Τὸ δεύτερον (Α, 22) εἶναι ρόδαξ, πανομοιότυπος τοῦ ρόδακος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς (πίν. 24, «β»).

16. Τὸ τρίτον εἶναι ἐπίσης ρόδαξ (Α, 23), σχηματιζόμενος τόσον ἐξ ἀκτινοειδῶς διατεταγμένων ὀπτολίνθων, ὅσον καὶ ἐκ βαθύνσεως τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου (πίν. 23, «γ»).

17. Τρία σταυροειδῆ τετράφυλλα, ἐκ λεπτῶν καμπυλογράμμων πλίνθων (πίν. 21,

«α») είναι τοποθετημένα εἰς τὰ μεταξύ τῶν προαναφερθέντων τριῶν στοιχείων κενά (Α, 8,9,11).

18. Εἰς τὴν μεταξύ τῶν τόξων τῶν δύο πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς ὀψews, πλησίον ἀλλήλων ἰσταμένων, κογχῶν τριγωνικὴν ἐπιφάνειαν (Α, 26) ὑπάρχει τὸ εἰς τὸ σχῆμα «μ» τοῦ πίνακος 16 στοιχεῖον.

19. Τέλος, πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς παρὰ τὸ μέγα τόξον κόγχης καὶ εἰς στάθμην χαμηλοτέραν τῆς τῶν ἄλλων στοιχείων (Α, 21), ὑπάρχει σταυροειδὲς στοιχεῖον (πίν. 22, «δ»), ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ τοῦ σχήματος «α» τοῦ πίνακος 23, ἄνευ ὅμως τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸ τετραγώνου.

Περὶ τὴν περιγραφεῖσαν ὄψιν καὶ τὰς ὀπισθεν αὐτῆς αἰθούσας ἡσχολήθησαν διάφοροι κατὰ καιροὺς ἐρευνηταί, ἐξ ὧν οἱ Gurlitt, Wulzinger καὶ Mamboury ἐδημοσίευσαν συνολικὰ σχέδια αὐτῆς. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Gurlitt¹ διατηρεῖται ὑπὲρ τὴν ἀνωτάτην ταινίαν τῶν μαιάνδρων ἀρκετὸν μέρος τῆς ἐκεῖσε ἐπιγραφῆς ἐξ ὀπτοπλίνθων, μὴ οὔσης ὅμως εὐαναγνώστου.

Καὶ τὸ σχέδιον τοῦ Wulzinger², ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι πολὺ σχηματικόν, παρουσιάζει καὶ τινὰς ἀνακριβεῖας καὶ ἐλλείψεις³. Εἰς τὸ ἐν λόγω σχέδιον ἡ εἰς τὴν ἀνωτάτην στάθμην ἐπιγραφὴ ὑφίσταται, διακρινομένων τῶν γραμμάτων Ν, Α, Λ⁴, ἐνῶ εἰς τὸ σημεῖον ἐπαφῆς τῆς ἀνωτάτης ταινίας τῶν μαιάνδρων καὶ τοῦ μεγάλου τόξου τῆς ὀψews διακρίνεται στοιχεῖον ἀποτελούμενον ἐκ διπλοῦ τετραγώνου, φέροντος ἐντὸς αὐτοῦ τὰς περιγραφείσας ἀνωτέρω δύο μικρὰς ἐλλείψεις. Δὲν σημειοῦνται ὅμως τὰ κάτωθεν αὐτῶν σπειροειδῆ στοιχεῖα.

Ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς, εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Wulzinger, εἶναι ὅτι ἐπὶ τοῦ μεγάλου τόξου παρατηρεῖται διακοσμητικὴ τεθλασμένη γραμμὴ, ἥτις θὰ ἡδύνατο ἴσως νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτελοῦσα τὸν ἐνθετον διάκοσμον τῆς αὐλακος, ἥτις, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, διήκει καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ τόξου. Ἐνθετον κόσμημα ὅμως, ἀποτελούμενον ἐκ στοιχείων τοποθετημένων κατὰ τρόπον ὥστε νὰ σχηματίζουν γωνίαν μετὰ τοῦ ἄξονος τῆς αὐλακος, δὲν εἶναι κατασκευαστικῶς δυνατόν. Ἐνεκα τούτου πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος διάκοσμος, ὡς καὶ ὁ ἀναλόγου μορφῆς παρατηρούμενος ὑπὲρ τὸ ὑπὸ τὸ μέγα τόξον παράθυρον, εἶναι ὑποθετικαὶ προσθήκαι τοῦ συγ-

1. C. GURLITT, ἑ.ἀ. εἰκ. 187. Ὁ Gurlitt καὶ ἐνταῦθα ἐμφανίζει τὰς ἐξῆς ἀνακριβεῖας : εἰς τὴν θέσιν 13 (πίν. 3), μετὰ τὸ ρομβοειδὲς σχῆμα, ἀντὶ ρόδακος ἔχει τετράφυλλον στοιχεῖον. Εἰς τὰς θέσεις 3 καὶ 14 φαίνεται συνεχιζόμενον τὸ αὐτὸ πλέγμα, ὅπερ πληροῖ καὶ τὰ ἐνδιάμεσα τῶν στοιχείων τῆς δεξιᾶς μετὰ τὸ μέγα τόξον τῆς ὀψews ἐπιφανείας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὅμως ἐλλείπει τὸ μεταξύ τῶν δύο ἀκραίων κογχῶν στοιχεῖον. Ἐπίσης ἐλλείπει τὸ ἐν τῶν δύο καρδιοσχημῶν στοιχείων τῆς ἐπιφανείας ταύτης, ὡς καὶ τὰ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ τμήματος τῆς ταινίας τῶν μαιάνδρων σπειροειδῆ στοιχεῖα.

2. K. WULZINGER, Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel, Hannover 1925, εἰκ. 3.

3. Εἰς τὴν πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ μεγάλου τόξου ἐπιφάνειαν τῆς ὀψews τὸ καρδιοσχῆμον στοιχεῖον ἔχει σχεδιασθῇ ὑψηλότερον τῆς πραγματικῆς αὐτοῦ θέσεως. Εἰς τὰς θέσεις 3 καὶ 14 ἔχει σχεδιασθῇ τὸ αὐτὸ πλέγμα, ἐνῶ εἰς τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ μεγάλου τόξου ἐπιφάνειαν δὲν σημειοῦνται τὰ δύο καρδιοσχῆμα στοιχεῖα, ἐκ τῶν τριῶν δὲ μικρῶν σταυροειδῶν τετραφύλλων σημειοῦται μόνον τὸ ἐν. Ἐπίσης εἰς τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ μεγάλου τόξου κόγχην αἱ πλίνθοι φαίνονται διατεταγμέναι ὑπὸ ἀπλῆν γωνίαν καὶ οὐχὶ ὡς διπλοῦν «Λ».

4. Ὁ WULZINGER ἀνέγνωσε (αὐτόθι σ. 11) : Ν Α Ο C Λ (Ναὸς ἀ[γίου]).

γραφέως, ὅστις ἐξ ἄλλου δηλοῖ ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευομένη πρόσοψις δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς πιστὴ ἀναπαράστασις τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς αὐτῆς μορφῆς¹.

Τὴν ἀκριβῆ κατὰστασιν τῆς ὄψεως παριστᾷ τὸ ὑπὸ τῶν Demangel καὶ Mamboury δημοσιευόμενον σχέδιον², ὅπου εὐρίσκουμεν δύο διαφωτιστικὰ στοιχεῖα:

α. Πλήρη ἀποτύπωσιν τῆς εἰς τὴν ἀνωτάτην στάθμην ἐπιγραφῆς, ἣτις καὶ δημοσιεύεται ἰδιαιτέρως³.

β. Τὸ εἰς τὸ σημεῖον ἐπαφῆς τῆς ταινίας τῶν μαιάνδρων καὶ τοῦ μεγάλου τῆς ὄψεως τόξου στοιχεῖον, ὅπερ παρίσταται ὡς τετράγωνον, ἄνευ μὲν τῶν ἐντὸς αὐτοῦ μικρῶν ἐλλείψεων, φέρον ὅμως, ἀρχιζούσας ἐκ τῶν τεσσάρων κορυφῶν αὐτοῦ, τέσσαρας σπειροειδεῖς καμπύλας, καθοριζομένου οὕτω τοῦ ὅλου σχήματος τοῦ ἐν λόγῳ στοιχείου.

Εἰς τὸ σχέδιον τῶν Demangel καὶ Mamboury εἰκονίζεται ἐπίσης, πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ μεγάλου σφζομένου ρόδακος (Α, 12), μικρότερος ρόδαξ ἐξ ἀκτινωτῶν κεράμων ἐνθυμίζων τὴν μορφήν τοῦ σχήματος «ε» τοῦ πίνακος 23. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶδομεν ὅτι ἔχει σήμερον σχεδὸν ἐξαφανισθῇ ὀλοτελῶς, διατηρουμένων ἐξ αὐτοῦ μόνον δύο καμπύλων πλίνθων τῆς περιφερείας καὶ δύο εὐθυγράμμων ἐκ τῶν ἀκτίνων αὐτοῦ. Ἀκόμῃ ἀριστερώτερον παρατηρεῖται ρομβοειδὲς στοιχεῖον, ὡς τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ μεγάλου τόξου σφζόμενον (Α, 20), ὑπολείμματα τοῦ ὁποίου εἶναι ἀσφαλῶς αἱ σφζόμεναι, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, πλίνθοι ὑπὸ γωνίαν 45 μοιρῶν.

Γενικῶς αἱ διὰ τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου χρησιμοποιοθεῖσαι πλίνθοι εἶναι λεπταί, τοῦ πάχους αὐτῶν κυμαινομένου εἰς τὰς εὐθυγράμμους μὲν μεταξὺ δύο καὶ τριῶν ἑκατοστῶν, εἰς τὰς καμπυλογράμμους δὲ μεταξὺ ἐνὸς καὶ ἡμίσεος καὶ δύο καὶ ἡμίσεος ἑκατοστῶν.

Τὸ κτήριον, συνιστάμενον ἀπὸ καμαροσκεπεῖς αἰθούσας, εἰς τὰς ὁποίας ὀδηγοῦν αἱ ἐπὶ τῆς ὄψεως θύραι, ἀποτελεῖ, ὡς παραδέχονται οἱ νεώτεροι ἐρευνῆται⁴, ὑπόβαθρον τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος Χριστοῦ, χρονολογεῖται δὲ ὑπ' αὐτῶν εἰς τὸν 11ον αἰῶνα⁵.

1. K. WULZINGER, ἔ.ἀ. σ. 6.

2. R. DEMANGEL - E. MAMBOURY, *Le Quartier des Manges et la première région de Constantinople, Recherches Françaises en Turquie* 2, Paris 1939, εἰκ. 52.

3. Αὐτόθι εἰκ. 53. "Ὅπου, κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, ἀναγινώσκεται: ΚΡΑΤΑΙΑ ΔΕΣΠΟΤΙ... ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ (ἢ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ) ... ΒΑΣΙΛΑ... (σ. 51, σημ. 3).

4. Ἐκτὸς τοῦ προαναφερθέντος, βασικοῦ διὰ τὸ θέμα, ἔργου τῶν Demangel καὶ Mamboury, βλ.: R. JANIN, *Les monastères du Christ Philanthrope à Constantinople*, *Études Byzantines* 4, 1946, σ. 151 - 162 καὶ 542. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 233.

5. Πρὸς τὰ ὑπολείμματα τῆς μονῆς τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος συνέχονται καὶ ὑπόγεια ἀνήκοντα εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων, ὅπου οἱ μελετήσαντες αὐτὰ Demangel καὶ Mamboury ἀνεῦρον «ἀξιόλογον διάκοσμον ἐκ πλίνθων» (αὐτόθι σ. 24). Δυστυχῶς σήμερον, λόγῳ προσχώσεων, τὰ ὑπολείμματα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Μαγγάνων εἶναι ἀπρόσιτα. Εἰς τὴν ὑπὸ τῶν ἐρευνῆτων δημοσιευομένην φωτογραφίαν παρατηρεῖται ρόδαξ ὅστις ἐνθυμίζει τὸν τοῦ σχήματος «β» τοῦ πίνακος 25.

γ': Τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Λιβός (πίν. 4, 5, Λ)

Τὸ σήμερον σφζόμενον κτηριακὸν συγκρότημα ἀποτελεῖται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ δύο συνηνωμένων πρὸς ἀλλήλους ναῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ συνεχοῦς στοᾶς, ἥτις ἐκτείνεται πρὸς Δυσμὰς καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν δύο ναρθήκων τῶν ναῶν, ἀποτελοῦσα ἐξωνάρθηκα, καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας ὀψεως τοῦ πρὸς Νότον ναοῦ, σχηματίζουσα παρεκκλήσιον.

Ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ οὕτω δημιουργουμένου μεγάλου τετραγώνου μόνον ἡ βόρειος δὲν φέρει διακοσμητικὰ στοιχεῖα¹, ἐνῶ αἱ ἄλλαι τρεῖς παρουσιάζουν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον κατὰ τὴν ἐξῆς τάξιν:

I. Δυτικὴ ὀψις: Μεταξὺ τῶν ἀψιδωμάτων τῆς ὀψεως ταύτης ἀνοίγονται ὀκτὼ ἐν συνόλῳ κόγχαι (πίν. 4, Δ). Ἐκ τούτων αἱ πρῶται τέσσαρες (Δ, 1,2,3,4) εἶναι τοῦ αὐτοῦ πλάτους, περίπου 38 ἐκ. Αἱ δύο ἐπόμεναι, αἱ ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου εὐρισκόμεναι (Δ, 5,6), εἶναι ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ πρὸς ἀλλήλας πλάτους, ἀλλὰ πλατύτεροι τῶν προηγουμένων (περίπου 45 ἐκ.). Ἡ ἐπομένη ἔχει πλάτος 65 ἐκ. (Δ, 7), ἐνῶ ἡ τελευταία (Δ, 8) εἶναι ἡ πλατυτέρα ὅλων, ἔχουσα πλάτος 85 ἐκ. Ἐκ τῶν κογχῶν τούτων ἡ πρώτη, ἡ τετάρτη καὶ ἡ ἐβδόμη ἀποτελοῦν ἐπὶ τοῦ τοίχου ἐσοχὴν ὀρθογωνίου διατομῆς, ἐνῶ αἱ ὑπόλοιποι εἶναι ἡμικυλινδρικάι.

Ἀπλοῦς διάκοσμος ἐκ δύο, ἐπὶ τῆς διαγωνίου αὐτῶν ἱσταμένων, τετραγώνων, κοσμεῖ τὸ ἡμικύκλιον τῆς πρώτης κόγχης (πίν. 16, «α»). Δύο πλίνθινα ἐπάλληλα «Λ» κοσμοῦν τὸ μέσον τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς δευτέρας (πίν. 13, «γ») καὶ τῆς τρίτης κόγχης (πίν. 13, «α»), ἐνῶ ἡ τετάρτη, ὀρθογωνίου διατομῆς, φέρει διάκοσμον ἐκ πολὺ λεπτῶν ἡμικυκλικῶν κεραμίνων σωλήνων εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς (πίν. 16, «β»). Ἡ πέμπτη καὶ ἡ ἕκτη, ἀμφότεραι ἡμικυλινδρικάι, κοσμοῦνται διὰ σταυροῦ ἐντὸς ρόμβου (πίν. 15, «β»), πίν. 49, «α»). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι ὁ διάκοσμος τῆς πέμπτης κόγχης εἶναι κατὰ μέγα μέρος κατεστραμμένος, ὅχι ὅμως εἰς σημεῖον νὰ ἀμφιβάλῃ ὁ θεατὴς περὶ τοῦ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ καλῶς διατηρουμένου ἐπὶ τῆς ἕκτης. Ἡ ἐβδόμη ὀρθογωνίου διατομῆς κόγχη κοσμεῖται, ὡς καὶ ἡ τετάρτη, δι' ἡμικυκλικῶν κεράμων ἀλλὰ πολὺ παχυτέρων (πίν. 15, «π»), πίν. 49, «γ»). εἰς τὸν ἄξονα ἐκάστης τούτων ὑπάρχει ἀπιόσχημος μικρὰ πλίνθος. Ἡ ὀγδόη καὶ τελευταία κόγχη τῆς ὀψεως (πίν. 12, «δ»), ἡ πλατυτέρα ὅλων, εἶναι ἡμικυλινδρική, λίαν ἀβαθής, φέρουσα ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ αὐτῆς τρεῖς παραλλήλους στήλας ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων «Λ».

II. Νοτία ὀψις: Ἐπὶ τῆς ὀψεως ταύτης ἀνοίγονται τέσσαρες μόνον κόγχαι,

1. Ἡ πλευρὰ αὕτη ἀποτελεῖ τὴν βόρειον ὀψιν τοῦ πρὸς Βορρᾶν ναοῦ, ὅστις ἦτο πεντάκλιτος ἐγγεγραμμένος σταυροειδής, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν πρὸς Νότον δεύτερον πλάγιον κλίτος συνεχωνεύθη πρὸς τὴν βόρειον στοᾶν τοῦ νοτίου περιστόφου ναοῦ, ἐνῶ τὸ πρὸς Βορρᾶν δεύτερον πλάγιον κλίτος ἐλλείπει σήμερον. Φυσικὸν ἐπομένως εἶναι ὁ σημερινὸς βόρειος τοῖχος, καθ' ὃ ἄλλοτε ἐσωτερικός, νὰ στερῇται κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου (βλ. κάτωφιν εἰς KRAUTHIMER, ἔ.ἀ. σ. 262, εἰκ. 99).

ἅπασαι ἡμικυλινδρικοί, τῶν ὁποίων τὸ πλάτος βαίνει ἐλαττούμενον ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ¹.

Αἱ πρῶται τρεῖς (N, 1,2,3) φέρουν εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον αὐτῶν ἀνὰ δύο στήλας ἐκ δύο «Λ» (πίν. 13, «κ»), ἐνῶ ἡ τετάρτη μόνον μίαν (πίν. 15, «α»).

Ἡ ἐξεταζομένη νοτία ὅψις τοῦ συγκροτήματος τῆς μονῆς τοῦ Λιβὸς ἀνήκει εἰς τὴν περιβάλλουσαν τοὺς δύο ναοὺς στοᾶν, ἥτις εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, μεταγενεστέρα προσθήκη. Ἐνεκα τούτου εἰς τοὺς πρὸ τῆς προσθήκης ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ νοτίου ναοῦ ὑπάρχουν τέσσαρες κόγχαι, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ τρεῖς ἐπὶ τοῦ νοτίου, καὶ ἡ μία ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ, εἰς τὸ πρὸς Νότον ἄκρον αὐτοῦ.

Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ κογχῶν, ἡ μὲν δυτικὴ παρουσιάζει τὸν διάκοσμον τοῦ σχήματος «ι» τοῦ πίνακος 12, ἄνευ τῆς μικρᾶς κατακορύφου πλίνθου, ἐκ δὲ τῶν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἡ μὲν πρώτη ἐξ ἀριστερῶν παρουσιάζει τὸν εἰς τὸ σχῆμα «α» τοῦ πίνακος 14 διάκοσμον, ἄνευ τῶν δύο κατωτέρων ἀπιοειδῶν μικρῶν πλίνθων, αἱ δὲ ἄλλαι δύο τὸν τοῦ σχήματος «β» τοῦ πίνακος 12 μετὰ μιᾶς τριγωνικῆς μικρᾶς πλίνθου, ἥτις εἶναι τοποθετημένη κατακορύφως μετὰ τῶν σκελῶν τοῦ κατωτέρου «Λ» τῆς κεντρικῆς στήλης.

III. Ἀνατολικὴ ὅψις: Ἡ ὅψις αὕτη, πλουσιωτάτη εἰς κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον, ἀποτελεῖται ἐξ ἐπτά μερῶν (πίν. 5, Λ, Α), ἅτινα ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν εἶναι τὰ ἑξῆς: 1. Ἡ ἀνατολικὴ ὅψις τῆς νοτίας κλειστῆς στοᾶς, 2. ἡ ἄψις τοῦ διακονικοῦ τοῦ νοτίου ναοῦ, 3. ἡ κεντρικὴ ἄψις τοῦ νοτίου ναοῦ, 4. ἡ ἄψις τῆς Προθέσεως τοῦ νοτίου ναοῦ, 5. ἡ ἄψις τοῦ διακονικοῦ τοῦ βορείου ναοῦ, 6. ἡ κεντρικὴ ἄψις τοῦ βορείου ναοῦ, 7. ἡ ἄψις τῆς προθέσεως τοῦ βορείου ναοῦ.

Τὴν διάταξιν τοῦ ἐπὶ τῶν μερῶν τούτων διακόσμου θὰ περιγράψωμεν κατὰ σειρὰν ἐν τοῖς ἑφεξῆς:

1. Ἡ ἀνατολικὴ ὅψις τῆς νοτίας στοᾶς. Ἐπὶ τοῦ τμήματος τούτου, ὅπερ εἰς τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος φέρει μέγα ἡμικυκλικὸν τοξωτὸν παράθυρον — τὸ κάτω ὅριον τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ λοξότμητον γεῖσον — ὑπάρχει ἐν μόνον διακοσμητικὸν στοιχεῖον, εἰς τὸ κατώτερον αὐτοῦ μέρος, ἐκεῖ ὅπου ἡ ὅψις ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὴν νοτίαν ἑδραν τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ τοῦ νοτίου ναοῦ (Α, 1)². Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο στοιχεῖον εἶναι ὅμοιον πρὸς τὴν καρδιόσχημον ἐσοχήν, τὴν ὁποίαν συνηντήσαμεν εἰς τὸ ὑπόβαθρον τοῦ ναοῦ τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος (πίν. 18, «β» καὶ 48, «β»).

2. Ἡ ἄψις τοῦ διακονικοῦ τοῦ νοτίου ναοῦ. Ἡ τρίπλευρος αὕτη ἄψις, τόσον ὑπέρ, ὅσον καὶ ὑπὸ τὸ τρίλοβον αὐτῆς παράθυρον, φέρει ποικίλον κεραμοπλαστικὸν

1. Τὸ πλάτος τῆς πρώτης: 70 ἐκ., τῆς δευτέρας: 66 ἐκ., τῆς τρίτης: 61 ἐκ. καὶ τῆς τετάρτης: 55 ἐκ.

2. Εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ μέρος τοῦ τοίχου τῆς ἀνατολικῆς ὀψεως τῆς νοτίας στοᾶς, ὅπου ὑπάρχει τὸ διακοσμητικὸν στοιχεῖον, ἀνήκει εἰς τὴν παρ' αὐτῇ ἀψίδα τοῦ διακονικοῦ τοῦ νοτίου ναοῦ, εἰς τὸν ὅποιον ἡ στοᾶ προσεκολλήθη ἐκ τῶν ὑστέρων. Τότε ἡ λωρίδα αὐτῆς τοίχου ἐνεσωματώθη εἰς τὴν ὄψιν, ὡς καθίσταται φανερόν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπὸ τῆς κατασκευαστικῆς συνεχείας τοῦ τοίχου τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος λωρίδος πρὸς τὸν τῆς ἀψίδος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὑπὸ τῆς συνεχίσεως τοῦ εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα αὐτῆς διακόσμου τῆς ἀψίδος ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς ὀψεως (πίν. 48, «β»).

διάκοσμον συγκεκροτημένον ὡς ἐξῆς : Ἀμέσως ὑπὲρ τὸ τρίλοβον παράθυρον αἱ στρώσεις τῶν πλίνθων ἀκολουθοῦν τὰς καμπυλότητας τῶν τόξων, εἰς τὰς δύο ἑδρας τῆς ἀψίδος, αἱ δὲ στρώσεις αὗται ἐπὶ τῶν ἀκμῶν αὐτῆς συνεννοῦνται πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲν (Α, 4,5) ὑπὸ μορφὴν στηλῶν ἐξ ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 16, «κ»), πρὸς τὰ δεξιὰ δὲ (Α, 2,3) κατὰ τρόπον κλιμακωτόν (πίν. 16, «ε»).

Προχωροῦντες πρὸς τὰ ἐπάνω συναντῶμεν μίαν πρώτην ταινίαν (Α, 6), ὅπου δύο ἀλληλοδιεισδύουσαι τεθλασμέναι γραμμαὶ ἀποτελοῦν συνέχειαν (πίν. 25, «δ»), ὑπὲρ ταύτην δὲ σειρὰν γεισηπόδων (Α, 7) ὑπὸ μορφὴν καμπυλοπλεύρων τριγώνων ἀποτελουμένων ἐκ τεσσάρων ὀριζοντίων, σμικρυνομένων πρὸς τὰ κάτω, πλίνθων καὶ μιᾶς κατωτάτης κατακορύφως τοποθετημένης (πίν. 26, «α»). Ἐπὶ τῶν γεισηπόδων τούτων, καὶ συνεπῶς εἰς ἐπιφάνειαν κατὰ τι ἐξέχουσιν τῆς ἐπιφανείας τῶν ἐδρῶν τῆς ἀψίδος (Α, 12), ἐδράζεται δευτέρα ταινία συγκειμένη ἐκ κατακορύφως τοποθετημένων τεθλασμένων γραμμῶν, ὑπὸ μορφὴν ἀνοικτοῦ ἀνεστραμμένου «Σ» (πίν. 24, «ε»). Τὴν ταινίαν ταύτην ἀκολουθοῦν δύο στρώματα ἐξ ἑνὸς λαξευτοῦ λίθου ἕκαστον, ὡς τελικὴ δὲ ἀπόληξις τῆς ἀψίδος ὑπάρχει μία μόνη προεξέχουσα πλίνθος¹.

Οἱ κιονίσκοι τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος ἐδράζονται ἐπὶ λοξοτμήτου μαρμαρίνου γείσου, ὅπερ ἐπιστέφει βάθρον, εἰς τὰς τρεῖς ἑδρας τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται ἀνὰ μία κόγχη (Α, 45,46,48) ὀρθογωνίου διατομῆς, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρώτη φέρει ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ τόξου αὐτῆς δημιουργουμένῳ ἡμικυκλικῷ τυμπάνῳ διάκοσμον, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου διακρίνονται δύο ἀλλεπάλληλα «Λ» (πίν. 15, «ν» καὶ 48, «δ»), ἡ δευτέρα κοσμεῖται διὰ κατακορύφως καὶ ὀριζοντίως τοποθετημένων ἰσομεγέθων πλίνθων (πίν. 15, «ο» καὶ 48, «δ»), ἡ δὲ τρίτη ἐκ διπλῆς κλιμακωτῆς γραμμῆς περιβαλλούσης «Λ» (πίν. 15, «κ»). Εἰς τὰς συνεχιζούσας τὰς κατακορύφους τῶν κιονίσκων ἀκμὰς τῆς ἀψίδος (Α, 44,47) ὑπάρχει διάκοσμος ἀποτελούμενος ἐκ κλιμακωτῆς ἀνεστραμμένης γραμμῆς (πίν. 16, «δ» καὶ 48, «δ»)².

3. Ἡ κεντρικὴ ἀψὶς τοῦ νοτίου ναοῦ. Ἡ ἀψὶς αὕτη εἶναι ἐπτάπλευρος φέρουσα τρίλοβον παράθυρον καταλαμβάνον τὰς τρεῖς κεντρικὰς αὐτῆς ἑδρας, πρὸς τοὺς τρεῖς λοβούς τοῦ ὁποίου ἀντιστοιχοῦν τρεῖς ἡμικυλινδρικαὶ κόγχαι ἀνοίγόμεναι εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος αὐτῆς. Ἡ ἀνωτέρα αὕτη ζώνη κογχῶν συμπληροῦται δι' ἄλλων τεσσάρων ἐπίσης ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν, ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων ἐδρῶν τῆς ἀψίδος, ἥτοι ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν τῆς ομάδος τῶν τριῶν τοῦ κέντρου (πίν. 48, «γ»). Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν στάθμην τοῦ τριλόβου παραθύρου, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι αἱ ἐπὶ τῶν δύο ἐδρῶν, αἵτινες συνεχόνται πρὸς τὰς φερούσας τὸ

1. Τὸ κτήριον κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ὑπέστη ἀνακαίνισιν κατὰ τὴν ὁποίαν ἔγιναν καὶ συμπληρώσεις ἐλλειπόντων τμημάτων. Ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν συμπληρώσεων τούτων περιλαμβάνονται καὶ τὰ δύο στρώματα λίθων καὶ πλίνθων εἰς τὸ ἀνώτατον ἄκρον τῆς ἐξεταζομένης ἀψίδος, ὡς καὶ ἡ διὰ μιᾶς πλίνθου ἀπόληξις, δι' ἧς καὶ ἀναφέρονται μετὰ τινος ἐπιφυλάξεως.

2. Εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἡ ἀψὶς τοῦ διακονικοῦ ἐφάπτεται τῆς ἀνατολικῆς ὀψευς τῆς νοτίας στοᾶς (Α, 43) δὲν ὑπάρχει διακοσμητικὸν στοιχεῖον.

τρίλοβον τοιαύτας, εἶναι ὀρθογωνίου διατομῆς, ἐνῶ αἱ πλέον ἀπομεμακρυσμένοι ἀπὸ τοῦ τριλόβου ἄλλαι δύο εἶναι ἡμικυλινδρिकाί.

Οἱ κιονίσκοι τοῦ τριλόβου παραθύρου καὶ τῆς ἀψίδος ταύτης ἐδράζονται ἐπὶ λοξοτμήτου γείσου, ὅπερ εἶναι συνέχεια τοῦ τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ, ἐπιστέφει δὲ τὸ γεῖσον τοῦτο, ὅπως καὶ ἐκεῖ, βάθρον ὅπου ἀνοίγονται κόγχαι ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰς ὑπερκειμένας κόγχας τῶν ἐδρῶν τῆς ἀψίδος. Αἱ περὶ οὗ ὁ λόγος κόγχαι τοῦ βάθρου τῆς κεντρικῆς ἀψίδος ἐναλλάσσονται κανονικῶς εἰς τρόπον ὥστε, ἀρχίζοντες ἐκ τῆς πρώτης ἐξ ἀριστερῶν (Α, 50), ἥτις εἶναι ὀρθογωνίου διατομῆς, νὰ διαπιστοῦμεν ὅτι αὕτη ἀκολουθεῖται ὑπὸ ἡμικυλινδρικῆς, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ πάλιν ὀρθογωνίος καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς.

Ἀκολουθοῦντες τὸν τρόπον ἐξετάσεως τῆς διατάξεως τῶν ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ διακοσμητικῶν στοιχείων, βλέπομεν ὅτι ὑπὲρ τὰ τόξα τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς κεντρικῆς ἀψίδος ὑπάρχουν κατὰ πρῶτον δύο σειραὶ ὀπτοπλίνθων (πίν. 48, «γ»), αἵτινες συναντῶνται εἰς τὰς πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲν ἀκμὰς τῶν ἐδρῶν τῆς ἀψίδος (Α, 11,14,21) κατὰ κλιμακωτὰς γραμμάς (πίν. 16, «ζ»), ἐνῶ εἰς τὰς πρὸς τὰ δεξιὰ (Α, 29,36,39) κατὰ τρόπον δημιουργοῦντα ἀνεστραμμένον τρίγωνον (πίν. 16, «λ»)¹. Προχωροῦντες πρὸς τὰ ἄνω παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μετὰ τῆς ὑπὲρ τὰ τόξα τοῦ τριλόβου παραθύρου προαναφερθείσης διπλῆς σειρᾶς πλίνθων καὶ τοῦ κάτω ὀρίου τῶν ἀνωτέρων κογχῶν μακρόστενος ἐπιφάνεια (Α, 13,15,16,20,24,28,31,34,37,38) καλύπτεται, ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον, ὑπὸ τῶν εἰς τὸ σχῆμα «α» τοῦ πίνακος 20 εἰκονιζομένων καθέτως καὶ ὀριζοντίως κατὰ ζεύγη τοποθετημένων, ἰσομεγέθων πλίνθων. Ἐντὸς τῆς ἐν λόγῳ ἐπιφανείας καὶ ἐπὶ τοῦ ἄξονος ἐκάστου ἐκ τῶν παραθύρων τοῦ τριλόβου ἀνοίγματος τῆς κεντρικῆς ἀψίδος (Α, 18,27,32) ὑπάρχει ἀνὰ εἰς ρόδαξ ἐξ ἀκτινοειδῶς τοποθετημένων λεπτῶν πλίνθων, ἢ μᾶλλον κεράμων (πίν. 23, «ε»)² καταληγουσῶν, κατὰ μὲν τὸ ἐν ἄκρον αὐτῶν εἰς περιφέρειαν κύκλου ἐξ ἐπίσης λεπτῶν καμπυλογράμμων πλίνθων, κατὰ δὲ τὸ ἕτερον εἰς μικρὸν κύκλον ἐκ κεραμίνου σωλῆνος.

Αἱ μετὰ ταῦτα ἀνώτεραι κόγχαι, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δευτέρα ἐξ ἀριστερῶν (Α, 19) εἶναι στενοτέρα τῶν ἄλλων (Α, 17,22,26,30,33,35)², παρουσιάζουν εἰς τὰ τεταρτοσφαίρια αὐτῶν ποικιλίαν διακόσμου. Οὕτω : Ἡ πρώτη ἐξ ἀριστερῶν (Α, 17) καὶ ἡ πρώτη ἐκ δεξιῶν (Α, 35) φέρουν εἰς τὸ μέσον στήλην ἐκ τεσσάρων ἀλλεπαλλήλων «Λ» (πίν. 11, «γ»). Ἡ δευτέρα ἐξ ἀριστερῶν (Α, 19), στήλην ἐκ τριῶν ἀλλεπαλλήλων «Λ» (πίν. 11, «β»). Ἡ τρίτη ἐξ ἀριστερῶν (Α, 22), ὑπὸ τὴν ἐκ τριῶν «Λ» στήλην, φέρει μικρὸν κατακόρυφον τεμάχιον πλίνθου (πίν. 11, «δ»). Ἡ τετάρτη, ἥτις εὐρίσκεται ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς ἀψίδος (Α, 26), φέρει εἰς τὸ μέσον τοῦ τεταρτοσφαιρίου αὐτῆς στήλην ἐκ τεσσάρων ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 12, «ε»), ὡς αἱ δύο ἀκραῖαι, ἀλλ' ὑπὸ ἄλλην σύνθεσιν τῶν συγκροτουσῶν τὸ τόξον αὐτῆς πλίνθων. Ἡ

1. Εἰς τὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῆς κεντρικῆς ἀψίδος πρὸς τὰς ἐκατέρωθεν αὐτῆς δευτερευούσας (Α,10,41) δὲν ὑπάρχουν διακοσμητικὰ στοιχεῖα.

2. Πλάτους 60 ἐκ. περίπου ἔναντι 67 - 70 ἐκ. τῶν ἄλλων.

πέμπτη ἐξ ἀριστερῶν (Α, 30) παρουσιάζει εἰς τὸ μέσον τοῦ τεταρτοσφαιρίου αὐτῆς ρομβοειδῆ ἐπιφάνειαν (πίν. 12, «α»), ἐνῶ ἡ ἕκτη ἐξ ἀριστερῶν (Α, 33) παρουσιάζει ἀπλὴν ἐπέκτασιν τῶν συγκροτουσῶν τὸ τόξον αὐτῆς πλίνθων μέχρι τοῦ ἄξονος αὐτῆς (πίν. 11, «ε»).

Ὑπὲρ τὰς περιγραφείσας κόγχας ὑπάρχει (Α, 23) ταινία ἐξ ἀλληλοσυνδεμένων ἐν συνεχείᾳ συνθέτων μαιάνδρων (πίν. 25, «β»), μορφὴ ἣτις ἐνθυμίζει τὴν εἰς τὸ ὑπόβαθρον τοῦ ναοῦ τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος ταινίαν, ἃν καὶ ἡ ἐδῶ ἐξεταζομένη εἶναι ἀπλουστέρα καὶ στενωτέρα¹. Ὑπὲρ τὴν ταινίαν ταύτην ὑπάρχουν (Α, 25) γεισήποδες ἐκ τριῶν πρὸς τὰ κάτω στενευουσῶν ὀριζοντίων πλίνθων καὶ μιᾶς κατακορύφου εἰς τὸ κατώτατον σημεῖον αὐτῶν (πίν. 26, «γ»), οἵτινες ὅμως σχηματίζουν τρίγωνα, τῶν ὁποίων αἱ πλευραὶ εἶναι εὐθεῖαι γραμμαὶ καὶ οὐχὶ καμπύλαι ὥς ἦσαν αἱ πλευραὶ τῶν τριγώνων τῶν γεισηπόδων τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ. Τὸ ἐπὶ τῶν ἐνταῦθα ἐξεταζομένων γεισηπόδων ἐπικαθήμενον καὶ ἐπιστέφον τὴν ἀψίδα γεῖσον, ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων ἀλλεπαλλήλων ὀπτοπλίνθων, αἵτινες βαίνουν προεξέχουσαι ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω².

Ἐκ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ τριλόβου ἀνοίγματος τῆς ἀψίδος τεσσάρων κογχῶν, ἡ πρώτη ἐξ ἀριστερῶν (Α, 8) φέρει εἰς τὸν ἄξονα τοῦ τεταρτοσφαιρίου αὐτῆς δύο στήλας ἐκ δύο «Λ» καὶ ἐπ' αὐτῶν τρίτον «Λ» συνενοῦν αὐτάς (πίν. 12, «η»). Ἡ ἀντίστοιχος πρὸς ταύτην πρώτη ἐκ δεξιῶν (Α, 42) φέρει ἐπίσης δύο στήλας, ἀλλ' ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 11, «ζ»). Αἱ δύο συνεχόμεναι πρὸς τὸ τρίλοβον, ὀρθογωνίου διατομῆς, κόγχαι φέρουν ἀμφοτέραι διάκοσμον ἐξ ἡμικυκλίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ὑπάρχουν κατακορύφως τοποθετημέναι μικραὶ πλίνθοι. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ πρὸς τὰ ἀριστερά (Α, 9) εἶναι στενωτέρα, ἔχει τὰ ἡμικύκλια εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς (πίν. 15, «ι»), ἐνῶ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ, πλατυτέρα οὖσα (Α, 40), ἔχει τὰ ἡμικύκλια εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους σειράς (πίν. 15, «ε»).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ βάθρου τῆς ἀψίδος κόγχας, ὁ διάκοσμος αὐτῶν παρουσιάζει τὴν ἐξῆς διάταξιν :

Εἰς μὲν τὰς ὀρθογωνίους διατομῆς παρατηροῦνται, εἰς τὴν πρώτην ἐξ ἀριστερῶν (Α, 50) ρόμβοι (πίν. 15, «η» καὶ 49, «β»), εἰς τὴν τρίτην ρόμβοι ἐν συνδυασμῷ πρὸς σειρὰν «Λ» (Α, 54, πίν. 15, «θ»), εἰς τὴν πέμπτην (Α, 58) ἡμικύκλια (πίν. 15, «π») καὶ εἰς τὴν ἐβδόμην (Α, 61) στήλη ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 15, «μ»). Εἰς δὲ τὰς ἡμικυλινδρικές, εἰς τὴν δευτέραν ἐξ ἀριστερῶν (Α, 52) στήλη ἐκ τριῶν «Λ» (πίν. 12, «ι» καὶ 49, «δ»), εἰς τὴν τετάρτην (Α, 56) τριπλῇ στήλῃ ἐκ τριῶν «Λ» (πίν. 12, «θ»), ἐνῶ εἰς τὴν ἕκτην (Α, 60) διπλῇ στήλῃ ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων «Λ», συνδεομένων εἰς τὴν κορυφὴν δι' ἐνὸς ἄλλου «Λ» (πίν. 14, «α»).

Εἰς τὰς μεταξὺ τῶν περιγραφεισῶν κογχῶν τοῦ βάθρου τῆς κεντρικῆς ἀψίδος

1. Περίπου 75 ἐκ. ἐναντι 90 ἐκ. τῆς ταινίας τοῦ ναοῦ τοῦ Φιλανθρώπου.

2. Καὶ τὸ τμήμα τοῦτο ἀνήκει εἰς περιοχὴν τοῦ κτηρίου ἀνακαινισθεῖσαν.

ἀκμάς, παρατηρεῖται ἐπίσης διάκοσμος, ὅστις, εἰς μὲν τὴν πρώτην ἐξ ἀριστερῶν ἀκμὴν (Α, 51) παρουσιάζει τὴν εἰς τὸ σχῆμα «δ» τοῦ πίνακος 16 ὄψιν (πίν. 48, «δ»), ἣτις εἶναι ἡ τοῦ διακόσμου τῶν ἀκμῶν τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ, εἰς δὲ τὰς ἄλλας (Α, 53, 55, 57, 59, 62) τὴν εἰς τὸ σχῆμα «γ» τοῦ πίνακος 16 παραλλαγὴν. Εἰς τὰ σημεῖα ἐξ ἄλλου ὅπου ἡ κεντρικὴ ἀψὶς ἐφάπτεται τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς μικρῶν ἀψίδων (Α, 49, 63) καὶ ὅπου ἀντὶ κυρτῆς σχηματίζεται κοίλη γωνία, μετὰ μικρᾶς ἐπιπέδου ἐπιφανείας ἐν αὐτῇ, ἐφαρμόζεται ἡ εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 18 διακοσμητικὴ σύνθεσις.

4. Ἡ ἀψὶς τῆς προθέσεως τοῦ νοτίου ναοῦ. Ἡ ἀψὶς αὕτη δὲν παρουσιάζει τὸν διακοσμητικὸν πλοῦτον τῶν προηγούμενων ἀψίδων. Οὔσα τρίπλευρος, ὡς ἡ τοῦ διακονικοῦ, φέρει ἐπίσης τρίλοβον ἀνοιγμα, καταλαμβάνον τὰς τρεῖς ἑδρας αὐτῆς, ὑπὲρ τὸ ὅποῖον ἀνοίγονται τρεῖς ἡμικυλινδρικοὶ κόγχαι (Α, 64, 65, 66), αἵτινες εἶναι τὸ μόνον μέρος αὐτῆς, ὅπου μόνις εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ ὅτι ὑπάρχει διάκοσμος, διότι εἰς τὰ τεταρτοσφαίρια αὐτῶν αἱ πλίνθοι δὲν παρουσιάζουν ἰδιαιτέραν διακοσμητικὴν διάταξιν, ἀλλὰ συγκλίνουν ἀπλῶς πρὸς τὸν ἄξονα αὐτῆς, ὡς καὶ ἡ κατασκευὴ θὰ ἀπῆται (πίν. 11, «η»). Οἱ πεσσίσκοι τοῦ τριλόβου ἀνοιγματος τῆς ἀψίδος ἐδράζονται ἐπὶ λοξοτμήτου γείσου συνεχίζοντος τὸ τῶν ἄλλων ἀψίδων, ἀλλ' εἰς τὸ ὑπ' αὐτὸ βάθρον οὔτε κόγχη τις ἀνοίγεται, οὔτε καὶ ὑπάρχει εἰδὸς τι διακόσμου.

5. Ἡ ἀψὶς τοῦ διακονικοῦ τοῦ βορείου ναοῦ. Καὶ ἡ ἀψὶς αὕτη, τρίπλευρος, μεθ' ἐνὸς μόνον παραθύρου ἐπὶ τῆς κεντρικῆς ἑδρας αὐτῆς, εἶναι ἀδιακόσμητος, φέρουσα μόνον ὑπὲρ τὸ προαναφερθὲν παράθυρον (Α, 67) ρόδακα, συγκείμενον ἐκ μεγάλων λεπτῶν ὀπτοπλίνθων, ἀκτινοειδῶς περὶ κυκλικὴν ἐσοχὴν τοῦ τοίχου τοποθετημένων (πίν. 24, «δ»).

6. Ἡ κεντρικὴ ἀψὶς τοῦ βορείου ναοῦ. Ἡ ἀψὶς αὕτη, τρίπλευρος ἐπίσης μετὰ τριλόβου ἀνοιγματος ἐπὶ τῶν τριῶν αὐτῆς ἐδρῶν, φέρει εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κεντρικῆς αὐτῆς ἑδρας πλατεῖαν ἡμικυλινδρικήν κόγχην (Α, 68), εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ὁποίας μεγάλοι, λεπταὶ πλίνθοι, ὡς αἱ τοῦ ρόδακος τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ τοῦ ἰδίου ναοῦ, συγκλίνουσι πρὸς τὸν ἄξονα αὐτῆς (πίν. 12, «ζ»).

7. Ἡ ἀψὶς τῆς προθέσεως τοῦ βορείου ναοῦ. Εἰς τὴν ἀψίδα ταύτην, ὁμοίαν καθ' ὅλα πρὸς τὴν τοῦ διακονικοῦ, παρατηρεῖται, εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν (Α, 69), ὁ αὐτὸς ρόδαξ (πίν. 24, «δ»).

Τὸ πάχος τῶν εἰς τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῶν ὄψεων τοῦ συγκροτήματος τῆς μονῆς τοῦ Λιβὸς χρησιμοποιοηθεῖσων ὀπτοπλίνθων παρουσιάζει ὁλόκληρον τὴν ἀπὸ ἐνὸς μέχρι τεσσάρων ἑκατοστῶν κλίμακα¹. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν κτηρίων, τὰ τελευταῖα συμπεράσματα τῶν ἐρευνητῶν δύνανται νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς:

1. Ἦτοι : 1, 2, 2.5, 3, 3.5, 4 ἐκ.

1. Κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα¹ ἐκτίσθη ὁ βόρειος ναὸς ὑπὸ τοῦ δρουγγαρίου Κωνσταντίνου τοῦ Λιβός, πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου².

2. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος ἐκτίσθη ὁ νότιος ναὸς³ ὑπὸ τῆς Θεοδώρας, συζύγου Μιχαήλ τοῦ Παλαιολόγου (1259 - 1282), πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου⁴.

3. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος ἐκτίσθη ὁ ἐξωνάρθηξ⁵ μετὰ τοῦ πρὸς Νότον τμήματος αὐτοῦ.

Περὶ τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου τοῦ μνημείου οἱ κατὰ καιροὺς ἐξετάσαντες αὐτὸ ἐρευνῶνται οὐδὲν ἀναφέρουσι, διότι τοῦτο, μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων, ἐκαλύπτετο ὑπὸ παχέος κονιάματος⁶.

δ': Ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας (πίν. 2, Θ)

Ὁ ναὸς οὗτος, ἀφιερωμένος κατὰ τὴν παράδοσιν εἰς τὴν μάρτυρα τῆς Εἰκονομαχίας, ὑποστὰς δὲ κατὰ καιροὺς πολλὰς ἐπιδιορθώσεις καὶ μεταλλαγὰς, διαθέτει μόνον εἰς τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ ὅψιν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον, ὅστις συνίσταται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς διακοσμήσεως τῶν ἐπὶ τῶν τριῶν ἀψίδων τῆς ὀψεως ταύτης ἀνοιγομένων ἡμικυλινδρικών κογχῶν. Καὶ ἡ μὲν κεντρικὴ ἀψὶς εἶναι ἐπτά-πλευρος, αἱ δὲ ἐκατέρωθεν ταύτης καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπ' αὐτῆς, ὥστε νὰ μεσολαβῇ μεταξὺ τῶν ἀψίδων τοῖχος, εἶναι πεντάπλευροι.

Ἐπὶ τῶν λίαν ὑψηλῶν πλαγίων ἀψίδων (πίν. 2, Θ) ἀνοίγονται, εἰς μὲν τὸ κατώτερον αὐτῶν μέρος τρίλοβα παράθυρα, καταλαμβάνοντα τὰς τρεῖς ἑδρας αὐτῶν, εἰς δὲ τὸ μεσαῖον ἐν μόνον ὑψηλὸν παράθυρον, ἐπὶ τῆς κεντρικῆς ἑδρας. Εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος ἐκάστης ἐκ τῶν ἀψίδων τούτων ὑπάρχουν ἀνὰ πέντε ἡμικυλινδρικοὶ κόγχαι, μικροῦ ὕψους, ἐκάστη ἐπὶ μιᾶς ἑδρας. Ὑπὲρ τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς κατωτέρας

1. E. MAMBOURY, Les fouilles byzantines à Istanbul aux XIXe et XXe siècles, Byzantion 11, 1936, σ. 263. R. KRAUTHEIMER, ἔ.ἀ. σ. 259.

2. Κατὰ τὸν διενεργήσαντα ἀνασκαφὰς διευθυντὴν τοῦ Ὁθωμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Μακρίδην Βέην, ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος ἐπὶ ἄλλου παλαιότερου, ὅστις ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 6ον αἰῶνα (βλ. σημείωμα τοῦ ἀνασκαφέως εἰς AA 44, 1929, σ. 343). Κατὰ τινὰς δὲ ὁ ναὸς ἐπανεκτίσθη ἐκ βάθρων κατὰ τὸν 11ον ἢ τὸν 12ον αἰῶνα (Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 402. A. M. SCHNEIDER, Byzanz, σ. 62. S. EYICE, Son Devir Bizans Mimarisi, 1963, σ. 11 καὶ γερμανικὴ περίληψις εἰς σ. 105, ὅπου καὶ ἡ πλήρης περὶ τοῦ μνημείου βιβλιογραφία).

3. R. KRAUTHEIMER, ἔ.ἀ. σ. 259.

4. E. MAMBOURY, ἔ.ἀ. σ. 373. MAKRIDY BEY, ἔ.ἀ. σ. 356.

5. R. KRAUTHEIMER, ἔ.ἀ. σ. 259.

6. Τοῦτο σαφῶς φαίνεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Πασπάτη δημοσιευομένην ἀνατολικὴν τοῦ συγκροτήματος ὅψιν (A. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Βυζαντινὰ Μελέται, Κωνσταντινούπολις 1877, σ. 322), ἐν προοπτικῷ σχεδίῳ, ὅπου αἱ ἐπιφάνειαι εἶναι τελείως ἀδιάρθρωτοι. Ἡ κατάστασις αὕτη συνεχίζεται μέχρι καὶ τοῦ 1913, ὅτε ἐδημοσιεύθη τὸ ἔργον τῶν EBERSOLT καὶ THIERS, Les églises de Constantinople (πίν. LII καὶ διάφοροι φωτογραφίαι). Κατὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊάν τοῦ 1918 τὸ κτήριο ἠρειπώθη, παραμεῖναν εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην μέχρι τοῦ 1958, ὅτε ἤρchiσεν ἡ ἀναπαλαίωσις αὐτοῦ (βλ. σχετικῶς, ὡς καὶ φωτογραφίας τῆς ἠρειπωμένης αὐτοῦ μορφῆς εἰς S. EYICE, ἔ.ἀ. σ. 12, εἰκ. 16 - 38. Ὁ συγγραφεὺς περιγράφει ἐπίσης συντόμως καὶ τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τοῦ μνημείου).

στάθμης ἀνοίγονται ἐπίσης πέντε μικροῦ ὕψους κόγχαι, ἐνῶ εἰς τὰς ἐκατέρωθεν αὐτοῦ δύο ἑδρας οὐδεμία.

Ἀμέσως παρὰ τὰς ἀψίδας, ἐπὶ τοῦ ἐνδιαμέσου τοίχου, ὑπάρχουν εἰς τὸ ἀνω-
τατον μέρος κόγχαι ἰσοῦφεῖς πρὸς τὰς τῶν ἀψίδων, τὸ αὐτὸ δὲ συμβαίνει καὶ εἰς τὸ
μεσαῖον. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων κογχῶν ἡ παρὰ τὴν ἀψίδα τοῦ διακονικοῦ συνε-
χίζεται πρὸς τὰ κάτω, μέχρι τῆς κάτω στάθμης τῶν ὑπὲρ τὸ τρίλοβον παράθυρον
κογχῶν (Α, 19). Παρὰ τὴν κόγχην ταύτην ὑπάρχει, μόνον ἐπὶ τοῦ τοίχου τούτου,
δευτέρα κόγχη χαμηλοτέρα καὶ πλατυτέρα (Α, 25).

Εἰς τὴν κεντρικὴν μεγάλην ἐπτάπλευρον ἀψίδα κόγχαι ἀνοίγονται μόνον ἐπὶ τῶν
ἀκραίων δύο ἑδρῶν.

Ὑπὲρ τὰς εἰς τὴν ἀνωτάτην στάθμην τῶν πλαγίων ἀψίδων κόγχας ὑπάρχει
ταινία (Α, 3, 12) ἀποτελουμένη ἐξ ὀδοντωτῆς τοιαύτης (πίν. 26, «δ»), ἣτις φέρε-
ται κάτωθεν αὐτῆς εἶδος γεισηπόδων, ἀναλόγων πρὸς ἐκείνους, τοὺς ὁποίους συνηντή-
σαμεν εἰς τὰς ἀψίδας τοῦ νοτίου ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ Λιβός (πίν. 26, «α»), «γ»). Οἱ τοῦ
ναοῦ τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας ὅμως κατ' ἀναλογίαν μόνον δύνανται νὰ ὀνομασθοῦν γει-
σηπόδες, ἐφ' ὅσον δὲν δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι «στηρίζουν» τὸ ὑπὲρ τούτους, ἐν εἰδει
ὀδοντωτῆς ταινίας, γεῖσον, ἀλλ' ἐξέχουν ἀπλῶς κατὰ τι τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου.

Ἀρχίζοντες ἀπὸ τὰς κόγχας τῆς ἀνωτάτης ζώνης καὶ ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ
προχωροῦντες, βλέπομεν τὴν ἐξῆς διάταξιν τοῦ διακόσμου τῶν τεταρτοσφαιρίων
τῶν κογχῶν :

Ἡ πρώτη, ἡ τετάρτη, ἡ πέμπτη, καὶ ἡ ἐνάτη κόγχη (Α, 1, 5, 6, 10)
φέρουν ἀπλῆν διάταξιν ὀπτοπλίνθων κατὰ σειράν (πίν. 13, «β»), ὅπου αὗται ὀλίγον
συγκλίνουν πρὸς τὸ κέντρον, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ διά-
ταξις αὕτη εἶναι ἀκτινωτή (πίν. 48, «α»). Τοῦτο δύναται μετ' ἀσφαλείας νὰ λεχθῇ
διὰ τὴν δευτέραν κόγχην (Α, 2), ὅπου ἡ ἀκτινωτή διάταξις εἶναι αἰσθητή (πίν. 13, «ε»).
Ἡ ἕκτη ἐξ ἀριστερῶν καὶ ἡ πρώτη ἐκ δεξιῶν (Α, 7, 14) φέρουν τρεῖς στήλας ἐκ τριῶν
ἐπαλλήλων «Λ», τῶν ὁποίων ἡ γωνία εἶναι ἀμβλεῖα (πίν. 13, «ι»). Τὸν αὐτὸν διάκο-
σμον τῶν τριῶν στηλῶν, ἀλλ' ἐκ τεσσάρων ἐπαλλήλων «Λ», φέρει ἡ ἑβδόμη ἐξ ἀρι-
στερῶν κόγχη (Α, 8), ἐνῶ ἡ δευτέρα, ἡ τρίτη καὶ ἡ τετάρτη ἐκ δεξιῶν (Α, 10, 11, 13)
φέρουν μόνον μίαν στήλην ἐκ δύο ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 13, «η»).

Εἰς τὴν μεσαίαν ζώνην τῶν κογχῶν αἵτινες ἀνοίγονται, ὡς εἶδομεν, τόσον ἐπὶ
τῶν πλαγίων ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς κεντρικῆς ἀψίδος, ἀρχίζοντες καὶ πάλιν ἐξ ἀριστερῶν,
παρατηροῦμεν τὰ ἐξῆς :

Ἡ πρώτη (Α, 15) ἔχει τὰς εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον αὐτῆς πλίνθους ἀπλῶς ἀκτι-
νοειδῶς τοποθετημένας (πίν. 13, «ζ»), ἡ δευτέρα (Α, 16) παρουσιάζει τὴν αὐτὴν
διάταξιν πρὸς τὴν τῆς δευτέρας, τρίτης καὶ τετάρτης ἐκ δεξιῶν (πίν. 13, «η») τῆς
ἀνωτάτης ζώνης. Ἡ τρίτη (Α, 17) παρουσιάζει τὴν διάταξιν τῆς πρώτης, τῆς τετάρ-
της, τῆς πέμπτης, τῆς ἕκτης καὶ τῆς ἐνάτης (πίν. 13, «β») τῆς ἀνωτάτης ζώνης. Ἡ
τετάρτη καὶ ἡ πέμπτη (Α, 18, 19) τὴν διάταξιν τῆς ἕκτης ἐξ ἀριστερῶν καὶ πρώτης

ἐκ δεξιῶν τῆς ἀνωτάτης ζώνης (πίν. 13, «ι»). Τῆς ἑκτῆς (Α, 25) ὁ διάκοσμος ἔχει δυστυχῶς καταστραφῆ, ὡς καὶ τὸ τόξον αὐτῆς, ἐκ τῶν ὑπολειπομένων ὅμως πλίνθων καταφαίνεται ὅτι ἔφερε διάκοσμον ἐκ πλίνθων σχηματιζουσῶν στήλας ἐκ «Λ».

Ἡ πρώτη ἐξ ἀριστερῶν κόγχη τῆς κεντρικῆς ἀψίδος (Α, 26) φέρει εἰς τὸ μέσον τοῦ τεταρτοσφαιρίου αὐτῆς μίαν μόνον στήλην ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 13, «δ»). Ἡ δευτέρα, ἣτις παρουσιάζει ἀρκετὸν πλάτος (Α, 27), ἔχει κυριολεκτικῶς πεπληρωμένον τὸ τεταρτοσφαίριον αὐτῆς ἐκ πλίνθων σχηματιζουσῶν «Λ» (πίν. 13, «μ»), εἰς τρεῖς στήλας, ἀπὸ ἐξ ἀλλεπάλληλα «Λ» καὶ δύο ἐκατέρωθεν τούτων ἐκ πέντε (πίν. 50, «α»). Ἡ δευτέρα ἐκ δεξιῶν κόγχη τῆς μεγάλης ἀψίδος καὶ συμμετρικὴ πρὸς τὴν δευτέραν ἐξ ἀριστερῶν (Α, 28), φέρουσα δύο στήλας ἀπὸ ἐξ καὶ δύο, ἐκατέρωθεν τούτων, ἐκ τεσσάρων πλίνθων (πίν. 13, «ν»), ἔχει παραμορφωθῆ εἰς τὸ δεξιὸν αὐτῆς μέρος· τοῦτο παρατηρεῖται εἰς μεγαλύτερον βαθμὸν καὶ εἰς τὴν πρώτην ἐκ δεξιῶν κόγχην τῆς αὐτῆς ἀψίδος (Α, 29), ἣτις ἐπεξετάθη πρὸς τὰ κάτω μέχρι τοῦ ἐδάφους, πρὸς τὰ ἄνω δὲ πέραν τῆς στάθμης τῶν τεταρτοσφαιρίων τῶν ἄλλων κογχῶν τῆς κεντρικῆς ἀψίδος, τετραγωνισθεῖσα εἰς τὸ ἄκρον τοῦτο καὶ μὴ φέρουσα διάκοσμον. Συνεχίζοντες πρὸς τὰ δεξιὰ, φθάνομεν εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ μεταξὺ κεντρικῆς καὶ δεξιᾶς πλαγίας ἀψίδος τοίχου κόγχην, ἣτις εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην μετὰ τῶν κογχῶν τῆς μεσαίας ζώνης τῆς δεξιᾶς πλαγίας ἀψίδος (Α, 39). Καὶ ἡ ἀψὶς αὕτη ἔχει παραμορφωθῆ, τοῦ διακόσμου αὐτῆς ἀποτελουμένου, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τριῶν στηλῶν πλίνθων σχηματιζουσῶν «Λ», ἐκάστη τῶν ὁποίων σύγκειται ἀπὸ ἐξ ἀλλεπαλλήλους πλίνθους. Ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς προηγουμένης κόγχη εἶναι ἡ πρώτη ἐξ ἀριστερῶν τῆς ἀψίδος τῆς προθέσεως τοῦ ναοῦ (Α, 38), ἣτις διαθέτει εἰς τὸ μέσον τοῦ τεταρτοσφαιρίου αὐτῆς μίαν μόνην, ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων πλίνθων, στήλην (πίν. 13, «δ»). Ἡ δευτέρα (Α, 37) φέρει μίαν στήλην ἐκ τριῶν καὶ ἐκατέρωθεν ταύτης δύο στήλας ἐκ δύο ἐπαλλήλων «Λ», παρουσιαζόντων ἀμβλεῖαν γωνίαν (πίν. 13, «θ»), τὸν αὐτὸν δὲ διάκοσμον παρουσιάζει καὶ ἡ μετὰ τὸ παράθυρον τῆς κεντρικῆς ἑδρας τῆς ἀψίδος κόγχη (Α, 36), (πίν. 13, «θ»), Τέλος ἡ τελευταία πρὸς τὰ δεξιὰ κόγχη (Α, 35) παρουσιάζει τὸν διάκοσμον τῆς πρώτης ἐξ ἀριστερῶν κόγχης τῆς ἀψίδος τῆς προθέσεως (πίν. 13, «δ»).

Ἡ κατωτάτη ζώνη κογχῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη, ἐξ ὧν τὸ ἐν ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ, τὸ ἕτερον δὲ ἐπὶ τῆς ἀψίδος τῆς προθέσεως, ὑπερθεῖν τῶν τριλόβων αὐτῶν παραθύρων. Εἰς τὴν ὁμάδα τῆς πρώτης ἀψίδος παρατηροῦμεν τὰ ἐξῆς: Καὶ αἱ πέντε κόγχαι αὐτῆς (Α, 20, 21, 22, 23, 24) φέρουν τὸν αὐτὸν διάκοσμον, δύο στήλας ἐκ δύο ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 15, «γ»). Ἀντιθέτως ἡ ὁμάς τῆς δευτέρας ἀψίδος παρουσιάζει ποικιλίαν. Οὕτω ὁ διάκοσμος τῆς μὲν πρώτης ἐξ ἀριστερῶν (Α, 30) εἶναι ἀκαθόριστος, τῆς δευτέρας (Α, 31) ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς στήλας ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 13, «ι»), ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ τῆς τρίτης (Α, 32), ἣτις ὅμως εἶναι ἀρκούντως παραμορφωμένη ὥστε νὰ καθίσταται προβληματικὸς ὁ καθορισμὸς τοῦ διακόσμου αὐτῆς. Ἡ τετάρτη (Α, 33), ἐπίσης παραμορφωμένη, φέρει, ὡς συνάγεται ἐκ

τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ διακόσμου αὐτῆς, μίαν στήλην ἐκ δύο ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 13, «η»). Ἡ πέμπτη τέλος (Α, 34) μίαν στήλην ἐκ τριῶν «Λ» (πίν. 13, «δ»).

Αἱ εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον χρησιμοποιοθεῖσαι, ὅχι μόνον διὰ τὸν διάκοσμον ἀλλὰ καὶ δι' ὅλην τὴν ἀνατολικὴν ὄψιν αὐτοῦ, ὁπτόπλινθοι εἶναι πολὺ λεπταί, μὴ ὑπερβαίνουσαι εἰς πᾶχος τὰ δύο ἑκατοστά. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὰς ἀψίδας ἐφαρμόζεται τὸ σύστημα τῆς «ἀποκεκρυμμένης πλίνθου»¹, ἡ φαινόμενη ἐπιφάνεια τοῦ κονιάματος εἶναι τριπλασία τοῦ πάχους τῆς πλίνθου.

Τὸ κτήριον, κτισθὲν κατὰ τὰς νεωτέρας ἐρεῦνας², κατὰ τὸν 8ον ἢ 9ον αἰῶνα, ὑπέστη ριζικὴν ἀνακαίνισιν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου. Ἡ ταύτισις αὐτοῦ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας, ἣτις ἐμαρτύρησεν ἐπὶ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου (717 - 731), ἂν καὶ δὲν ἔχει ἀποδειχθῇ πλήρως, ὅμως ἀποτελεῖ τὴν κυριαρχοῦσαν ἄποψιν.

Ἡ μορφή τοῦ κτηρίου σήμερον εἶναι ἡλλοιωμένη ἐξ ἐπεμβάσεων γενομένων κατὰ τὴν ὁθωμανικὴν περίοδον, αἵτινες, εἰς τὴν ἐνδιαφέρουσαν ἡμᾶς ἀνατολικὴν ὄψιν, συνίστανται εἰς τὴν ἀλλοίωσιν τῆς κεντρικῆς ἀψίδος, τῆς ὁποίας αἱ τρεῖς κεντρικαὶ ἑδραι δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν βυζαντινὴν περίοδον, ἐνῶ αἱ μικραὶ ἀψίδες ἀνάγονται εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα³.

ε': Τὸ φερόμενον ὡς ναὸς Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος κτήριον (πίν. 3, ΘΔ)

Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τούτου, πλούσιος εἰς τὴν δυτικὴν αὐτοῦ ὄψιν, δὲν ἀπουσιάζει, ἂν καὶ πενιχρὸς καὶ τεχνικῶς κατώτερος, καὶ ἐκ τῶν ἄλλων αὐτοῦ ὀψεων. Οὕτω, εἰς τὴν βόρειον ὄψιν, εἰς τὸ τμήμα αὐτῆς τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ ναοῦ, ὑπάρχει εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα αὐτῆς μέγα τριπλοῦν τυφλὸν τόξον (Β, 1), ὅπερ συνίσταται ἐκ λιθίνων θολιτῶν ἐναλλασσομένων πρὸς πλίνθους, κατὰ τρόπον διακοσμητικόν (πίν. 38, «γ»). Ὑπὸ τὸ προαναφερθὲν τόξον ἀνοίγονται δύο ἀνίσου πλάτους ἡμικυλινδρικαὶ ἀψίδες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ στενοτέρα (Β, 2) φέρει ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ αὐτῆς στήλην ἐκ τεσσάρων ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 12, «κ»). Ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὀψεως, εἰς τὴν παρὰ τὸ ἱερὸν Βῆμα περιοχὴν αὐτῆς (Β, 3), ὑπάρχουν ἐπίσης δύο κόγχαι, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ στενοτέρα, ὀρθογωνίου διατομῆς, πληροῦται εἰς τὸ ὑπὸ τὸ τόξον αὐτῆς τμήμα ὑπὸ πλέγματος ἐκ τριπλῶν πλίνθων τοποθετημένων κατακορύφως καὶ ὀριζοντίως ἐναλλάξ (πίν. 19, «ι»).

Ὁ διάκοσμος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς συνίσταται ἐκ τῶν εἰς τὰ τεταρτοσφαίρια τῶν ἐκεῖ ἀνοιγομένων κογχῶν διακοσμητικῶν στοιχείων, ἅτινα κατανέμονται ὡς ἑξῆς : Ἐκ τῶν πέντε κογχῶν, αἵτινες ἀνοίγονται ἐπὶ τῶν ἰσαρίθμων ἐδρῶν τῆς ἀψίδος εἰς τὸ ἀνώτατον αὐτῆς τμήμα, αἱ δύο ἀκραῖαι εἶναι ἀδιακόσμητοι. Ἐκ τῶν ὑπολειπομένων τριῶν ἡ μεσαία (Α, 3) φέρει μίαν στήλην ἐκ τεσσάρων ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 14, «ε»),

1. R. KRAUTHEIMER, Verdeckte Ziegel, ἔ.δ. σ. 265.

2. R. KRAUTHEIMER, ἔ.δ. σ. 265 καὶ 351, σημ. 17. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 380. N. BRUNOV, Die Gül-Djami von Konstantinopel, Byzantinische Zeitschrift 30, 1929/1930, σ. 554.

3. N. BRUNOV, ἔ.δ. σ. 555, 560 καὶ εἰκ. 3.

ἐνῶ αἱ ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἄλλαι δύο (Α, 2,4) ἔχουν ἀπλῶς τὰς συγκροτούσας τὰ τόξα αὐτῶν πλίνθους, συγκλινούσας πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ τεταρτοσφαιρίου αὐτῶν (πίν. 14, «δ»). Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἡ διάταξις τῶν πλίνθων εἰς τὰς ἐν λόγῳ κόγχας εἶναι μᾶλλον κακότεχνος. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ τριλόβου ἀνοιγματος τῆς ἀψίδος ὑψηλὰς κόγχας, εἰς μὲν τὴν πρὸς τὰ ἀριστερὰ δὲν ὑπάρχει διάκοσμος (Α, 1), εἰς δὲ τὴν πρὸς τὰ δεξιὰ (Α, 5) τὸ ὑπὸ τὸ τόξον τμήμα αὐτῆς πληροῦται διὰ τοῦ εἰς τὸ σχῆμα «ε» τοῦ πίνακος 19 πλέγματος.

Ἡ νοτία πλευρά, εἰς τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν ἐξωνάρθηκα τμήμα αὐτῆς, παρουσιάζει πρὸς τὰ ἄνω (Ν, 1) τόξον συγκείμενον ἐκ λιθίνων θολιτῶν ἐναλλασσομένων, ὡς καὶ εἰς τὸ ἀντίστοιχον τόξον τῆς βορείου πλευρᾶς, πρὸς πλίνθους. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὸ τριπλοῦν τόξον τῆς πλευρᾶς ἐκείνης, εἰς τὴν νοτίαν τὸ τόξον εἶναι τετραπλοῦν (πίν. 38, «α»). Κάτωθεν τοῦ τόξου τούτου ὑπάρχουν δύο κόγχαι, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρὸς τὰ ἀριστερὰ (Ν, 2) διαθέτει τόξον μόνον ἐξ ὀπτοπλίνθων συγκείμενον καὶ διάκοσμον, ἐν τῷ τεταρτοσφαιρίῳ αὐτῆς, ἐκ μιᾶς στήλης τεσσάρων ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 12, «κ»), ἡ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ (Ν, 3) φέρει διακοσμητικὸν ἐκ λίθων καὶ πλίνθων διπλοῦν τόξον (πίν. 36, «ε»), εἶναι ὅμως σήμερον ἐντετοιχισμένη.

Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀξιολόγου διακόσμου τῆς δυτικῆς ὀψεως, ἥτις ἀνήκει εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ ναοῦ: Ἡ πρόσοψις χωρίζεται δι' ὀρίζοντιου λοξοτμήτου γείσου, ὅπερ ἀποτελεῖ συνέχειαν τῶν γείσων τῆς βάσεως τῶν ἄνω διακοσμητικῶν τόξων τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας ὀψεως τοῦ ἐξωνάρθηκος, ἅτινα περιεγράφησαν ἀνωτέρω, εἰς δύο μέρη: Τὸ κατώτερον, ὅπου ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ ναοῦ, καὶ τὸ μικροτέρου ὕψους ἀνώτερον, ὅπου ἀνοίγεται σειρὰ διακοσμητικῶν τόξων περιβαλλόντων παράθυρα. Ἡ ὅλη ὀψις, λόγῳ τῆς κατωφερείας τοῦ ἐδάφους, ἐδράζεται ἐπὶ βάθρου.

α. Τὸ κατώτερον μέρος τῆς ὀψεως: Τὸ τόξον τῆς εἰς τὸ μέσον τῆς ὅλης προσόψεως καὶ εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ἀνοιγομένης εἰσόδου τοῦ ναοῦ (Δ, 26), συγκείμενον ἐκ διακοσμητικῆς ἐναλλαγῆς λίθων καὶ πλίνθων, εἶναι ἀπλοῦν (πίν. 35, «γ»). Ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου ἀνοίγονται δύο κόγχαι, τῶν ὁποίων τὰ τόξα εἶναι πλινθόκτιστα καὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ (Δ, 24) διασώζει μέρος τοῦ διακόσμου αὐτῆς, ὅστις εἶναι ὅμοιος πρὸς τὸν τῆς πρώτης κόγχης τῆς νοτίας ὀψεως (πίν. 12, «κ»). Ὁ διάκοσμος τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς εἰσόδου κόγχης (Δ, 27) εἶναι μὲν πολὺ περισσότερον κατεστραμμένος, ἀλλ' ἐκ τῶν σφζομένων ὑπολειμμάτων διαφαίνεται ὅτι εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῆς ἀριστερᾶς. Συμμετρικῶς ἐπίσης πρὸς τὴν εἴσοδον, καὶ πέραν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν κογχῶν, ἀνοίγονται τρίλοβα παράθυρα μεταξὺ τῶν κιόνων τῶν ὁποίων εἶναι τοποθετημένα τὰ γνωστά¹ δι' ἀναγλύφων παραστάσεων κεκοσμημένα θωράκια. Τὰ ἐξ τόξα τῶν τριλόβων τούτων ἀνοιγμάτων (Δ, 21, 22, 23, 28, 29, 30) εἶναι ἅπαντα διπλᾶ, ἐναλλάσσονται δὲ εἰς αὐτὰ τρεῖς πλίνθοι πρὸς ἓνα λί-

1. CH. DIEHL, ἔ.ἀ. σ. 457, εἰκ. 211. Βλ. καὶ φωτογραφίας ἐνὸς ἐκάστου τῶν θωρακίων εἰς S. EVICE, ἔ.ἀ. σ. 82-84 καὶ σχ. 124-129.

θινον θολίτην καὶ φέρουσιν εἰς τὰ ἐξωρράχια αὐτῶν σειρὰν πλίνθων (πίν. 37, «γ»). Αἱ δύο ἀκραῖαι κόγχαι (Δ, 20,31) εἶναι δυστυχῶς εἰς τὰ τεταρτοσφαίρια αὐτῶν ἐπι-
κεχρισμένοι, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τοῦ ἐν αὐταῖς διακόσμου. Πάντως
εἶναι βέβαιον ὅτι τὰ τόξα αὐτῶν εἶναι πλινθόκτιστα. Εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ τόξου τῆς
πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου κόγχης καὶ τοῦ τόξου τῆς εἰσόδου σχηματιζόμενον καμπυ-
λόπλευρον τρίγωνον (Δ, 25) παρατηροῦνται ὑπολείμματα πλίνθων μαρτυρουσῶν περὶ
τῆς παρουσίας ἐκεῖ διακοσμητικοῦ στοιχείου καταστραφέντος. Ἐκ τῆς ἐνδείξεως ταύ-
της εἶναι δυνατόν νὰ παραδεχθῶμεν μὲν ὅτι καὶ εἰς τὸ συμμετρικὸν τρίγωνον ὑπῆρχε
διάκοσμος, νὰ μὴ ἀποκλείσωμεν δὲ τὴν πιθανότητα τῆς ὑπάρξεως ἀναλόγου διακόσμου
καὶ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τῶν τριλόβων τρίγωνα, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον μεταξὺ
τῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου τριλόβου ἀνοιγματος τόξων παρατηροῦνται πλίνθοι
κεκλιμέναι.

β. Τὸ ἄνω μέρος τῆς ὀψέως: Ἐκ τῶν πέντε μεγάλων διακοσμητικῶν
τόξων τοῦ τμήματος τούτου τῆς προσόψεως, τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν (Δ, 1) καὶ τὸ
τρίτον (Δ, 8), ὅπερ εὐρίσκεται ὑπὲρ τὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ ναοῦ, εἶναι τετραπλᾶ,
ἐναλλασσομένων δύο πλίνθων πρὸς ἓνα λίθινον θολίτην (πίν. 38, «α»)¹, ἐνῶ τὸ δεύτε-
ρον (Δ, 6), τὸ τέταρτον (Δ, 12), ὡς καὶ τὸ πέμπτον (Δ, 16) εἶναι διπλᾶ, ἐναλ-
λασσομένων ἐπίσης δύο πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 36, «ε»). Τὸ τόξον τοῦ μο-
ναδικοῦ παραθύρου, ὅπερ ἀνοίγεται εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐξ ἀριστερῶν μεγάλου τόξου
ὀριζόμενον τύμπανον (Δ, 0) εἶναι διπλοῦν, δύο πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς ἓνα
λίθον (πίν. 36, «δ»). Τῆς αὐτῆς διατάξεως (πίν. 36, «δ») εἶναι καὶ τὰ τόξα τῶν εἰς τὸ
τύμπανον τοῦ δευτέρου μεγάλου τόξου ἀνοιγομένων δύο παραθύρων (Δ, 3, 5)². Ἐναλ-
λαγὴν τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον³ παρουσιάζουν τὰ τόξα (πίν. 37, «β») τῶν δύο
παραθύρων, ἅτινα ἀνοίγονται εἰς τὸ τύμπανον τοῦ τετάρτου ἐξ ἀριστερῶν μεγάλου
τόξου (Δ, 10,13). Ἐκ τῶν τριῶν παραθύρων τέλος τῶν ἀνοιγομένων εἰς τὸ τύμπανον
τοῦ τελευταίου ἐξ ἀριστερῶν τόξου, τὰ δύο ἀκραῖα (Δ, 15,19), ἐντετοιχισμένα σήμερον,
ἔχουν διπλᾶ τόξα συγκείμενα ἐξ ἐναλλαγῆς τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον, ἐνῶ τὸ με-
σαῖον (Δ, 18) διαθέτει μὲν ἐπίσης διπλοῦν τόξον ἀλλ' ἐναλλάσσονται δύο πλίνθοι πρὸς
ἓνα λίθον (πίν. 36, «δ»). Τὸ μεταξὺ τοῦ δευτέρου ἐξ ἀριστερῶν μεγάλου τόξου καὶ τῶν
τόξων τῶν ὑπ' αὐτὸ δύο παραθύρων μέρος τοῦ τυμπάνου (Δ, 4) φέρει τὸν εἰς τὸ σχῆμα
«β» τοῦ πίνακος 17 διάκοσμον (πίν. 50, «γ»). Εἰς τὴν ἀντίστοιχον θέσιν τοῦ τετάρτου
ἐξ ἀριστερῶν μεγάλου τόξου (Δ, 11) ὑπάρχει ἢ εἰς τὸ σχῆμα «α» τοῦ πίνακος 17
διακοσμητικὴ σύνθεσις. Εἰς τὸ μεταξὺ τρίτου καὶ τετάρτου ἐξ ἀριστερῶν μεγάλου
τόξου σχηματιζόμενον καμπυλόπλευρον τρίγωνον (Δ, 9) παρατηροῦνται ὑπολείμματά
τινα διακόσμου, συγκειμένου ἐκ πλινθίνου πλαισίου, ἀκολουθοῦντος τὰς καμπύλας τῶν
τόξων, ἐντὸς τοῦ ὁποίου σφύζονται τέσσαρα λίθινα τετραγωνίδια ἰστάμενα κατὰ τὴν

1. Εἰς τὸ τέταρτον τόξον περὶ τὴν κλεῖδα ὑπάρχουν τρεῖς πλίνθοι.

2. Εἰς τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν, τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὑπάρχουν τρεῖς πλίνθοι εἰς τὸ ἀνώτατον αὐτοῦ σημεῖον.

3. Μετὰ δύο πλίνθων εἰς τὰ ἀκρα.

διαγώνιον αὐτῶν. Εἰς τὸ ἐπόμενον ἀνάλογον τρίγωνον, τὸ μεταξὺ τετάρτου καὶ πέμπτου τόξου (Δ, 14), ἀναφαίνεται ἐπίσης τὸ πλίνθινον πλαίσιον, τὸ ἀκολουθοῦν τὰς καμπύλας τῶν τόξων, καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ὑπόλειμμα κλιμακωτοῦ διακοσμητικοῦ στοιχείου (πίν. 18, «γ»). Ἡ παρουσία τῶν ὑπολειμμάτων τούτων καθιστᾷ λίαν πιθανὴν τὴν παρουσίαν ἄλλοτε ἀναλόγου διακόσμου καὶ εἰς τὰ μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου ἐξ ἀριστερῶν (Δ, 2) καὶ τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου τόξου (Δ, 7) σχηματιζόμενα τρίγωνα, ὅστις ἐξηφανίσθη.

Τὸ πάχος τῶν εἰς τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τοῦ κτηρίου χρησιμοποιηθεισῶν πλίνθων ποικίλλει ἀπὸ στοιχείου εἰς στοιχεῖον, κυμαινόμενον μεταξὺ δύο καὶ τριῶν καὶ ἡμίσεος ἑκατοστῶν.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς φέρεται ὅτι ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι Ἀγίου τινὸς Θεοδώρου, οὐχ ἦττον ὅμως οὐδεμία ὑπάρχει πρὸς τοῦτο θετικὴ μαρτυρία¹. Ἀλλὰ καὶ τὸ ζήτημα τῆς χρονολογήσεως αὐτοῦ δὲν εἶναι σαφῶς καθωρισμένον. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ νάρθηξ εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη. Καὶ ὁ μὲν ναός, κατὰ τοὺς νεωτέρους ἐρευνητάς, ἀνάγεται εἰς τὸν ἐνδέκατον ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, ὁ δὲ νάρθηξ εἰς τὸν δέκατον τρίτον ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου τετάρτου².

στ': Τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου (πίν. 6, ΠΜ)

Τὸ κτηριακὸν συγκρότημα, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου, σύγκειται σήμερον ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅστις διαθέτει νάρθηκα καὶ ἔχει ἡλ-λοιωμένην τὴν ἀψίδα ἐξ ὀθωμανικῆς ἐπεμβάσεως, ἐκ παρεκκλησίου προσηρητημένου εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν αὐτοῦ καὶ ἐκ στοᾶς, ἣτις περιβάλλει τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν ὄψιν, ὡς καὶ τὸ πρὸς Δυσμὰς τοῦ παρεκκλησίου ἀκάλυπτον ἐναπομένον τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος παρατηρεῖται: α. Εἰς τὰ τρία τόξα τῆς δυτικῆς καὶ τὰ τρία τῆς νοτίας ὀψεως τῆς στοᾶς, ἅτινα παρουσιάζουν διακοσμητικὴν ἐναλλαγὴν λίθων καὶ πλίνθων· β. εἰς τὴν δυτικὴν ὄψιν τοῦ παρεκκλησίου· γ. εἰς τὴν πλουσίως διακοσμημένην νοτίαν ὄψιν αὐτοῦ καὶ δ. εἰς τὴν ἀνατολικὴν τοῦ αὐτοῦ παρεκκλησίου ὄψιν, ἣτις φέρει κεντρικὴν πεντάπλευρον ἀψίδα³, μετὰ τριλόβου ἀνοίγματος, καταλαμβάνοντος τὰς τρεῖς κεντρικὰς ἑδρας αὐτῆς καὶ δύο τριπλεύρους πλαγίας ἀψίδας, εἰς τὴν μεσαίαν ἑδραν ἐκάστης τῶν ὁποίων ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν τοξωτὸν παράθυρον. Ὁ ἐν λόγῳ διάκοσμος συνίσταται, εἰς τὸ μέγιστον αὐτοῦ μέρος, ἐκ λίθων καταλλήλως λε-

1. R. JANIN, Géographie, σ. 161. S. EYICE, ἔ.ἀ. σ. 47. O. WULFF, Bibliografisch - kritischer Nachtrag zur altchristliche und byzantinische Kunst, Handbuch der Kunstwissenschaft: Schlussband, Potsdam, σ. 64.

2. S. EYICE, αὐτόθι. O. WULFF, αὐτόθι. R. KRAUTHEIMER, ἔ.ἀ. σ. 263. J. HAMILTON, Byzantine Architecture and Decoration, New York 1934, σ. 208. H. HALLENSLEBEN, Zu Annexbauten der Kilise Camii in Istanbul, Istanbul Mitteilungen 15, 1965, σ. 208.

3. Κατὰ κυριολεξίαν ἐπτάπλευρον, διότι φέρει καὶ δύο στενωτάτας πλευράς, αἵτινες συνέχονται πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰς μικρὰς ἀψίδας.

λαξευμένων, συνδυαζομένων πρὸς πλίνθους, τόσον εἰς τὰ διάφορα διακοσμητικά στοιχεῖα, ὅσον καὶ εἰς τὰ τόξα (παρένθ. πίν. Β).

α. Ἡ στοά : Εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς περιβαλλούσης τὸν ναὸν στοᾶς ὑπάρχει μεγάλη θύρα εἰσόδου (Δ, 1), τῆς ὁποίας τὸ τόξον εἶναι διπλοῦν, παρουσιάζον ἐναλλαγὴν τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθινον θολίτην (πίν. 37, «β»). Πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς θύρας ὑπάρχουν δύο τυφλὰ ἀψιδώματα (Δ, 2,3), εἰς τὰ τόξα τῶν ὁποίων παρατηρεῖται ἐπίσης ἐναλλαγὴ ἐνὸς λιθίνου θολίτου πρὸς δύο πλίνθους. Τὰ ἐν λόγω τόξα, διπλᾶ ὄντα, φέρουν ἐπὶ τοῦ ἐξωρραχίου αὐτῶν μίαν σειρὰν πλίνθων (πίν. 36, «ε»). Τρία ἰσομεγέθη πρὸς τὰ προηγούμενα ἀψιδώματα ὑπάρχουν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς στοᾶς (Ν, 1,2,3), φέροντα καὶ ταῦτα ἀπλᾶ τόξα, ὅπου δύο πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἓνα λίθινον θολίτην (πίν. 35, «γ»).

β. Ἡ δυτικὴ ὄψις τοῦ παρεκκλήσιου : Εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τῆς ὀψεως ταύτης ὑπάρχουν τρία τυφλὰ ἀψιδώματα, τῶν ὁποίων τὰ τόξα εἶναι διπλᾶ φέροντα εἰς τὸ ἐξωρράχιον μίαν σειρὰν πλίνθων, διαφέρει ὅμως τὸ μεσαῖον τῶν δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, διότι εἰς μὲν τὰ τελευταῖα (Δ, 4,8) ἐναλλάσσονται (πίν. 37, «γ») τρεῖς πλίνθοι πρὸς ἓνα λίθον, ἐνῶ εἰς τὸ μεσαῖον (Δ, 6) δύο πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 36, «ε»).

Τὸ τόξον τοῦ κεντρικοῦ ἀψιδώματος καλύπτει τύμπανον (Δ, 5) πληρούμενον ὑπὸ τετραγωνιδίων ἐκ λίθου, ἰσταμένων ἐπὶ τῆς διαγωνίου αὐτῶν (πίν. 32, «θ»)¹, ἐνῶ τὸ τύμπανον τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀψιδώματος (Δ, 7) πληροῦται διὰ λιθίνων τετραγωνιδίων, ἐναλλασσομένων πρὸς τριπλᾶς κατακορύφους πλίνθους (πίν. 32, «ε»). Εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς ὀψεως ἀνοίγονται τρεῖς ἐπάλληλοι στεναὶ ἡμικυλινδρικοὶ κόγχαι. Τῆς πρώτης ἐκ τῶν ἄνω τῶν κογχῶν τούτων τὸ τόξον (Δ, 9) εἶναι ἀπλοῦν, δύο πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς ἓνα λίθινον θολίτην (πίν. 35, «γ»), ἐνῶ τὸ τῆς δευτέρας (Δ, 11) εἶναι μὲν ἀπλοῦν ἐπίσης, μεταξὺ τῶν λίθων ὅμως παρεμβάλλονται ἀνὰ δύο καὶ μία πλίνθος ἐναλλάξ (πίν. 35, «δ»). Τῆς τρίτης ἐκ τῶν ἄνω κόγχης τὸ τόξον (Δ, 14) εἶναι μονολιθικόν, ἡ δὲ κόγχη στερεῖται διακόσμου (Δ, 15) εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον αὐτῆς. Αἱ δύο ἀνώτεραι κόγχαι κοσμοῦνται, ἡ μὲν πρώτη (Δ, 10) κατὰ τὸν τρόπον τοῦ σχήματος «ε» τοῦ πίνακος 29, ἡ δὲ δευτέρα (Δ, 12) κατὰ τὸν τρόπον τοῦ σχήματος «β» τοῦ πίνακος 29. Ἐπὶ τῆς ὀψεως ταύτης τέλος ὑπάρχει καὶ τυφλὸν τόξον, κατὰ τὸ ἥμισυ ἀποκρυπτόμενον ἀπὸ τὸ νότιον τμήμα τῆς περιβαλλούσης τὸν ναὸν στοᾶς (Δ, 13). Τὸ τόξον τοῦτο (πίν. 37, «β») εἶναι διπλοῦν, παρουσιάζον ἐναλλαγὴν τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον.

γ. Ἡ νοτία ὄψις τοῦ παρεκκλήσιου : Ἡ ὄψις αὕτη παρουσιάζει τρεῖς σαφῶς διακεκριμένας ἐπαλλήλους ζώνας, ὅπου ἀνοίγονται μεγάλα παράθυρα καὶ κόγχαι.

1. Τὸ στερούμενον πλίνθων πλέγμα τοῦτο, καὶ συνεπῶς μὴ δυνάμενον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «κεραμοπλαστικόν», ἐθεωρήθη εὐλογον ὅπως συμπεριληφθῇ εἰς τὴν ἀνὰ χεῖρας μελέτην.

Ἀρχίζοντες τὴν περιγραφὴν τῶν ἐπὶ τῆς ὄψεως ταύτης διακοσμητικῶν στοιχείων ἐκ τῆς ἀνωτάτης ζώνης, παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς : Ἡ ἐν λόγῳ ζώνη χωρίζεται εἰς τρία μέρη διὰ δύο μεγάλων παραθύρων, τῶν ὁποίων τὰ τόξα ὑπερβαίνουν κατὰ τι τὸ ἐπιστέφον τὸ κτήριον γεῖσον, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ διπλῆς ὀδοντωτῆς ταινίας (πίν. 50, «β»). Τὰ τόξα τῶν προαναφερθέντων μεγάλων παραθύρων (N, 10,21) εἶναι τετραπλᾶ, παρουσιάζοντα ἐναλλαγὴν δύο πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 38, «α»). Εἰς τὸ πρῶτον πρὸς τὰ ἀριστερὰ τμήμα τῆς προσόψεως ἀνοίγεται κόγχη, τῆς ὁποίας τὸ τόξον (N, 9) εἶναι ἀπλοῦν, παρουσιάζον ἐναλλαγὴν δύο πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «γ»). Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς αὐτῆς κόγχης (N, 8) ὑπάρχει ὁ εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 29 διάκοσμος. Εἰς τὸ μεσαῖον τμήμα τῆς ζώνης, ἀμέσως ὑπὸ τὸ ἐπιστέφον αὐτὴν γεῖσον (N, 17) ὑπάρχει σύνθεσις ἐκ μονογραφημάτων (πίν. 50, «β»), ἥτις ἐκτείνεται, ἐν εἴδει ταινίας, ἀπὸ τοῦ ἐνὸς μεγάλου παραθύρου μέχρι τοῦ ἑτέρου (πίν. 18, «δ, ε»).

Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν, ἀρχίζοντες ἐξ ἀριστερῶν, εὐρίσκομεν κόγχην τῆς ὁποίας τὸ τόξον (N, 15) εἶναι ἀπλοῦν, δύο πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «γ»). Ὁ διάκοσμος τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς αὐτῆς κόγχης (N, 14) εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῆς ἀνωτέρω ἐξετασθείσης κόγχης τοῦ πρώτου τμήματος τῆς ζώνης, ἥτοι ὁ εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 29 εἰκονιζόμενος (πίν. 50, «β»). Παρὰ τὴν κόγχην ταύτην ὑπάρχει ἄλλη, ἀβαθής, ὀρθογωνίου διατομῆς, τῆς ὁποίας τὸ τόξον (N, 18) παρουσιάζει τὸ εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 36 εἰκονιζόμενον ὀξυκόρυφον σχῆμα (πίν. 50, «β»). Πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς φερούσης τὸ ἀσύνηθες τοῦτο τόξον κόγχης, ὑπάρχει (N, 20) ὁ εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 33 εἰκονιζόμενος ρόδαξ (πίν. 50, «β»). Ὁ αὐτὸς ρόδαξ ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὸ δεξιὸν τμήμα (N, 25) τῆς ἀνωτάτης ζώνης τῆς ὄψεως.

Ἡ δευτέρα ἐκ τῶν ἄνω ζώνη φέρει ἐπίσης δύο μεγάλα τόξα, τῶν ὁποίων οἱ ἄξονες συμπίπτουσι πρὸς τοὺς ἄξονας τῶν μεγάλων τόξων τῆς ἀνωτάτης ζώνης, εἰς τρόπον ὥστε καὶ ἡ μεσαία νὰ χωρίζεται δι' αὐτῶν εἰς τρία τμήματα. Εἰς τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν τῶν τμημάτων τούτων ἀνοίγεται κόγχη, ὁ ἄξων τῆς ὁποίας συμπίπτει πρὸς τὸν ἄξονα τῆς ἀνωθεν αὐτῆς κόγχης τῆς ἀνωτάτης ζώνης καὶ τῆς ὁποίας τὸ τόξον (N, 5) εἶναι ἀπλοῦν, φέρον δύο πλίνθους¹ ἐναλλασσομένους πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «γ»). Ἡ ὑπ' αὐτὸ κόγχη (N, 4) παρουσιάζει τὴν εἰς τὸ σχῆμα «γ» τοῦ πίνακος 29 διακοσμητικὴν διάταξιν ἐκ πλίνθων καὶ λίθων. Τὸ μεταξὺ τοῦ τόξου τῆς εἰρημένης κόγχης καὶ τοῦ τόξου τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ αὐτῆς μεγάλου παραθύρου σχηματιζόμενον τρίγωνον (N, 6) πληροῦται διὰ τοῦ εἰς τὸ σχῆμα «γ» τοῦ πίνακος 19 πλέγματος. Τὸ μέγα πρὸς τὰ ἀριστερὰ τόξον τῆς ἐξεταζομένης ζώνης (N, 7) εἶναι διπλοῦν (πίν. 37, «β»), τριῶν πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς ἓνα λίθινον θολίτην. Μεταξὺ τοῦ τόξου

1. Εἰς τὴν κορυφὴν τρεῖς.

τούτου καὶ τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ αὐτοῦ κόγχης σχηματίζεται τρίγωνον (N, 11), ὅπερ πληροῦται ὑπὸ τοῦ εἰς τὸ σχῆμα «β» τοῦ πίνακος 19 πλέγματος.

Τὸ τόξον τῆς μετὰ τὸ προαναφερθὲν μέγα τόξον κόγχης (N, 13) εἶναι ἀπλοῦν, μετ' ἐναλλαγῆς δύο πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «γ») ἐνῶ ἡ κόγχη παρουσιάζει (N, 12) τὸν εἰς τὸ σχῆμα «δ» τοῦ πίνακος 29 διάκοσμον. Τὸ μεταξὺ τῆς κόγχης ταύτης καὶ τοῦ παρ' αὐτὴν ἐπομένου παραθύρου τρίγωνον (N, 16) παρουσιάζει τὴν εἰς τὸ σχῆμα «η» τοῦ πίνακος 16 διακοσμητικὴν σύνθεσιν, ἐνῶ τὸ τόξον τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος παραθύρου (N, 19) εἶναι διπλοῦν, δύο πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «γ»). Εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν στενὴν κόγχην, τὸ μὲν τόξον (N, 22) παρουσιάζει ἐναλλαγὴν δύο καὶ μιᾶς πλίνθων ἐναλλάξ, πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «δ»), τὸ δὲ τεταρτοσφαίριον αὐτῆς (N, 23) τὸν εἰς τὸ σχῆμα «μ» τοῦ πίνακος 29 διάκοσμον.

Μεταξὺ τῆς κόγχης ταύτης καὶ τοῦ παρ' αὐτὴν μεγάλου, πρὸς τὰ δεξιὰ, παραθύρου τῆς ἐξεταζομένης ζώνης (N, 24), εἰς τὸ ἐκεῖ σχηματιζόμενον τρίγωνον ὑπάρχει διάκοσμος κλιμακωτῆς διατάξεως (πίν. 16, «θ»). Τὸ τόξον τοῦ μεγάλου παραθύρου (N, 26) συνδυάζεται πρὸς τὰ πλάγια τόξα τοῦ τριλόβου ἀνοίγματος τὸ ὅποιον περιβάλλει, καθιστάμενον οὕτω τετραπλοῦν (πίν. 38, «α») εἰς τὰ πλάγια καὶ διπλοῦν εἰς τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ τμήμα, πάντοτε ὅμως δύο πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς ἓνα λίθον, ἐνῶ τὸ κεντρικὸν τόξον τοῦ τριλόβου ἀνοίγματος παρουσιάζει ἐναλλαγὴν μιᾶς πλίνθου πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 34, «α»).

Εἰς τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ προηγούμενου μεγάλου τριλόβου παραθύρου τρίτον τμήμα τῆς μεσαίας ζώνης τῆς ὀψεως ἀνοίγεται παράθυρον φέρον ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἀνὰ μίαν στενὴν κόγχην. Καὶ τὸ μὲν τόξον τοῦ παραθύρου (N, 29) εἶναι διπλοῦν (πίν. 36, «δ»), παρουσιάζον ἐναλλαγὴν δύο πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον, τὰ δὲ τόξα τῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ κογχῶν (N, 27, 31) παρουσιάζουν ἐναλλαγὴν μιᾶς καὶ δύο πλίνθων ἐναλλάξ, πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «δ»). Εἰς τὰ τεταρτοσφαίρια τῶν ἐν λόγῳ κογχῶν (N, 28, 32) παρατηρεῖται ὁ διάκοσμος τῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ δεξιοῦ μεγάλου τόξου κόγχης (πίν. 29, «μ»). Τέλος, τὸ μεταξὺ τοῦ εἰς τὸ μέσον τοῦ τμήματος τούτου τῆς μεσαίας ζώνης παραθύρου καὶ τῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ αὐτοῦ κόγχης τρίγωνον (N, 30) πληροῖ ἢ μικρὰ σύνθεσις τοῦ σχήματος «ι» τοῦ πίνακος 16.

Τὰ συγκροτοῦντα τὴν διάταξιν τῆς μεσαίας ζώνης διάφορα στοιχεῖα, ὡς παράθυρα, κόγχαι κ.τ.τ., ἔχουν τὰ ἀντίστοιχα αὐτῶν καὶ εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην, εἰς τὸν ὅσον καὶ εἰς ταύτην νὰ διακρίνωνται σαφῶς τρία τμήματα.

Εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τούτων, ἐξ ἀριστερῶν, ἀνοίγεται κόγχη πλατυτέρα τῶν ὑπὲρ ταύτην, τῆς ὁποίας τὸ μὲν τόξον (N, 33) παρουσιάζει ἐναλλαγὴν μιᾶς καὶ δύο πλίνθων ἐναλλάξ, πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «δ»), τὸ δὲ τεταρτοσφαίριον (N, 34), τὴν εἰς τὸ σχῆμα «α» τοῦ πίνακος 29 διάταξιν (πίν. 51, «α»). Τὸ αὐτὸ σύστημα τόξου καὶ τὴν αὐτὴν διακοσμητικὴν διάταξιν παρουσιάζει καὶ ἡ πρώτη πρὸς τὰ ἀριστερὰ πλατεῖα κόγχη (N, 35, 36) τοῦ μεσαίου τμήματος τῆς κατωτάτης ζώνης (πίν. 29, «α» καὶ 51, «α»). Παρὰ ταύτην ὑπάρχει τυφλὸν ἀψίδωμα, τοῦ ὁποίου τὸ τόξον (N, 37) εἶναι

διπλοῦν, παρουσιάζον ἐναλλαγὴν δύο πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 36, «δ»). Ἡ ἀκολουθοῦσα στενὴ κόγχη ἔχει τὸ τόξον αὐτῆς (N, 38) παρουσιάζον ἐναλλαγὴν δύο πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «γ»), τὸ δὲ τεταρτοσφαίριον (N, 39) αὐτῆς τὸν εἰς τὸ σχῆμα «κ» τοῦ πίνακος 29 διάκοσμον. Τὸ αὐτὸ σύστημα τόξου καὶ τὴν αὐτὴν διάταξιν διακόσμου παρουσιάζουν καὶ αἱ δύο στεναὶ κόγχαι τοῦ τρίτου τμήματος τῆς κατωτάτης ζώνης (N, 41,42,44,45).

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τῆς ἐξεταζομένης ζώνης, πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ἐπίσης τὰ τόξα, ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἐπὶ τοῦ ἄξονος τοῦ δεξιοῦ μεγάλου τόξου τῶν ἀνωτέρων ζωνῶν, ἐντοιχισμένης σήμερον, θύρας (N, 40), ὅπερ εἶναι διπλοῦν παρουσιάζον ἐναλλαγὴν τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 37, «β»), ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ τόξον τοῦ μεταξὺ τῶν δύο στενῶν κογχῶν τοῦ τρίτου τμήματος τῆς κατωτάτης ζώνης τυφλοῦ ἀψιδώματος (N, 43), ὅπερ εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ τόξον τοῦ ἀψιδώματος τοῦ μεσαίου τμήματος (πίν. 36, «δ»).

δ. Ἡ ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ παρεκκλήσιου: Τὴν ὄψιν ταύτην ἐπιστέφει ἀπλῆ ὀδοντωτὴ ταινία (A, 12) στηριζομένη ἐπὶ γεισηπόδων, ἀποτελουμένων ἐκ τριῶν στενουμένων πρὸς τὰ κάτω ὀριζοντίων πλίνθων καὶ μιᾶς κατακορύφου εἰς τὸ κατώτατον ἄκρον (πίν. 26, «β»), ἣτις στηρίζεται ἐπὶ πλινθίνου λοξοτμήτου γείσου (πίν. 50, «δ»).

Ἐκ τῶν πέντε κογχῶν, αἵτινες ἀνοίγονται εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κεντρικῆς ἀψίδος, ἡ μεσαία καὶ αἱ δύο ἀκραῖαι εἶναι ἡμικυλινδρिकाί, ἐνῶ αἱ μεταξὺ αὐτῶν ἄλλαι δύο ὀρθογωνίου διατομῆς. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐξ ἀριστερῶν ἔχει τόξον (A, 7) εἰς τὸ ὁποῖον τρεῖς καὶ δύο πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 34, «δ»), ἡ δευτέρα τόξον (A, 9), ὅπου δύο πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «γ»), ἡ τρίτη τόξον (A, 10), ὅπου δύο καὶ μία πλίνθος ἐναλλάξ ἐναλλάσσονται πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «δ»), ἡ τετάρτη τόξον (A, 13) παρόμοιον καὶ ἡ πέμπτη (A, 15) ἐπίσης τὸ αὐτό.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ὑπὸ τῶν τόξων τούτων καλυπτομένας κόγχας αὐτὰς καθ' ἑαυτάς, ἡ πρώτη ἐξ ἀριστερῶν (A, 6) παρουσιάζει τὸν εἰς τὸ σχῆμα «θ» τοῦ πίνακος 29 διάκοσμον, ἡ δευτέρα (A, 8), τὸν εἰς τὸν σχῆμα «ν» τοῦ πίνακος 29, ἡ τρίτη καὶ ἡ πέμπτη (A, 11, 16) τὸν εἰς τὸ σχῆμα «η» τοῦ πίνακος 29, ἡ δὲ τετάρτη (A, 14) τὸν εἰς τὸ σχῆμα «ο» τοῦ πίνακος 29 διάκοσμον.

Τὰ τόξα τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ τριλόβου ἀνοίγματος τῆς ἀψίδος δύο κογχῶν (A, 3,18) παρουσιάζουν ἐναλλαγὴν τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον, αἱ δὲ ὑπ' αὐτὰ κόγχαι (A, 2,19) τὸν εἰς τὸ σχῆμα «ι» τοῦ πίνακος 29 διάκοσμον.

Ἐκ τῶν πέντε κογχῶν τῆς κατωτάτης ζώνης τῆς κεντρικῆς ἀψίδος, ἡ μεσαία καὶ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀκραία διαθέτουν τόξα (A, 25,30), ὅπου τρεῖς πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 34, «γ»), ἐνῶ τὰ τεταρτοσφαίρια αὐτῶν (A, 26,29) παρουσιάζουν τὸν εἰς τὸ σχῆμα «ι» τοῦ πίνακος 29 διάκοσμον. Ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἀκραία κόγχη (A, 21,22) διαφέρει κατὰ τε τὸν διάκοσμον καὶ τὸ τόξον (πίν. 29, «λ»). Τὰ τόξα (A, 23,28) τῆς δευτέρας ἐξ ἀριστερῶν καὶ τῆς τετάρτης κόγχης (A, 24,

27), αἵτινες, οὖσαι ὀρθογωνίου διατομῆς, στεροῦνται διακόσμου, εἶναι τοῦ τύπου ὅπου ἐναλλάσσονται δύο πλίνθοι πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 35, «γ»).

Τὰ τόξα τῶν ἐπὶ τῶν μικρῶν ἀψίδων παραθύρων (Α, 1, 20) εἶναι μονολιθικά. Μέγα τρίλοβον παράθυρον τέλος ἀνοίγεται ὑπεράνω τῆς στέγης τῆς κεντρικῆς ἀψίδος, τὸ τόξον τοῦ ὁποίου εἶναι διπλοῦν, ἀνῆκον εἰς τὸν τύπον ὅπου τρεῖς πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 37, «β»).

Εἰς τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τοῦ παρεκκλησίου τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου ἐχρησιμοποιήθησαν παχύταται πλίνθοι, τῶν ὁποίων τὸ πάχος, φθάνον μέχρις ἑξ ἑκατοστῶν, βαίνει λεπυνόμενον πρὸς τὸ κέντρον, ὅταν αὗται τοποθετοῦνται ἀκτινοειδῶς εἰς τὰς κόγχας. Διὰ τὰς μεταξὺ τῶν τόξων ἑξ ἄλλου μικρὰς τριγωνικάς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπιφανείας ἐχρησιμοποιήθησαν ἀντιθέτως λεπτόταται πλίνθοι μολίς δύο ἑκατοστῶν πάχους.

Ἡ προσπάθεια χρονολογήσεως τῶν κτηρίων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ σφζόμενον συγκρότημα τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἐξαγγελίαν ποικίλων θεωριῶν¹, κυρίως ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς. Πάντως διὰ τὸ παρεκκλήσιον, ὅπερ ἐνδιαφέρει ἀμέσως τὴν παροῦσαν μελέτην, δὲν ὑπάρχει διαφωνία περὶ τῆς χρονολογίας ἰδρύσεως αὐτοῦ, διότι πολλαχόθεν εἶναι γνωστὸν² ὅτι τοῦτο ἐκτίσθη ὑπὸ τῆς συζύγου τοῦ Πρωτοστράτορος Γκλαβᾶ Ταρχανιώτου ὡς νεκρικὸν παρεκκλήσιον εἰς μνήμην τοῦ συζύγου αὐτῆς. Ἀνήκει συνεπῶς εἰς τὸν 14ον αἰῶνα³, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ περιβάλλουσα τὸν κυρίως ναὸν στοά.

Τὸ κτήριο, μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν, ἐκαλύπτετο ὑπὸ παχέος στρώματος κονιάματος, ὅπερ ἀπέκρυπτε τὸν κεραμοπλαστικὸν αὐτοῦ διάκοσμον, ὅστις ἀνεφάνη μολίς κατὰ τὸ 1938, ὅτε ἀφηρέθη τὸ κονίαμα καὶ ἀνεκαίνισθη τὸ μνημεῖον⁴.

ζ': Τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Χώρας (πίν. 7, 8, X)

Τὸ σφζόμενον σήμερον συγκρότημα τῆς μονῆς τῆς Χώρας ἀποτελεῖται, ὅπως

1. R. JANIN, Géographie, σ. 217. S. EYICE, ἑ.ἄ. σ. 17.

2. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἑ.ἄ. σ. 381. O. WULFF, ἑ.ἄ. σ. 62. S. EYICE, ἑ.ἄ. σ. 17. R. KRAUTHEIMER, ἑ.ἄ. σ. 308. C. MANGO, Byzantine Inscriptions of Constantinople: A Bibliographical Survey, AJA 54, 1950, σ. 61.

3. Κατὰ τὰς τελευταίας ἐρεῦνας ἡ ἐξέλιξις τῆς κατασκευῆς τοῦ συγκροτήματος ἔχει ὡς ἑξῆς: α) Ὁ κυρίως ναὸς ἐκτίσθη περὶ τὸ 1067 ὑπὸ τοῦ Κουροπαλάτου καὶ μεγάλου Δομεστίκου Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ. β) Τὸ 1294 ὁ Πρωτοστράτωρ Μιχαὴλ Γκλαβᾶς Ταρχανιώτης ἐκτίσσε τὸν πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἐξωνάρθηκα καὶ τὴν πρὸς Βορρᾶν συνέχειαν αὐτοῦ. γ) Τὸ 1315 Μαρία, ἡ κατόπιν μοναχὴ Μάρθα, σύζυγος τοῦ Ταρχανιώτου ἐκτίσσε τὸ πρὸς Νότον παρεκκλήσιον καὶ τέλος δ) ὁ βασιλεὺς Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος Γ' προσέθεσε τὸ νότιον τμήμα τοῦ ἐξωνάρθηκος. Βλ. σχετικῶς: H. HALLENSLEBEN, Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristos-Kirche, der heutigen Fethiye Camii in Istanbul, Istanbuler Mitteilungen 13/14, 1963/1964, εἰκ. 15.

4. Ἐνεκα τούτου οἱ παλαιότεροι συγγραφεῖς ὁμιλοῦν περὶ τῆς πλαστικότητος τῶν προσόψεων, οὐχὶ ὅμως καὶ περὶ διακοσμητικῶν στοιχείων (EBERSOLT - THIERS, ἑ.ἄ. σ. 238) ἢ ἐξ ἐνδείξεων τινων προβαίνουν εἰς ὑποθετικάς, ὅχι πολὺ ἀκριβεῖς, ἀναπαραστάσεις (VAN MILLINGEN, ἑ.ἄ. σ. 162, εἰκ. 52· South Side). Ἡ πρώτη δημοσίευσις φωτογραφιῶν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπιχρίσματος εἰς A. ONGAN, Aya Maria Pammakaristos-Fethiye Camii, Beleten 13, 1949, πίν. 30-45.

καὶ τὸ τῆς Παμμακαρίστου, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ ἐξωνάρθηκος καὶ τοῦ πρὸς Νότον παρεκκλησίου, ἅτινα προσετέθησαν ἀργότερον.

Κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, τὰ στοιχεῖα τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦνται τόσον ἐκ πλίνθων, ὅσον καὶ ἐκ συνδυασμοῦ πλίνθων καὶ λίθων, παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰς τέσσαρας ὅψεις τοῦ συγκροτήματος, τὰς ὁποίας καὶ θὰ ἐξετάσωμεν, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς δυτικῆς:

α. Δυτικὴ ὄψις. Ἐπ' αὐτῆς ὑπάρχουν ἐξ τυφλὰ ἀψιδώματα τῶν ὁποίων τὰ τόξα εἶναι διπλᾶ, παρουσιάζοντα ἐναλλαγὴν τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθινον θολίτην (πίν. 37, «β»). Εἰς τὰ τόξα ταῦτα παρατηρεῖται φαινόμενον ὅπερ εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐξεταζομένου κτηρίου: Αἱ πλίνθοι τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τόξων τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ διπλοῦν τόξον τοῦ ἀψιδώματος, εἶναι στενότεραι τῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ¹.

Τὰ ἐν λόγῳ τόξα, παρὰ τὸ ὁμοιόμορφον τῆς διατάξεως αὐτῶν, παρουσιάζουν τὰς ἐξῆς μικροδιαφοράς: Τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν (Δ, 1) ἔχει κλεῖδα ἐκ λίθου, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ἀντὶ τριῶν ἔχει τέσσαρας πλίνθους, τὸ δεύτερον (Δ, 2), τὸ πέμπτον (Δ, 5) καὶ τὸ ἕκτον (Δ, 6) εἶναι κανονικά, ἔχοντα λιθίνην τὴν κλεῖδα καὶ σταθεράν τὴν ἐκ τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον ἐναλλαγὴν. Εἰς τὴν θέσιν τῆς κλειδὸς τοῦ τρίτου (Δ, 3) ὑπάρχουν τρεῖς πλίνθοι, ἐνῶ τὸ τέταρτον (Δ, 4) ἐκατέρωθεν τῆς λιθίνης κλειδὸς αὐτοῦ φέρει ἀνὰ δύο, ἀντὶ τριῶν, πλίνθους.

Στενὸν ἀψίδωμα εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τῆς προσόψεως (Δ, 7) καλύπτεται ὑπὸ ὀξυκορύφου λιθίνου τόξου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε μονόγραμμα, ἐκ τοῦ ὁποίου διασφύζονται μόνον ἀκαθόριστά τινα ὑπολείμματα.

β. Νοτιά ὄψις. Τοῦ αὐτοῦ σχήματος καὶ μεγέθους καὶ ὑπὸ ὁμοίου τόξου καλυπτόμενα ὑπάρχουν δύο ἀκόμη στενὰ ἀψιδώματα εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς νοτίας προσόψεως. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐξ αὐτῶν (N, 1) διατηρεῖ ἐκ τῆς ὑπὸ τὸ τόξον αὐτοῦ ἐπιγραφῆς μόνον τὸ γράμμα «Α» (πίν. 27, «ε»), τὸ δὲ δεύτερον (N, 2) παρουσιάζει τὴν εἰς τὸ σχῆμα «ξ» τοῦ πίνακος 29 σύνθεσιν. Διπλοῦν, πλίνθινον τὴν φορὰν ταύτην καὶ τοῦ αὐτοῦ σχήματος, τόξον καλύπτει ἀνάλογον ἀψίδωμα εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ὀψεως (N, 4), φέρον τὸν εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 15 πλίνθινον διάκοσμον (πίν. 51, «γ»).

Τὰ ἐπὶ τῆς ὀψεως ταύτης τέσσαρα μεγάλα ἀψιδώματα, ὡς καὶ αἱ εἰς τὸ κάτω μέρος αὐτῆς τρεῖς κόγχαι εἶναι ἀδιακόσμητοι, ὡς φαίνεται ὅμως ἐκ σφριζομένων τινῶν ὑπολειμμάτων (N, 3), τὰ τόξα τῶν ἀψιδωμάτων ἔφερον ἐπὶ τῶν ἐξωρραχίων αὐτῶν ὀδοντωτὴν ἐκ πλίνθων ταινίαν.

1. Τρία ἑκατοστὰ διὰ τὰς πλίνθους τοῦ ἐσωτερικοῦ τόξου ἔναντι 4 ἐκ. τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ δυτικὴ ὄψις τοῦ μνημείου ἔχει ὑποστῇ ἐπουσιώδεις τινὰς ἀλλοιώσεις κατὰ καιροῦς (σχετικαὶ φωτογραφίαι εἰς BYICE, ἔ.ἀ. σ. 90, 91, 92), ἡ δὲ σημερινὴ αὐτῆς κατάστασις ὀφείλεται εἰς τὴν τελευταίαν ἀνακαίνισιν τοῦ μνημείου ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν. (Περὶ ληψὶν τῶν ἐργασιῶν δίδει ὁ D. OATES, A Report on the Excavations in the Kariye Camii εἰς Dumbarton Oaks Papers 14, 1960, σ. 223.)

γ. Ἀνατολικὴ ὄψις. Ἡ ὄψις σύγκειται ἐκ τῆς ἀψίδος τοῦ παρεκκλησίου καὶ ἐκ τῆς κεντρικῆς ἀψίδος τοῦ κυρίως ναοῦ, δορυφορουμένης ὑπὸ τῶν δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς χαμηλοτέρων, αἵτινες παρουσιάζουν λείας ἐπιφανείας, στεροῦνται δὲ διακόσμου. Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῆς ἀνατολικῆς ὀψews τοῦ μνημείου περιορίζεται συνεπῶς εἰς τὰς δύο αὐτοῦ κυρίας ἀψίδας. Ἐκ τούτων ἡ τοῦ παρεκκλησίου φέρει δύο ζώνας ἐκ πέντε κογχῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν μεσαία καὶ αἱ δύο ἀκραῖαι εἶναι ὀρθογωνίου διατομῆς, αἱ δὲ δύο ἐνδιάμεσοι ἡμικυλινδρικάι. Τῶν κογχῶν τούτων τὰ τόξα εἶναι πλινθόκτιστα καὶ συνεπῶς ἀδιακόσμητα.

Ἡ πρώτη ἐξ ἀριστερῶν τετραγωνικῆ κόγχῃ τῆς ἀνωτέρας ζώνης (Α, 1) ἔχει τὸ ἡμικύκλιον αὐτῆς πεπληρωμένον διὰ πλέγματος ἐκ λεπτῶν κεραμίνων ἡμικυκλίων (πίν. 19, «α»). Ἡ δευτέρα (Α, 2) ἡμικυλινδρικὴ κόγχῃ φέρει εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον αὐτῆς τρεῖς στήλας ἐκ τριῶν ἁλλεπαλλήλων «Λ» (πίν. 14, «β»). Ἡ τρίτη ἐξ ἀριστερῶν, ἥτις εἶναι ἡ ὑπὲρ τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος ἀνοιγομένη (Α, 3), φέρει τὸν εἰς τὸ σχῆμα «ξ» τοῦ πίνακος 15 διάκοσμον. Ἡ τετάρτη (Α, 4) ἡμικυλινδρικὴ κόγχῃ φέρει ἐπὶ τοῦ ἄξονος τοῦ τεταρτοσφαιρίου αὐτῆς μίαν στήλην (πίν. 15, «δ») ἐκ τριῶν ἐπαλλήλων «Λ», ἐνῶ ἡ πέμπτη (Α, 5) παρουσιάζει τὸν αὐτὸν ὡς καὶ ἡ τρίτη διάκοσμον (πίν. 15, «ξ»).

Ἐκ τῶν πέντε κογχῶν τῆς κάτω ζώνης, ἡ μεσαία καὶ αἱ δύο ἀκραῖαι (Α, 14, 16, 18), εἶναι, ὅπως καὶ τῆς ἄνω ζώνης, ὀρθογωνίου διατομῆς ἀλλὰ ἀδιακόσμητοι. Αἱ δύο ἡμικυλινδρικάι ἐνδιάμεσοι (Α, 15, 17) φέρουν μίαν στήλην ἐκ τριῶν, σμικρυνόμενων πρὸς τὰ ἄνω, ἐπαλλήλων «Λ» (πίν. 13, «λ»).

Ἡ ἀψὶς τοῦ κυρίως ναοῦ φέρει τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας κογχῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἀνωτέρα περιλαμβάνει πέντε, ἡ μεσαία δύο καὶ ἡ κατωτέρα τρεῖς κόγχας. Ἐκ τούτων αἱ μεσαῖαι κόγχαι τῆς ἀνωτάτης καὶ τῆς κατωτάτης ζώνης (Α, 9, 20) ἔχουν καλυφθῇ ὑπὸ ὀγκώδους ἀντερείσματος καθέτου πρὸς τὴν ἀψίδα. Ὁ διάκοσμος τῶν δύο ἀκραίων, πρὸς τὰ δεξιὰ, κογχῶν τῆς ἄνω καὶ τῆς μεσαίας ζώνης δὲν εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐμφανής, ἀλλὰ τὸ εἶδος καὶ σύστημα αὐτοῦ εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ καταπεσόντος κονιάματος ἀποκαλυφθέντων μερῶν. Οὕτως ἡ ἀνωτάτη ἀκραία κόγχῃ (Α, 11) παρουσιάζει—ἐν ἀναπαραστάσει—τὸν εἰς τὸ σχῆμα «η» τοῦ πίνακος 14 διάκοσμον, ἐνῶ ἡ μεσαία (Α, 12) τὸν εἰς τὸ σχῆμα «θ» τοῦ πίνακος 14. Ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀκραία κόγχῃ τῆς κατωτέρας ζώνης (Α, 21) στερεῖται διακόσμου, ἐνῶ αἱ ὑπόλοιποι κόγχαι τῆς ἐξεταζομένης ἀψίδος καλύπτονται ὑπὸ παχέος κονιάματος.

Ἰχνη διακόσμου, ἐν εἶδει ταινίας, παρατηροῦνται καὶ εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς μεγάλης ἀψίδος τοῦ ναοῦ τοίχου (Α, 13) ἀλλὰ δυστυχῶς τὸ σχῆμα αὐτοῦ εἶναι ἀκαθόριστον.

δ. Βόρειος ὄψις. Τὸ τμήμα τῆς ὀψews ταύτης τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν ναὸν χωρίζεται, δι' ὀριζοντίου γείσου λοξοτμήτου, εἰς δύο ζώνας: Μίαν ἀνωτέραν χαμηλὴν καὶ μίαν κατωτέραν κατὰ πολὺ ὑψηλοτέραν. Ἐφ' ἐκατέρας τῶν δύο τούτων

ζωνών υπάρχουν ἀνὰ τέσσαρα τυφλά ἀψιδώματα, τῶν ὁποίων οἱ μὲν ἄξονες συμπίπτουν, τὰ δὲ τόξα εἶναι πλίνθινα.

Ἐκ τῶν τριῶν ἐνδιαμέσων τριγωνικῶν τμημάτων τοῦ τοίχου, τῶν μεταξὺ τῶν τόξων τῶν ἀψιδωμάτων τῆς ἄνω ζώνης (B, 2,4,5), τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν (B, 2) πληροῦται ὑπὸ τοῦ εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 19 πλέγματος, ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχον μέρος τῆς κάτω ζώνης (B, 1) πληροῦται ὑπὸ τοῦ εἰς τὸ σχῆμα «θ» τοῦ πίνακος 19 πλέγματος. Εἰς τὸ δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν ἐνδιάμεσον διάστημα τῆς κάτω ζώνης (B, 3) ὑπάρχει ἡ εἰς τὸ σχῆμα «β» τοῦ πίνακος 30 σύνθεσις. Εἰς τὸ ἐπόμενον ἐνδιάμεσον διάστημα τῆς αὐτῆς ζώνης (B, 6) ὑπάρχει καρδιόσχημος σύνθεσις (πίν. 30, «α»), ἀνάλογος μὲν πρὸς τὰ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὄψιν τοῦ νοτίου ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ Λιβὸς καὶ τὰ εἰς τὸ ὑπόβαθρον τοῦ ναοῦ τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος στοιχεῖα (πίν. 18, «β»), διαφόρου ὅμως πνεύματος, διότι ἐδῶ ἡ σύνθεσις ὀργανοῦται μεταξὺ δύο τόξων, αἱ καμπύλαι τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν μέρος αὐτῆς.

Τὸ πάχος τῶν χρησιμοποιηθεισῶν ὀπτολίνθων εἰς τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον ποικίλλει ἀπὸ ὀψεως εἰς ὄψιν. Οὕτως, ἐνῶ εἰς τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς ἀνατολικῆς ὀψεως εὐρίσκομεν λεπτὰς πλίνθους, ἀπὸ ἐνὸς καὶ ἡμίσεος μέχρι δύο ἑκατοστῶν, εἰς τὴν νοτίαν τὸ πάχος τοῦτο γίνεται δύο καὶ ἡμισυ, εἰς τὴν βόρειον τρία ἕως τέσσαρα, ἐνῶ τὰ τόξα τῆς δυτικῆς διαθέτουν, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, δύο εἰδῶν πλίνθους, τριῶν καὶ τεσσάρων ἑκατοστῶν πάχους.

Πρὸς καθορισμὸν τῆς χρονολογίας ἰδρύσεως τῶν σφζομένων τμημάτων τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν συγκροτήματος κτηρίων ἐπιβάλλεται ὅπως βασισθῶμεν, ἀντὶ παντὸς ἄλλου, εἰς τὰ πορίσματά τῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν καὶ παρατηρήσεων τῆς ὑπὸ τὸν Underwood ἀμερικανικῆς ἀποστολῆς¹, συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας, ἡ μὲν κεντρικὴ ἀψὶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν, καὶ συγκεκριμένως εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος², ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς ἀνατολικῆς ὀψεως καὶ αἱ ἄλλαι τρεῖς ὀψεις ἀνήκουν εἰς τὴν ἀνακαίνισιν Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα³.

η': Ἀνάκτορον τοῦ Κωνσταντίνου (πίν. 9,10, ΠΦ)

Τὸ εἰς τὸ σημεῖον τῆς συναντήσεως τῶν Θεοδοσιανῶν Τειχῶν μετὰ τῶν τῆς

1. P. UNDERWOOD, The Kariye Djami, τ. 1-3, London 1967.

2. Χρονολογία πρὸς τὴν ὁποίαν συμφωνοῦν καὶ οἱ : O. WULFF, Altchristliche und Byzantinische Kunst, Berlin 1918, II, σ. 473. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 376. R. KRAUTHHEIMER, ἔ.ἀ. σ. 265.

3. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντίνος εἰς τὴν «Κωνσταντινάδα» αὐτοῦ (ἔκδοσις 1844, σ. 101) ἀναφέρει ὅτι ὑπὸ τὸν μιναρέν, εἰς τὴν δυτικὴν ὄψιν τοῦ κτηρίου, ὑπάρχουν σταυροειδῶς τὰ γράμματα $\Theta \begin{smallmatrix} \Theta \\ \rho \end{smallmatrix} \Delta$, τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύει ὡς «Θεόδωρος». Περὶ δύο μονογράμμάτων τοῦ Μετοχίτου ὁμιλεῖ καὶ ὁ MANGO (ἔ.ἀ. σ. 61), τοποθετῶν ταῦτα ἐπίσης ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Λαμβανομένου ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ σημαῖνον «Μετοχίτης» μονόγραμμα σφύζεται ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἀψιδώματος τῆς νοτίας πλευρᾶς, λογικώτερον εἶναι νὰ δεχθῇ τις ὅτι τὸ «Θεόδωρος» εὐρίσκετο εἰς τὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ πρῶτον ἀψιδῶμα τῆς αὐτῆς πλευρᾶς καὶ ὅχι τῆς δυτικῆς, ὅπου δὲν ὑπάρχει θέσις διὰ δύο μονογράμματα.

περιοχής τῶν Βλαχερνῶν ἀνάκτορον, ἃν καὶ ἡρειπωμένον ἀπὸ πολλοῦ¹, διατηρεῖ ἐπὶ τῶν δύο μακρῶν αὐτοῦ ὀψεων ἀξιόλογον κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον, συνιστάμενον ἐκ περιτέχνου συνδυασμοῦ πλίνθων καὶ λίθων.

α. Ἡ βορειοδυτικὴ ὀψις τοῦ κτηρίου (πίν. 9, ΠΦ—«B»): Ἡ ὀψις αὕτη παρουσιάζει τρεῖς ἀλλεπαλλήλους ζώνας, ἀνταποκρινομένας πρὸς τοὺς τρεῖς ὀρόφους τοῦ κτηρίου.

Εἰς τὴν ἀνωτάτην ζώνην, ἣτις χωρίζεται ἐκ τῆς ὑπ' αὐτὴν διὰ λοξοτμήτου γείσου, ἀνοίγονται ἑπτὰ μεγάλα παράθυρα ἐντὸς ἀβαθῶν, ὀρθογωνίου διατομῆς, κογχῶν.

Εἰς τὴν μεσαίαν ζώνην ὑπάρχουν τέσσαρα παράθυρα περιβαλλόμενα διὰ μεγάλων τόξων ἀποτελούντων ἀψιδώματα καὶ δύο θύραι, εἰς τὰ ἅκρα, ὁδηγοῦσαι εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ πάχους τῶν πρὸς τὸ κτήριο συνεχομένων τειχῶν δημιουργουμένους ἐξώστας.

Ἡ κατωτέρα ζώνη ἀποτελεῖ στοὰν ἐκ τεσσάρων τόξων, ἐδραζομένων ἐπὶ δύο κιόνων καὶ ἐνὸς πεσσοῦ μεταξὺ αὐτῶν.

Τὰ ἑπτὰ παράθυρα τῆς ἀνωτάτης ζώνης φέρουν διπλᾶ ὁμόκεντρα τόξα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἐσωτερικὸν καλύπτει τὸ ἄνοιγμα τοῦ παραθύρου, τὸ δὲ ἐξωτερικὸν τὴν περιβάλλουσιν αὐτὸ κόγχην. Κατὰ γενικὸν κανόνα ἀμφότερα τὰ τόξα παρουσιάζουν ἐναλλαγὴν τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθινον, τραπεζοειδῆ θολίτην (πίν. 37, «α») παρ' ὅλον ὅτι, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἷς τινὰ ἐξ αὐτῶν παρατηρεῖται ποικιλία εἰς τὰς λεπτομερείας παραβιάζουσα ἐπουσιωδῶς τὸν κανόνα. Μεταξὺ τῶν δύο τόξων ὑπάρχει διπλῇ σειρὰ ἐφυαλωμένων, τετραφυλλοειδῶν φιαλοστομιῶν ζωηροῦ πρασίνου χρώματος, ἣτις ἐπαναλαμβάνεται καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἐξωραχίου τοῦ ἐξωτερικοῦ τόξου, περιβαλλομένη ὑπὸ σειρᾶς πλίνθων.

Ἡ κατάστασις ἐκάστου ἐκ τῶν τόξων ἔχει ὡς ἑξῆς: Τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν (B, 12) ἔχει ὑποστῇ ἀλλοίωσιν, ὡς καὶ ὁ περὶ αὐτὸ τοῖχος δεικνύει, διότι παρεμβάλλονται εἰς τὴν διάταξιν τῶν θολιτῶν αὐτοῦ διπλαῖ πλίνθοι, ἀντὶ τριπλῶν, ἄνευ ὠρισμένης τάξεως. Ἐπίσης ἐλλείπουσι τὰ φιαλοστόμια, ἢ ὑπαρξίς τῶν ὁποίων ὅμως παλαιότερον πιστοποιεῖται ἐκ τῆς εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ τόξου σφζομένης καὶ περιεχούσης ταῦτα ἄλλοτε κοιλότητος. Εἰς τὸ δεύτερον καὶ τὸ πέμπτον τόξον (B, 14, 19) ἔγινε προσπάθεια ὅπως εἰς τὴν κλεῖδα συμπίσῃ λίθος, ὅτε κατέστη ἀναγκαῖον νὰ τοποθετηθοῦν ἐκατέρωθεν τῆς κλειδὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ τόξου δύο πλίνθοι ἀντὶ τριῶν. Εἰς τὸ τρίτον καὶ τέταρτον (B, 16, 11) δὲν παρατηρεῖται παραβίασις τοῦ κανόνος ἐναλλαγῆς τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 37, «α»), παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατωρθώθη νὰ ὑπάρχῃ λίθινος θολίτης καὶ εἰς τὰς δύο κλεῖδας, διὰ τῆς χρησιμοποίησεως στενοτέρων λίθων. Εἰς τὸ ἕκτον (B, 23) ἐπίσης δὲν παρατηρεῖται παραβίασις τοῦ κανόνος, ἀλλ' ἡ κλεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ τόξου συνίσταται ἐκ τριῶν πλίνθων. Τέλος εἰς τὸ ἑβδομον ἐξ ἀριστερῶν τόξον (B, 22) ἡ κλεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ τόξου ἀποτελεῖται

1. Τὸ μνημεῖον ἀνεκαινίσθη μὲν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους εἰς τοὺς τοίχους αὐτοῦ, δὲν ἐκαλύφθη ὅμως διὰ στέγης.

ἐκ δύο πλίνθων, ἐκατέρωθεν δὲ ταύτης, μετὰ τοὺς δύο λίθους, ἀκολουθοῦν ἐπίσης δύο πλίνθοι, ἀντὶ τριῶν.

Τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς συνθέσεως τῆς ἐξεταζομένης ὀψεως τοῦ μνημείου, ὡς ἐπίσης ἡ κατάστασις τῆς μεσαίας ζώνης, πείθει περὶ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τῶν παραθύρων τριγωνικὰ τμήματα ἐπληροῦντο ὑπὸ διακοσμητικῶν πλεγμάτων. Ἐκ τούτων ἔχουν ἐξαφανισθῇ τὰ μεταξὺ πρώτου καὶ δευτέρου ἐξ ἀριστερῶν παραθύρου (B, 13), τρίτου καὶ τετάρτου (B, 17), καὶ τετάρτου καὶ πέμπτου (B, 18). Ἐκ τῶν σφζομένων, τὸ μεταξὺ δευτέρου καὶ τρίτου ἐξ ἀριστερῶν παραθύρου τρίγωνον (B, 15) πληροῦται διὰ τοῦ πλέγματος τοῦ σχήματος «ζ» τοῦ πίνακος 32 μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὴν ἐν λόγῳ θέσιν καὶ τὰ τετράγωνα εἶναι λίθινα. Τὸ μεταξὺ πέμπτου καὶ ἕκτου τόξου τριγωνικὸν τμήμα (B, 20) πληροῦται διὰ τοῦ πλέγματος ὅπερ εἰκονίζεται εἰς τὸ σχῆμα «δ» τοῦ πίνακος 31, ὅπου ρομβοειδεῖς λίθοι συνδυάζονται πρὸς μεγάλας πλίνθους. Μεταξὺ τοῦ ἕκτου καὶ ἐβδόμου παραθύρου (B, 21) ὑπάρχει τὸ εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 32 πλέγμα, ὅπου πλίνθινα τετράγωνα συνδυάζονται πρὸς ἐξαγωνικοὺς λίθους (πίν. 51, «β»). Τὸ πέμπτον τέλος παράθυρον ἐξ ἀριστερῶν (B, 19) ἔχει τὸ ὑπὸ τοῦ τόξου αὐτοῦ ὀριζόμενον ἡμικυκλικὸν τύμπανον συμπαγές, φέρον ἐντὸς αὐτοῦ σύνθεσιν (B, 24) ἀποτελουμένην ἐκ στεφάνης φιαλοστομιῶν περιβαλλούσης λιθίνην τοιαύτην ἐκ τεσσάρων κανονικῶν λίθων, περὶ στρογγύλην ὀπήν (πίν. 31, «β»).

Εἰς τὴν μεσαίαν ζώνην, ἀμέσως ὑπὸ τὸ λοξότμητον γεῖσον τὸ διαχωρίζον αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἀνωτέρας, ὑπάρχει ἡ εἰς τὸ σχῆμα «ι» τοῦ πίνακος 33 εἰκονιζομένη ταινία, ἥτις, ἐκ ρομβοειδῶν λίθων περιβαλλομένων ὑπὸ πλίνθων συγκειμένη, ἀποτελεῖται σήμερον ἐκ δύο τμημάτων (B, 10,25) (πίν. 51, «β» καὶ 52, «γ»).

Τὰ τέσσαρα παράθυρα τῆς μεσαίας ζώνης (B, 3,5,7,28) φέρουν ἀπλᾶ τόξα, τόσον ἐπ' αὐτῶν ὅσον καὶ ἐπὶ τῶν περιβαλλόντων αὐτὰ ἀψιδωμάτων. Καὶ εἰς μὲν τὰ τόξα τῶν παραθύρων παρατηρεῖται ἐναλλαγὴ τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον, ὅπως καὶ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τόξα τῶν παραθύρων τῆς ἐξετασθείσης ἀνωτάτης ζώνης, εἰς δὲ τὰ τόξα τῶν ἀψιδωμάτων οἱ λίθοι ἐναλλάσσονται, ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ τόξου μέχρι τοῦ μέσου ὕψους αὐτοῦ πρὸς τρεῖς πλίνθους, ἀπὸ τοῦ σημείου δὲ τούτου μέχρι τῆς κλειδὸς πρὸς δύο (πίν. 34, «δ»). Τὴν αὐτὴν διάταξιν παρουσιάζουν καὶ τὰ τόξα τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ, ὑπὲρ τὸ τεῖχος, θύρας (B, 26), ἥτις μορφολογικῶς δὲν διαφέρει τῶν παραθύρων τῆς ζώνης ταύτης. Ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ θύρα (B, 9) φέρει μόνον τὸ ἐξωτερικὸν τόξον, ὅπερ ἔχει τὴν μορφήν τῶν περιβαλλόντων τὰ τέσσαρα παράθυρα τῆς ζώνης ἀψιδωμάτων.

Ὅλα τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τριγωνικὰ διαστήματα διατηροῦν, εὐτυχῶς, ὑπολείμματα τῶν πληρούντων αὐτὰ πλεγμάτων. Οὕτω: Τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν τραπεζοειδὲς τμήμα (B, 8) πληροῦται ὑπὸ τοῦ εἰς τὸ σχῆμα «η» τοῦ πίνακος 32 πλέγματος (πίν. 50, «γ»). Τὸ δεύτερον (B, 6) φέρει τὸ εἰς τὸ σχῆμα «δ» τοῦ πίνακος 32 πλέγμα (πίν. 52, «γ»). Τὸ τρίτον (B, 4) τὸ εἰς τὸ σχῆμα «ι» τοῦ πίνακος 32

πλέγμα, τοῦ ὁποίου ἐλάχιστον μέρος διασφύζεται. Τὸ τέταρτον (B, 29) τὸ εἰς τὸ σχῆμα «δ» τοῦ πίνακος 31 πλέγμα (πίν. 51, «β»). Τὸ πέμπτον τέλος (B, 27) τὸ εἰς τὸ σχῆμα «γ» τοῦ πίνακος 31 πλέγμα (πίν. 51, «β»).

Τὰ ἐξ ὁλοκλήρου λίθινα τόξα τῆς τοξοστοιχίας τοῦ ἰσογείου φέρουν ἐπὶ τοῦ ἐξωρραχίου αὐτῶν διακοσμητικὴν ταινίαν ἀποτελουμένην ἐκ συνδυασμοῦ μικρῶν λιθαρίων πρὸς λεπτὰς μικρὰς πλίνθους. Ἡ διακοσμητικὴ ταινία τοῦ δευτέρου ἐξ ἀριστερῶν τόξου (B, 1) ἔχει τελείως ἐξαφανισθῇ. Ἐκ τῶν σωζομένων μερικῶς τριῶν ἄλλων, τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν (B, 2) ἀποτελεῖται ἐκ τετραγωνιδίων λιθίνων καὶ πλινθίνων ἐναλλάξ (πίν. 36, «α») μεταξὺ δύο σειρῶν πλίνθων. Τὸ τρίτον (B, 31) φέρει διπλὴν σειρὰν ρομβοειδῶν λιθαρίων καὶ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων (πίν. 36, «γ») μεταξὺ δύο σειρῶν πλίνθων (πίν. 52, «α»). Τὸ δὲ τέταρτον (B, 30) τριγωνικὰ λιθάρια καὶ πλίνθους, εἰς μίαν σειρὰν (πίν. 36, «β»), μεταξὺ πάντοτε τῶν δύο σειρῶν πλίνθων.

β. Ἡ νοτιοανατολικὴ ὄψις τοῦ κτηρίου: Ὁ διάκοσμος τῆς ὀψεως ταύτης περιορίζεται εἰς τὸν ἄνω ὄροφον, ὅπου μόνον ἀνοίγονται παράθυρα. Ἐκκιννοῦντες ἐξ ἀριστερῶν εὐρίσκομεν πρῶτον, εὐρεῖαν πύλην (N, 1) ὁδηγοῦσαν εἰς τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸ κτήριον τεῖχος. Τὸ τόξον τῆς πύλης ταύτης εἶναι ἀπλοῦν, παρουσιάζον ἰδιάζουσαν διάταξιν εἰς τὴν μεταξὺ τῶν λιθίνων θολιτῶν αὐτοῦ τοποθέτησιν τῶν πλίνθων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἀκολουθεῖ ἐκ τῆς γεννήσεως τοῦ τόξου πρὸς τὴν κλεῖδα αὐτοῦ τὸν ρυθμὸν 3,3,2,1 (πίν. 34, «ε»). Μετὰ τὴν πύλην ἔρχεται τὸ πρῶτον παράθυρον (N, 2), τὸ τόξον τοῦ ὁποίου παρουσιάζει τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν τῆς πύλης διάταξιν. Πρὸς τὸ τόξον τοῦ παραθύρου τούτου εἶναι προσκεκολλημένον τὸ τόξον μικρᾶς ὀρθογωνίου κόγχης, ἣτις ἀνοίγεται μόνον ὑπὲρ τὸ λοξότμητον γείσον, ὅπερ συνεχίζεται καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ὀψεως, εἰς τὰς γεννήσεις τῶν τόξων αὐτῆς (N, 3). Τὸ τόξον τῆς ἐν λόγῳ κόγχης φέρει, τόσον εἰς τὸ ἐσωρράχιον ὅσον καὶ εἰς τὸ ἐξωρράχιον αὐτοῦ, φιαλοστομία (πίν. 35, «β»). Ἐνῶ ὅμως ἡ σειρὰ τῶν ἐσωτερικῶν φιαλοστομιῶν διήκει μόνον κατὰ μῆκος τοῦ ἡμικυκλίου τῆς κόγχης, ἡ σειρὰ τῶν ἐξωτερικῶν φιαλοστομιῶν συνεχίζεται μέχρι τοῦ λοξοτμήτου γείσου, ἐφ' οὗ ἐδράζεται αὕτη. Ὁμοίας μορφῆς καὶ μεγέθους κόγχη ὑπάρχει καὶ μετὰ τὸ τόξον τὸ καλύπτον τὸν ἐπὶ τῆς ὀψεως ἐξώστην (N, 11). Εἰς τὸ τόξον τοῦτο τρεῖς πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἓνα λίθον, ἐνῶ εἰς τὸ προηγούμενον αἱ πλίνθοι εἶναι δύο, ἐκτὸς τῶν ἐκατέρωθεν τῆς κλειδός, αἵτινες εἶναι τρεῖς.

Τὸ δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν μέγα παράθυρον (N, 5) ὡς καὶ τὸ τρίτον (N, 7) καὶ τέταρτον (N, 13) φέρουν διπλᾶ τόξα μετὰ φιαλοστομιῶν, ὡς τὰ τῆς βορειοδυτικῆς ὀψεως (πίν. 37, «α»). Καὶ ταῦτα, ὡς ἐκεῖνα, παρουσιάζουν διαφορὰς τινὰς εἰς τὴν διευθέτησιν τῶν πλίνθων τοῦ ἐξωτερικοῦ τόξου. Οὕτω: Εἰς μὲν τὸ δεύτερον παράθυρον (N, 5) ὁ ρυθμὸς τῶν πλίνθων τοῦ ἐξωτερικοῦ αὐτοῦ τόξου, ἀπὸ τῆς γεννήσεως πρὸς τὴν κλεῖδα, εἶναι 3,2,2,2,2, εἰς τὸ τρίτον (N, 7) 3,2,2,2,3, ἐνῶ εἰς τὸ τέταρτον (N, 13) 3,3,2,2,3.

Τὸ καλύπτον τὸν ἐξώστην τόξον (N, 9), ἀντίστοιχον πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ τόξα

τῶν παραθύρων, φέρει τὰ ἐπὶ τοῦ ἐξωρραχίου φιαλοστόμια καὶ τέσσαρας ομάδας πλίνθων, ἀντὶ πέντε τῶν ἄλλων, κατὰ ρυθμὸν 3,3,2,3.

Τὸ τελευταῖον πρὸς τὰ δεξιὰ παράθυρον τῆς ὀψews (N, 14), στενότερον τῶν ἄλλων, καὶ συνεπῶς ὑπερυψωμένον ἐν σχέσει πρὸς τὸ λοξότμητον γείσον, φέρει ἀπλοῦν τόξον, ἄνευ φιαλοστομίων, ὅπου τρεῖς πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἓνα λίθον.

Ἰκανὸν μέρος τοῦ μεταξὺ τῶν τόξων διακόσμου διατηρεῖται εἰς καλὴν κατάστασιν. Οὕτω : Εἰς τὸ πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν τριγωνικὸν τμήμα (N, 4) ὑπάρχει τὸ εἰς τὸ σχῆμα «ε» τοῦ πίνακος 31 πλέγμα (πίν. 51, «δ»). Εἰς τὸ δεύτερον (N, 6) τὸ εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 32 πλέγμα, ἀλλ' ἐξ ὀλοκλήρου ἐκ λίθων (πίν. 51, «δ»). Εἰς τὸ τρίτον (N, 8) τὸ εἰς τὸ σχῆμα «γ» τοῦ πίνακος 31 πλέγμα (πίν. 51, «δ»). Εἰς τὸ τέταρτον (N, 10) τὸ εἰς τὸ σχῆμα «β» τοῦ πίνακος 32 πλέγμα καὶ εἰς τὸ πέμπτον (N, 12) τὸ εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 32 πλέγμα (πίν. 52, «ζ»).

γ. Ἡ ἀνατολικὴ ὀψις τοῦ κτηρίου : Ἐπὶ τῆς ὀψews ταύτης ὑπάρχει τόξον, εἰς τὸ ὁποῖον δύο καὶ τρεῖς πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 34, «δ»).

Αἱ εἰς τὸν διάκοσμον τοῦ κτηρίου χρησιμοποιηθεῖσαι ὀπτόπλινθοι παρουσιάζουν ποικιλίαν πάχους κυμαινομένου μεταξὺ δύο καὶ πέντε ἑκατοστῶν.

Τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν βυζαντινὸν ἀνάκτορον, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν ἐθεωρεῖτο ὅτι ἐκτίσθη ὑπὸ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (912 - 959)¹, θεωρεῖται σήμερον μᾶλλον ὡς ἀνήκον εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων (1261 - 1453)², χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τοῦ μνημείου εὔρε τὴν τελειωτικὴν αὐτοῦ λύσιν. Πάντως ὁ κεραμοπλαστικὸς αὐτοῦ διάκοσμος, ἐπειδὴ τὸ κτήριο οὐδέποτε ἐκαλύφθη ὑπὸ κονιάματος, ἐπέσυρε τὴν προσοχὴν τῶν κατὰ καιροὺς ἐρευνητῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Πρωτευούσης, οἵτινες καὶ προέβησαν ἐνίοτε εἰς ἀποτυπώσεις ἢ ἀναπαραστάσεις τῶν ὀψεων, ἀκόμη καὶ λεπτομερειακῶν σχεδίων μερῶν τοῦ διακόσμου αὐτοῦ³. Ἐκ τούτων λαμβάνομεν γινῶσιν τῆς μορφῆς τῆς κατεστραμμένης σήμερον ταινίας τοῦ ἐξωρραχίου τοῦ δευτέρου ἐξ ἀριστερῶν τόξου (B, 1) εἰς τὴν τοξοστοιχίαν τοῦ ἰσογείου τῆς βορειοδυτικῆς ὀψews. Ἡ ἐν λόγῳ ταινία παρουσίαζεν ἐναλλαγὴν πλατυτέρων λιθαρῶν πρὸς στενοτέρας πλίνθους, ἀμφοτέρωθεν κλίνοντα πρὸς τὰ δεξιὰ μὲν εἰς τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ τοῦ τόξου, πρὸς τὰ ἀριστερὰ δὲ εἰς τὸ δεξιόν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ συναντῶνται ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου εἰς μικρὰν πλίνθον σχήματος ἰσοσκελοῦς τριγώνου.

Διὰ τὸν υπόλοιπον διάκοσμον δὲν προστίθεται τι τὸ νέον, ἀναφορικῶς πρὸς τὴν

1. C. GURLITT, ἔ.ἀ. σ. 7. K. WULZINGER, ἔ.ἀ. σ. 79. CH. DIEHL, ἔ.ἀ. σ. 423.

2. W. SAS - ZALOZIECKY, Die byzantinische Kunst, Berlin 1963, σ. 86. A. M. SCHNEIDER — B. MEYER - PLATH, Die Landmauer von Konstantinopel, 2. Teil, Berlin 1943, σ. 95. A. M. SCHNEIDER, Die Blachernen, Oriens 4, 1951, σ. 101. O. WULFF, Nachtrag, σ. 67. R. KRAUTHEIMER, ἔ.ἀ. σ. 309. N. BRUNOV, Zur Frage nach dem Baustil des Palaeologenzeitalters in Konstantinopel, Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare 5, 1928/1929, σ. 222.

3. K. WULZINGER, ἔ.ἀ. εἰκ. 36, 37. C. GURLITT, ἔ.ἀ. εἰκ. 22, 23, πίν. 3C.

σημερινήν κατάστασιν τῶν διασφζομένων στοιχείων, ἐκτὸς τοῦ ὅτι τινὰ ἐξ αὐτῶν—κυρίως τὰ πλέγματα τὰ πληροῦντα τὰ μεταξὺ τῶν τόξων μέρη—εἰς τὰς παλαιὰς ἀποτυπώσεις καλύπτουν μεγαλυτέραν ἐπιφάνειαν.

θ': 'Ο κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν τειχῶν (TΘ, TB)

Εἰς πολλοὺς πύργους τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν ὑπάρχει κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, ὡς καὶ πλεῖσται ὅσαι ἐπιγραφαὶ ἐκ πλινθίνων γραμμάτων¹. 'Ο κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος σπανίζει εἰς τὰ τείχη τῶν Βλαχερνῶν, ἐλλείπει δὲ ἀπὸ τὰ θαλάσσια τείχη ἐκτὸς ὀλίγων τόξων θυρῶν, ἀνοιγιστῶν μεταγενεστέρως, ἅτινα παρουσιάζουν διακοσμητικὴν ἐναλλαγὴν λίθων καὶ πλινθῶν.

Κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν ἐπὶ τῶν τειχῶν κεραμοπλαστικῶν διακοσμητικῶν στοιχείων θὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν ὑπὸ τῶν Schneider - Plath καθορισθεῖσαν ἀρίθμησην τῶν πύργων².

TΘ, — Πύργος ἀρ. 18: 'Ο ἡμικατεστραμμένος οὗτος τετραγωνικὸς πύργος ἔφερεν ἄλλοτε εἰς τὴν ἀνωτάτην στάθμην τῆς δυτικῆς αὐτοῦ ὀψews ἐπιγραφὴν ἐξ ὀπτοπλινθῶν μεταξὺ δύο σταυρῶν, ἐκ τῶν ὁποίων σφύζεται ὁλόκληρος μὲν ὁ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιγραφῆς, ἐν μέρει δὲ ὁ εἰς τὸ τέλος αὐτῆς. 'Η ἐπιγραφὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐπαλλήλους σειράς, ἐντὸς ζώνης ἐκ πέντε ὀπτοπλινθῶν. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων συνεπῶς ἰσοῦται πρὸς τὸ πάχος μιᾶς πλινθῆς τῆς οἰκοδομῆς καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς δύο περιοχῶν κονιάματος, ἥτοι περίπου πρὸς 12 ἑκατοστά. 'Εκ τῶν γραμμάτων τούτων διασφύζονται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιγραφῆς ὑπολείμματα τινὰ ἀκατανόητα, ἐνῶ εἰς τὸ τέλος αὐτῆς ἐν ὀμίκρον (πίν. 28, «γ»)³. 'Εκ τῶν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιγραφῆς σφζομένων εὐθυγράμμων ὑπολειμμάτων καταφαίνεται ὅτι τὰ γράμματα συνίσταντο ἐξ ὀπτοπλινθῶν λεπτοτέρων τῶν τῆς οἰκοδομῆς.

Οἱ σταυροί, ἐλληνικοῦ τύπου, συνίστανται ἐκ μιᾶς κατακορύφου καὶ δύο, εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην, ὀριζοντίων, παχυτέρων τῶν τῆς οἰκοδομῆς ὀπτοπλινθῶν, εἰς τὰ ἅκρα τῶν ὁποίων ὑπάρχουν μικροὶ κύκλοι (πίν. 21, «δ»). Τὸ ὕψος τῶν σταυρῶν, τῶν περι-

1. Περὶ τοῦ γενικοῦ διακόσμου τῶν χερσαίων τειχῶν καὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ, βλ. Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΥ, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν, ΑΕ 1968, σ. 59.

2. Αὐτόθι πίν. 1-3. 'Η ἀρίθμησης τῶν μεγάλων πύργων τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους τοῦ Θεοδοσίου ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἐπὶ τῆς Προποντίδος πύργου, ὅστις φέρει τὸν ἀριθμὸν 1 καὶ λήγει εἰς τὸν παρὰ τὸ Τεκφοῦρ Σαράι πύργον, ὅστις φέρει τὸν ἀριθμὸν 96.

Οἱ μικρότεροι πύργοι τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους, ἀριθμοῦμενοι καὶ οὗτοι ἀπὸ τῆς Προποντίδος πρὸς τὸ Τεκφοῦρ Σαράι, φέρουν τοὺς αὐτοὺς ἀριθμούς, μεθ' ἑνὸς «α» παρ' αὐτούς (ἐνῶ δηλαδὴ οἱ ἀριθμοὶ τῶν μεγάλων πύργων εἶναι 1, 2, 3, 4, 5, . . . τῶν μικρῶν εἶναι 1α, 2α, 3α, . . .).

'Η ἀρίθμησης τῶν πύργων τῶν τειχῶν τῶν Βλαχερνῶν, ἥτις ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ Τεκφοῦρ Σαράι, γίνεται διὰ τῆς προσθήκης πρὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γραμμάτων «Βλ» (δηλαδή: Βλ 1, Βλ 2, Βλ 3 . . .).

3. Αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν πύργων δημοσιεύονται εἰς τὸ προαναφερθὲν ἔργον τῶν SCHNEIDER - PLATH ὑπ' αὐξοντα ἀριθμὸν, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ θὰ παραπέμπωμεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς ὑπὸ τὸν τύπον: Landmauer, 12(127)—διὰ τὴν ἐδῶ ἐξεταζομένην ἐπιγραφὴν—ὅπου 12 εἶναι ὁ ἐν τῷ ἔργῳ τῶν ἀναφερθέντων συγγραφέων ἀριθμὸς τῆς ἐπιγραφῆς καὶ 127 ὁ ἀριθμὸς τῆς σελίδος, ὅπου αὕτη εἶναι κατεχωρισμένη.

λαμβανομένων εἰς αὐτὸ καὶ τῶν μικρῶν κύκλων, ἰσοῦται πρὸς τὸ ὕψος τῆς ἐκ πέντε πλίνθων ζώνης, ὅπου ὀργανοῦται ἡ ἐπιγραφὴ, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ πάχους τῶν ἀκραίων πλίνθων, ἡ σειρὰ τῶν ὁποίων διακόπτεται οὕτω πρὸ τῶν μικρῶν κύκλων τῆς κατακορύφου κεραίας τοῦ σταυροῦ.

Ὁ πύργος ἀνεκαινίσθη κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν περίοδον, ὑπολείμματα δὲ τῆς θεοδοσιανῆς τοιχοποιίας διατηροῦνται εἰς τὰ πλάγια τοῦ πύργου, ἐκεῖ ὅπου οὗτος ἐφάπτεται τοῦ τείχους¹.

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 24: Ἐπιγραφὴ ἀναλόγου μορφῆς πρὸς τὴν τοῦ πύργου ἀρ. 18 ὑπάρχει καὶ ἐπὶ τοῦ τετραγωνικοῦ ἐπίσης καὶ ἡμικατεστραμμένου σήμερον πύργου τούτου. Ἐνῶ ὅμως ἡ εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἐπιγραφὴ ὀργανοῦται, ὅπως καὶ εἰς τὸν προηγούμενον πύργον, ἐντὸς ζώνης ἐκ πέντε πλίνθων τῆς οἰκοδομῆς, οἱ σταυροὶ τῶν ἄκρων αὐτῆς εἶναι ὑψηλότεροι, ἀντιστοιχοῦντες πρὸς ἑπτὰ πλίνθους (πίν. 22, «β»). Τὸ διέπον τὴν συγκρότησιν τῶν σταυρῶν πνεῦμα εἶναι τὸ αὐτὸ μετὰ τοῦ τῶν σταυρῶν τοῦ προηγούμενου πύργου. Καὶ οὗτοι συνεπῶς ἀποτελοῦνται ἐκ καθέτως τεμνομένων πλίνθων, εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων ὑπάρχουν κύκλοι. Ἡ πραγματοποίησις ὅμως τῆς ιδέας ταύτης εἶναι ὅλως διάφορος. Οὕτω: Ἀντὶ μιᾶς κατακορύφου καὶ δύο ὀριζοντίων, ὁ σταυρὸς ἐδῶ συνίσταται ἐκ μιᾶς ὀριζοντίας καὶ δύο κατακορύφων πλίνθων, ἐνῶ οἱ εἰς τὰ ἄκρα αὐτῶν κύκλοι ἐδῶ εἶναι μᾶλλον ἐλλείψεις, ἀποτελούμεναι ἐκ δύο ἀντικρυς ἀλλήλων τοποθετημένων κεραμίνων λεπτῶν τόξων. Τὸ πάχος τῶν εὐθυγράμμων πλίνθων τοῦ σταυροῦ ἐξ ἄλλου εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῶν πλίνθων τῆς οἰκοδομῆς (πίν. 22, «β»). Ὑπὲρ τοὺς σταυροὺς ὑπάρχουν τόξα, μικρότερα ἡμιπεριφερείας, ἐξέχοντα κατὰ τι τοῦ τοίχου (πίν. 22, «β»).

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιγραφῆς διασφύζεται ἀκέραιον τὸ γράμμα «Μ» (πίν. 27, «ω»), ἐνῶ εἰς τὸ τέλος ἀναγιγνώσκεται, εἰς μὲν τὴν ἄνω σειρὰν ἡ λέξις [ΚΩΝΣΤΑΝ]ΤΙΝΟΥ, εἰς δὲ τὴν κάτω [ΠΟΛΛ]Α ΤΑ ΕΤΗ². Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι ὅτι τὸ ὀριζόντιον στοιχεῖον τοῦ γράμματος «Τ» δὲν ἐτέθη ἐπὶ τοῦ κατακορύφου, ὡς ὀριζοντίου (στοιχείου θεωρηθείσης τῆς ὑπὲρ τὸ κατακόρυφον πλίνθου τῆς ζώνης, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὀργανοῦται ἡ ἐπιγραφὴ³).

Τὰ σφζόμενα γράμματα εἶναι: «Ν» (πίν. 27, «β'»), «Ο» (πίν. 28, «δ»), «Υ» (πίν. 28, «τ»), «Α» (πίν. 27, «δ»), «Ι» (πίν. 27, «ο»), «Ε» (πίν. 27, «λ») καὶ «Η» (πίν. 27, «ν»).

1. Καὶ διὰ τὰς παραπομπὰς εἰς τὸ ἔργον τῶν SCHNEIDER - PLATH ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς πύργους θὰ ἀκολουθήσωμεν τὸ διὰ τὰς ἐπιγραφὰς καθιερωθὲν σύστημα, ἥτοι: Landmauer, T 18 (74) — διὰ τὸν ἐδῶ ἐξεταζόμενον πύργον — ὅπου T 18 εἶναι ὁ ἐν τῷ ἔργῳ τῶν ἀναφερθέντων συγγραφέων ἀριθμὸς τοῦ πύργου καὶ 74 ὁ ἀριθμὸς τῆς σελίδος ὅπου ἡ περιγραφὴ τοῦ πύργου.

2. Landmauer, 15 (127).

3. Ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τυχαίας παραδρομῆς καταφαίνεται: α. Ἐκ τοῦ ὅτι τὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ τρία «Τ» τῆς ἐπιγραφῆς β. Ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῶν ἄνω καὶ τὴν τρίτην σειρὰν πλίνθων τῆς περιλαμβανούσης τὴν ἐπιγραφὴν ζώνης ἐκ πέντε πλίνθων, ὑπὲρ τὰ κατακόρυφα στοιχεῖα τῶν «Τ», ἐτοποθετήθη εἰδικῶς μικρὰ πλίνθος, ἐν ἀναλογίᾳ πρὸς τὸ κατακόρυφον στοιχεῖον τοῦ γράμματος.

Ἐπὶ τῶν ὀψεων τοῦ πύργου παρατηροῦνται περιοχαὶ ὅπου μεταξὺ τῶν λιθίνων δόμων παρεμβάλλονται κατακόρυφοι πλίνθοι (πίν. 32, «α»).

Τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ πύργου, ὅπου εὐρίσκεται ἡ ἐπιγραφὴ, φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν τελευταίαν βυζαντινὴν περίοδον¹, ἐνῶ ἐκ τῆς θεοδοσιανῆς τοιχοποιίας δὲν διασφύζονται εἰ μὴ μόνον τὰ κατώτατα στρώματα.

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 29: Ἐπὶ τῆς νοτίας ὀψεως τοῦ πύργου τούτου παρατηρεῖται τοιχοποιία, ὅπου ἐφαρμόζεται τὸ πλινθοπερίβλητον σύστημα (πίν. 32, «γ»). Ὁ πύργος ἔχει ἀνακαινισθῆ ριζικῶς κατὰ τὴν παλαιολόγειον καὶ τὴν ὀθωμανικὴν ἐποχὴν².

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 45: Ὁ πύργος οὗτος φέρει ἐπιγραφὴν ἐξ ὀπτοπλίνθων ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ πύργου ἀρ. 18, εἰς τὸ μέσον τῆς ὁποίας ὑπάρχει σταυρός, φέρων μὲν εἰς τὰς ἄκρα αὐτοῦ τέσσαρας μικροὺς κύκλους, ὅπως καὶ ὁ τοῦ πύργου ἀρ. 18, διαθέτων ὅμως ἐπὶ πλέον κύκλον καὶ εἰς τὸ σημεῖον τομῆς τῶν κεραίων αὐτοῦ. Ὁ ἐλληνικοῦ τύπου σταυρὸς οὗτος ἐπομένως ἀποτελεῖται ἐκ τῶν συμμετρῶς πρὸς ἓνα κεντρικὸν κύκλον τοποθετημένων τεσσάρων κύκλων καὶ τῶν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ κεντρικοῦ ἰσομεγέθων πλίνθων (πίν. 20, «γ» καὶ 52, «β»), τῶν ὁποίων τὸ πάχος εἶναι μικρότερον τοῦ πάχους τῶν πλίνθων τῆς οἰκοδομῆς. Τὸ ὕψος τοῦ σταυροῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἕξ πλίνθους τῆς οἰκοδομῆς, ἐντὸς δὲ τῆς ζώνης ταύτης τῶν ἕξ πλίνθων περιλαμβάνονται τὰ γράμματα τῶν δύο ἐπαλλήλων σειρῶν τῆς ἐπιγραφῆς, ἅτινα ἀντιστοιχοῦν, ὅπως καὶ εἰς τὸν πύργον ἀρ. 18, πρὸς μίαν πλίνθον καὶ τὸ ἄνωθεν καὶ κάτωθεν αὐτῆς πάχος τοῦ κονιάματος, εἰς τρόπον ὥστε μεταξὺ τῶν δύο σειρῶν τῆς ἐπιγραφῆς νὰ ὑπάρχουν δύο πλίνθοι καὶ τὸ μεταξὺ αὐτῶν κονίαμα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πύργον ἀρ. 18, ὅπου μεταξὺ τῶν δύο σειρῶν τῆς ἐπιγραφῆς ὑπάρχει μία μόνη πλίνθος. Τὸ κατὰ πόσον καὶ εἰς τὰ ἄκρα τῆς ἐπιγραφῆς ὑπῆρχον σταυροὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ, διότι μόνον ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ σταυροῦ σφύζονται, εἰς μὲν τὴν ἄνω σειρὰν αἱ συλλαβαὶ «ΛΩ» πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ καὶ «ΟΝ» πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰς δὲ τὴν κάτω [ΚΩΝΣΤΑΝΤ]ΙΝΟΥ, ὡς ἐπίσης δύο πλίνθοι ἀποκλίνουσαι τῆς κατακορύφου καὶ ἐν «Ο»³. Ἐχομεν οὕτω δείγματα τῶν γραμμάτων «Λ» (πίν. 27, «τ»), «Ο» (πίν. 28, «γ»), «Ν» (πίν. 27, «β'»), «Ι» (πίν. 27, «ο») καὶ «Υ» (πίν. 28, «τ»).

Τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ τετραγωνικοῦ τούτου πύργου χρονολογεῖται εἰς τὸν 8ον περίπου αἰῶνα⁴, ἐνῶ θεοδοσιανὴ τοιχοποιία παρατηρεῖται εἰς τὴν περιοχὴν ἐπαφῆς τοῦ πύργου πρὸς τὸ τεῖχος.

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 48: Καὶ ἐπὶ τοῦ πύργου τούτου, εἰς τὴν δυτικὴν αὐτοῦ ὀψιν, ὑπάρχουν ὑπολείμματα ἐπιγραφῆς ἐξ ὀπτοπλίνθων φερούσης εἰς τὸ μέσον αὐ-

1. Landmauer, T 24 (74).

2. Landmauer, T 29 (75).

3. Landmauer, T 45 (76).

4. Landmauer, 29 (131).

τῆς τὸν σταυρὸν τοῦ πύργου ἀρ. 45, ὅστις ἐπαναλαμβάνεται, σφζόμενος ἀκέραιος, καὶ εἰς τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς. Δυνάμεθα συνεπῶς νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τόσον ἐδῶ ὅσον καὶ εἰς τὸν πύργον ἀρ. 45, αἱ ἐπιγραφαὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς φέρουσαι, ἐκτὸς τοῦ μεσαίου, καὶ εἰς τὰ ἄκρα αὐτῶν σταυρούς. Ἐκ τῶν σφζομένων μερῶν τῆς ἐπιγραφῆς εἰς μὲν τὴν ἄνω σειρὰν ἀναγιγνώσκει τις ΛΕΟΝ[ΤΟΣ], εἰς δὲ τὴν κάτω [ΜΕΓΑ]ΛΟΥ¹. Ἔχομεν οὕτω δείγματα τῶν γραμμάτων «Λ» (πίν. 27, «υ»), «Ε» (πίν. 27, «λ»), «Ο» (πίν. 27, «η»), «Ν» (πίν. 27, «β») καὶ «Υ» (πίν. 27, «ψ»).

Ὁ πύργος, τετραγωνικὸς καὶ οὗτος, ὑπέστη ἀνακαίνισιν εἰς τὸ ἀνώτατον αὐτοῦ μέρος κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα², μὴ διατηρῶν τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ τοιχοποιίαν εἰ μὴ μόνον εἰς τὰ κατώτατα στρώματα αὐτοῦ.

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 54 : Εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς δυτικῆς ὀψεως τοῦ πύργου τούτου ἀνοίγονται δύο μικρά, ὀρθογώνια παράθυρα καλυπτόμενα ὑπὸ λιθίνων εὐθυγράμμων ὑπερθύρων, ὑπεράνω ἐκάστου τῶν ὁποίων ὑπάρχει μέγα ἀνακουφιστικὸν τόξον. Ὑπὲρ τὰ τόξα ταῦτα, χωριζομένη ἀπ' αὐτῶν δι' ἑνὸς μόνον λίθου, ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ἐξ ὀπτοπλίνθων εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς, ὑπὲρ ταύτην δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς ὀψεως τόξον, ἐξέχον ἀρκούντως τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπῆρχε σταυρός, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων αὐτοῦ. Τὸ τόξον, πλήρες ἡμικύκλιον, φέρει ἐπὶ τοῦ ἐξωρραχίου σειρὰν καμπυλογράμμων πλίνθων, ἀρκεταὶ τῶν ὁποίων διατηροῦνται κατὰ χώραν, ἐνῶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ σταυροῦ δεικνύουν ὅτι οὗτος εἶχε τὴν κάτω κατακόρυφον κεραίαν κατὰ τι ἐπιμηκεστέραν τῶν ἄλλων. Ἐκαστῇ τῶν κεραιῶν συνίσταται ἐκ δύο πλίνθων συγκλινουσῶν πῶς πρὸς τὸ κέντρον, ἐνῶ τὰ οὕτω σχηματιζόμενα τραπέζια κλείονται εἰς τὰ ἄκρα διὰ καμπυλογράμμων πλίνθων (πίν. 20, «β»).

Ἡ ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφὴ τοῦ πύργου τούτου³ παρουσιάζει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά : Μετὰ τὴν σειρὰν τῶν λιθίνων δόμων, οἷτινες ἐφάπτονται τῶν ἀνακουφιστικῶν τόξων, ὑπάρχει μία μόνη σειρὰ πλίνθων, μετὰ τὴν ὁποῖαν ἔρχονται τὰ γράμματα τῆς κατωτέρας σειρᾶς τῆς ἐπιγραφῆς. Ἀκολουθοῦν δύο σειραὶ ὀπτοπλίνθων, μετὰ τὰς ὁποίας ἔρχονται τὰ γράμματα τῆς ἀνωτέρας σειρᾶς τῆς ἐπιγραφῆς καὶ μετὰ ταύτην ἄλλαι δύο σειραὶ ὀπτοπλίνθων.

Τὰ γράμματα τῆς ἀνωτέρας σειρᾶς παρουσιάζουν ἀνωμαλίαν τινά, τὴν ἐξῆς : Τὰ πρῶτα ἑνδεκα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἔχουν ὕψος ἴσον πρὸς τὸ ἡμισυ τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ τῶν ὀριζουσῶν τὴν θέσιν τῆς σειρᾶς ταύτης διπλῶν σειρῶν πλίνθων, ἐνῶ τὰ ἐπόμενα γράμματα τῆς αὐτῆς σειρᾶς καὶ τῆς κάτω, ἔχουν ὕψος ἴσον σχεδὸν πρὸς τὴν ἀπόστασιν τῶν διπλῶν σειρῶν πλίνθων, οὕτως ὥστε νὰ ἐφάπτονται αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ διαστήματα εἰς τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν τὰ ὑψηλότερα γράμματα παρεμβάλλονται καὶ τινὰ χαμηλότερα, ὡς νὰ ὑπῆρχε σπάνις στοιχείων τινῶν ἀπαραιτήτων διὰ

1. Landmauer, 32 (132).

2. Landmauer, T 48 (77).

3. Landmauer, 37 (133).

τὴν δημιουργίαν τῶν γραμμάτων τούτων¹. Ἔχομεν οὕτω ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς δύο εἶδη τῶν αὐτῶν γραμμάτων.

Τὰ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης δείγματα γραμμάτων εἶναι τὰ ἑξῆς : «Α» (πίν. 27, «α»), δύο εἶδη «Ε» (πίν. 27, «ε»), «Η» (πίν. 27, «η»), «Θ» (πίν. 27, «θ»), «Ι» (πίν. 27, «ο»), δύο εἶδη «Κ» (πίν. 27, «ρ»), «σ»), «Λ» (πίν. 27, «τ»), «Μ» (πίν. 27, «χ»), «Ν» (πίν. 27, «α'»), δύο εἶδη «Ο» (πίν. 28, «γ»), «δ»), «Π» (πίν. 28, «η»), δύο εἶδη «Ρ» (πίν. 28, «θ»), «ι»), δύο εἶδη «Σ» (πίν. 28, «μ»), «ν»), «Τ» (πίν. 28, «π»), «Υ» (πίν. 28, «τ»), «Φ» (πίν. 28, «φ»), «Χ» (πίν. 28, «κ»), «Ω» (πίν. 28, «β'») καὶ δύο εἶδη τῆς διφθόγγου «ΟΥ» (πίν. 28, «δ'»), «ε'»).

Σταυρὸς ὅμοιος πρὸς τὸν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς σώζεται, εἰς καλυτέραν κατάστασιν, ἐπὶ τῆς νοτίας ὀψεως τοῦ πύργου, οὐχὶ ἐπὶ τοῦ ἄξονος αὐτῆς ἀλλ' ὀλίγον ἀριστερώτερον, ἐνῶ ἡ καταστροφή τῆς βορείου πλευρᾶς δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐπαληθεύσωμεν τὴν ὑπαρξίν ἀναλόγου σταυροῦ καὶ ἐκεῖ. Ἡ προεξοχὴ τοῦ τόξου τοῦ νοτίου σταυροῦ ἔχει ἀποξεσθῆ, διαγράφεται ὅμως ὁλόκληρον τὸ τόξον ἐπὶ τοῦ τοίχου, διατηροῦν μάλιστα ὅλην τὴν ἐκ καμπύλων πλίνθων ταινίαν τοῦ ἐξωρραχίου αὐτοῦ.

Ὁ πύργος, τετραγωνικὸς καὶ οὗτος, ἀνάγεται ὡς πρὸς τὰ ἀνώτερα αὐτοῦ μέρη εἰς τὸν 8ον αἰῶνα².

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 55 : Καὶ ὁ πύργος οὗτος, ὅπως καὶ ὁ προηγούμενος, φέρει εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς δυτικῆς ὀψεως αὐτοῦ δύο μικρὰ παράθυρα περιβαλλόμενα ὑπὸ μεγάλων ἀνακουφιστικῶν τόξων. Προεξέχον τμήμα τόξου, ἐκ δεκαπέντε πλίνθων, ὀρίζει μετ' αὐτῶν καμπυλόπλευρον τρίγωνον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε σταυρός, ἀποξεσθὲς σήμερον.

Ἐπὶ τοῦ ἐξωρραχίου τοῦ καλύπτοντος τὸν σταυρὸν τμήματος τόξου διατηρεῖται ἀρκετὸν μέρος τῆς καλυπτούσης αὐτὸ σειρᾶς καμπυλογράμμων πλίνθων, εἰς τὸ δεξιὸν δὲ ἄκρον αὐτοῦ φαίνεται ἡ ἀρχὴ καὶ δευτέρας ταινίας, ἥτις ἀσφαλῶς μετὰ τῆς προηγούμενης ἀπετέλει ὀδοντωτὴν ταινίαν³.

Ἀπὸ τὸν ἀποξεσθέντα σταυρὸν διατηρεῖται ἀρκετὸν μέρος τῆς ἄνω κατακόρυφου κεραίας αὐτοῦ καὶ ἔχνη δεικνύοντα τὴν θέσιν τῆς ὀριζοντίας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ καθίσταται φανερόν ὅτι οὗτος εἶχε τὴν κάτω κατακόρυφον κεραίαν κατὰ τι μεγαλύτεραν τῆς ἄνω. Ὁ σταυρὸς κατὰ ταῦτα ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα τοῦ σταυροῦ τοῦ πύργου ἀριθμ. 54, διότι τὰ σωζόμενα μέρη τῆς ἄνω κεραίας τοῦ σταυροῦ δεικνύουν

1. Ἡ ἐντύπωσις αὕτη προκαλεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ἐνῶ εἰς τὰ ὑψηλὰ γράμματα τὸ ὅμικρον δημιουργεῖται διὰ τῆς ἀντιπαραθέσεως δύο ἡμικυκλικῶν κεράμων (πίν. 28, «δ»), μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουν καὶ ὅμικρον δημιουργούμενα διὰ τελείου κύκλου ἐκ πηλίνου σωλῆνος. Ἀνάλογον φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ προκειμένου περὶ τοῦ σίγμα, τὸ ὁποῖον, ἐνῶ δημιουργεῖται διὰ τμήματος τόξου μικροτέρου ἡμιπεριφερείας, ὅπερ ἰσοῦται πρὸς τὸ ὕψος τῶν ὑψηλῶν γραμμάτων, συνυπάρχει μετ' ἄλλου ἀποτελοῦντος τόξον μεγαλύτερον ἡμιπεριφερείας ἀλλὰ τοῦ μεγέθους τῶν μικρῶν γραμμάτων.

2. Landmauer, T 54 (77).

3. Ἡ διακοπὴ ἐξ ἄλλου τῶν πλίνθων τῆς οἰκοδομῆς εἰς ἀρκετὴν ἀπὸ τοῦ τοξυλίου ἀπόστασιν μαρτυρεῖ ἐπίσης περὶ τῆς ὑπάρξεως περὶ αὐτὸ ὀδοντωτῆς ταινίας.

ἐπίσης ὅτι τὸ σχῆμα αὐτῆς ἦτο τραπεζοειδές, ἀλλὰ διὰ παχυτέρων πλίνθων κατεσκευασμένον. Ἐξ ὧν τούτων συνάγεται ὅτι οὗτος δύναται νὰ ἀναπαρασταθῇ καθ' ὃν τρόπον δεικνύει τὸ σχῆμα «γ» τοῦ πίνακος 21.

Ὁ τετράγωνος οὗτος πύργος φαίνεται ὅτι ἀνεκαινίσθη κατὰ τὴν αὐτὴν ὥς καὶ ὁ πύργος ἀρ. 54 ἐποχὴν, ἔφερε δὲ ὑπὲρ τὸν σταυρὸν ἐπιγραφὴν εἰς δύο σειράς. Ἐκ ταύτης σώζονται σήμερον, εἰς τὴν ἄνω σειράν, ἀρκετὰ γράμματα ὥστε νὰ ἀναγινώσκειται ἡ λέξις «Κωνσταντίνου». Τὰ γράμματα εἶναι ἀραιά, εἰς τρόπον ὥστε μεταξὺ αὐτῶν νὰ συνεχίζονται αἱ δύο σειραὶ πλίνθων τῆς ζώνης ὅπου εὐρίσκονται.

Τὰ σωζόμενα εἶδη γραμμάτων εἶναι τὰ ἐξῆς : Τρία εἶδη «Ν» (πίν. 27, «β'»), «γ'»), «ε»), «Σ», τοῦ ὁποίου τὸ ὕψος ἰσοῦται πρὸς τὸ ἥμισυ τοῦ τῶν ἄλλων γραμμάτων (πίν. 28, «α»), «Τ» (πίν. 28, «ρ»), «Α» (πίν. 27, «α»), «Ι» (πίν. 27, «ο»), «Ο», καὶ τοῦτο ὅπως τὸ «Σ» ἴσον πρὸς τὸ ἥμισυ, εἰς ὕψος, τῶν ἄλλων γραμμάτων (πίν. 28, «ξ»), «Υ» (πίν. 28, «τ»), «Η» (πίν. 27, «ν»), «Λ» (πίν. 27, «υ»).

Εἰς τὴν κάτω σειρὰν ἐξ ἄλλου ὑπάρχει τὸ γράμμα «Ξ» (πίν. 28, «β»).

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 56 : Ἐπὶ τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀκταγωνικοῦ τούτου πύργου διασώζεται, εἰς κακὴν κατάστασιν, ἐπιγραφὴ μιᾶς μόνον σειρᾶς, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ὁποίας διακρίνεται τόξον ὑπερυψωμένον κατὰ τρεῖς λίθους ὑπὲρ τὴν ἐπιγραφὴν καὶ φέρον εἰς τὸ ἐξωρράχιον διπλῆν σειρὰν πλίνθων, ἀποτελουσῶν πιθανῶς ὁδοντωτὴν ταινίαν. Δυστυχῶς ἀκαθόριστος εἶναι ὁ ὑπὸ τὸ τόξον σταυρός, ὅστις ἀσφαλῶς ὑπῆρχεν ἐκεῖ, ὡς μαρτυροῦν ὑπολείμματα κατακορύφων πλίνθων. Ἐπίσης πολὺ κατεστραμμένη εἶναι καὶ ἡ ἐπιγραφὴ, δι' ἧς καὶ μετ' ἐπιφυλάξεως ἀναφέρομεν ὅτι μεταξὺ τῶν ὑπολειμμάτων γραμμάτων τινῶν σωζομένων, ἀλλ' ἀκαθορίστων, εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπάρχη καὶ τὸ εἰς τὸ σχῆμα «κ» τοῦ πίνακος 28 γράμμα «Ρ», ὡς ἐπίσης καὶ τὸ γράμμα «Ω» (πίν. 28, «α'»). Οἱ Schneider - Plath¹, συμπληρώνουν τὴν ἐπιγραφὴν ὡς : *Λέων καὶ Κ[ωνσταντῖνος . . . ἐ]ν Θεῷ νικ[ηφόροι;]*. Ἐὰν ἡ ἀνάγνωσις εἶναι ὀρθή, τότε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχη γράμμα «Ρ»². Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκ τοῦ μήκους τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ εἰς τὸ τέλος αὐτῆς ὑπῆρχεν ὁ σταυρὸς τῆς ἀρχῆς, αὕτη θὰ ἔπρεπε νὰ συνεχίζεται τόσον ἐπὶ τῆς δυτικῆς, ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς συνάγεται ὅτι ὁ πύργος ἀνεκαινίσθη κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα, ὑπέστη δὲ καὶ ὀθωμανικὴν ἐπέμβασιν³.

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 57 : Ὁ τετραγωνικὸς οὗτος πύργος φέρει εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς δυτικῆς ὀψεως αὐτοῦ τὰ μετ' εὐθυγράμμου λιθίνου ἐπιστυλίου δύο παράθυρα τὰ ὁποῖα συνηντήσαμεν καὶ εἰς ἄλλους πύργους, τὰ ὑπὲρ ταῦτα ὅμως ἀνακουφιστικά τόξα εἶναι διπλᾶ, ἐξ ὧν τὸ ἓν, τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸ παράθυρον πλάτους, ἀπο-

1. Landmauer, 39 (134).

2. Πιθανὸν νὰ πρόκειται περὶ ἐνὸς ἐκ τῶν «Κ» τῆς ἐπιγραφῆς.

3. Landmauer, T 56 (77).

τελείται ἐκ μιᾶς πλίνθου, ἐνῶ τὸ δεύτερον ἐκ μιᾶς καὶ ἡμισείας. Τὸ δεύτερον τοῦτο τόξον περιβάλλει μὲν τὸ πρῶτον, δὲν ἐφάπτεται ὅμως αὐτοῦ, τοῦ μεταξὺ τῶν δύο τόξων κενοῦ πληρουμένου δι' ὀριζοντίων πλίνθων. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὰ δεύτερα τόξα ἐφάπτονται ἀλλήλων εἰς τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως τῶν δύο παραθύρων, ἥτοι ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς δυτικῆς ὀψεως τοῦ πύργου. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ ἄξων τονίζεται διὰ δέκα ἐπαλλήλων σειρῶν, ἐκ συγκλινουσῶν πρὸς ἀλλήλας πλίνθων, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ πρῶται δύο, εἰς τὸ κατώτατον καὶ στενότατον σημεῖον συναντήσεως τῶν τόξων, εἶναι λεπτότεραι τῶν ἄλλων (πίν. 23, «β»). Ὑπὲρ τὸ σύμπλεγμα τοῦτο τῶν τόξων καὶ τοῦ μεταξὺ αὐτῶν διακοσμητικοῦ ρομβοειδοῦς στοιχείου, εἰς ἀπόστασιν δὲ δύο λίθων ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου, ὑπάρχει ἐπιγραφή εἰς μίαν σειράν, διατηροῦσα ἀρκετὰ ἐκ τῶν γραμμάτων αὐτῆς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀναγιγνώσκεται εὐκόλως τὸ ὄνομα Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου¹.

Τὰ σφζόμενα δείγματα γραμμάτων εἶναι τὰ ἐξῆς : «Κ» (πίν. 27, «σ»), «Ω» (πίν. 28, «β'), δύο εἶδη «Ν» (πίν. 27, «β'), «δ'), «Τ» (πίν. 28, «ρ»), «Ι» (πίν. 27, «ο»), ἡ δίφθογγος «ΟΥ» (πίν. 28, «γ'), «Π» (πίν. 28, «η»), «Ο» (πίν. 28, «δ»), «Ρ» (πίν. 28, «θ»), «Φ» (πίν. 28, «φ»), «Υ» (πίν. 28, «τ»), «Ε» (πίν. 27, «μ»), «Μ» (πίν. 27, «ψ»), «Γ» (πίν. 27, «θ»), «Α» (πίν. 27, «γ»), «Λ» (πίν. 27, «φ»), «Β» (πίν. 27, «η») καὶ «Σ» (πίν. 28, «ν»).

Ὁ πύργος ἔχει ριζικῶς ἀνακαινισθῇ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἡ θεοδοσιανὴ τοιχοποιία διατηρεῖται μόνον εἰς τὴν βόρειον πλευράν².

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 58 : Ὁ ἡμικατεστραμμένος οὗτος τετραγωνικὸς πύργος φέρει ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς δυτικῆς αὐτοῦ ὀψεως στενόμακρον κατακόρυφον ὀρθογωνίου μορφῆς παράθυρον καλυπτόμενον ὑπὸ εὐθυγράμμου λιθίνου ὑπερθύρου. Ὑπὲρ τὸ ὑπερθύρον τοῦτο ἔχει τοποθετηθῇ μαρμάρινον τεμάχιον, φέρον ἐν ἀναγλύφῳ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅπερ πληροῖ τὸ τύμπανον τὸ δημιουργούμενον ὑπὸ ἀνακουφιστικοῦ τόξου. Ἐκατέρωθεν καὶ ὑπὲρ τὸ τόξον τοῦτο ἔχει δημιουργηθῇ διακοσμητικὴ σύνθεσις ἐκ πλεγματῶν πληρούντων ὀρισμένου σχήματος ἐπιφανείας (πίν. 31, «α»).

Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πύργου καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ προαναφερθέντος παραθύρου, ἕτερον μικρὸν ἀνάγλυφον περιβάλλεται ὑπὸ πλινθίνου πλαισίου ἐκ τεθλασμένης γραμμῆς (πίν. 33, «δ»), ἐνῶ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ παραθύρου ὑπάρχει μικρὸς κύκλος ἐκ πλίνθων περιβάλλων λίθον (πίν. 22, «ζ») ³. Ἐπίσης παρατηροῦνται κατακόρυφοι πλίνθοι μεταξὺ τῶν δόμων (πίν. 32, «α»).

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 59 : Ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὀψεως τοῦ ἡμικατεστραμμένου τούτου τετραγωνικοῦ πύργου ὑπάρχει ὁμόλιον ἐξ ἀκτινωτῶν πλίνθων περὶ κεντρικὸν

1. Landmauer, 40 (134).

2. Landmauer, T 57 (77).

3. Περὶ τῶν στοιχείων τούτων καὶ τῆς διὰ τὴν αἰσθητικὴν τῶν τειχῶν σημασίας αὐτῶν, βλ. Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, ἔ.δ. σ. 70.

λίθινον πυρῆνα (πίν. 33, «η»). Πρὸς τὰ ἀριστερὰ τούτου, χαμηλότερον, τρεῖς πλίνθοι περιβάλλουν κυματιοφόρον τεμάχιον πλίνθου ἐπικεκολλημένον ἐπὶ τοῦ τοίχου (πίν. 22, «η»), ἐνῶ πρὸς τὰ δεξιὰ, καὶ εἰς ἀκόμη χαμηλοτέραν στάθμην, τέσσαρες πλίνθοι περιβάλλουν λιθίνην πλάκα φέρουσαν κοιλότητα (πίν. 33, «β»).

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 63 : Εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τοῦ ὀκταγωνικοῦ τούτου πύργου ἀνοίγονται, ὡς εἶδομεν καὶ εἰς ἄλλους πύργους, πέντε ἐν ὧν ὀρθογώνια μικρὰ παραθύρα καλυπτόμενα διὰ λιθίνου εὐθυγράμμου ὑπερθύρου, ὑπὲρ τὸ ὅποιον ὑπάρχει ἀνακουφιστικὸν τόξον. Ἐκ τῶν παραθύρων τούτων ἐν ἀνοίγεται ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς δυτικῆς ὀψews αὐτοῦ, ἀνὰ ἐν εἰς ἐκάστην ἐκ τῶν πρὸς αὐτὴν συνεχομένων πλευρῶν, βορειοδυτικὴν καὶ νοτιοδυτικὴν, καὶ ἀνὰ ἐν εἰς ἐκάστην ἐκ τῶν πρὸς αὐτὴν συνεχομένων πλευρῶν, ἥτοι τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν. Τὰ ἀνακουφιστικὰ τόξα τῶν παραθύρων τούτων δὲν ἀρχίζουν ἀμέσως μετὰ τὸ λίθινον ὑπερθύρον, ἀλλὰ ἀφοῦ παρεμβληθῇ ἐν στρῶμα λίθων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται μικρὸν ἡμικυκλικὸν τόξον, διαμέτρου ἴσης πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ὑπ' αὐτὸ παραθύρου καὶ πάχους ἴσου πρὸς μίαν πλίνθον. Τὸ μικρὸν τοῦτο τόξον περιβάλλουν δύο ἐπάλληλα τόξα, μιᾶς πλίνθου πάχους ἕκαστον, ἐφαπτόμενα μὲν ἀλλήλων οὐχὶ ὅμως καὶ τοῦ κάτωθεν αὐτῶν μικροῦ τόξου, τοῦ οὕτω δημιουργουμένου μεταξὺ μικροῦ καὶ μεγάλων τόξων κενοῦ πληρουμένου δι' ὀριζοντίων πλίνθων.

Εἰς τὴν δυτικὴν ὀψιν, ἀμέσως ὑπὲρ τὸ τόξον τοῦτο, εἶναι τοποθετημένη μαρμαρίνη πλάξ φέρουσα ἀνάγλυφον σταυρὸν μεταξὺ δύο λεόντων, καλυπτομένη ὑπὸ προεξέχοντος τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου τόξου, ὅπερ στηρίζεται ἐπὶ μαρμαρίνων κιλλιβάντων, οἵτινες φέρουσιν ἀναγλύφους σταυρούς. Τὸ ἐν λόγῳ τόξον φέρει ἐπὶ τοῦ ἐξωρραχίου αὐτοῦ ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ἐκατέρωθεν τῆς πλακός, εἰς τὴν αὐτὴν μετ' αὐτῆς στάθμην, προβάλλουν εἰς τὰ ἄκρα τῆς δυτικῆς ὀψews δύο γλυπταὶ κεφαλαὶ βοῶν, αἵτινες εὐρίσκονται εἰς τὰ ἄκρα κιλλιβάντων ἐντετοιχισμένων ἐπὶ τῶν συνεχομένων πρὸς τὴν δυτικὴν πλευρῶν, εἰς τρόπον ὥστε αἱ κεφαλαὶ τῶν βοῶν νὰ συγκλί-νουν πρὸς τὴν φέρουσαν τὸν σταυρὸν πλάκα. Δημιουργεῖται οὕτω ὑπὸ τῶν προαναφερθέντων στοιχείων αἰσθητικῶς ἀξιόλογος σύνθεσις προσδίδουσα εἰς τὸν πύργον ἰδιόζουσαν σημασίαν¹. Ὑπὲρ τὸ καλύπτει τὴν πλάκα προεξέχον τόξον ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ἐκ πλίνθων, πολὺ κατεστραμμένη σήμερον².

Ὁ πύργος ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα³.

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 27α : Ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὀψews τοῦ κατ' ἐξαίρεσιν τετραγωνικοῦ τούτου πύργου τοῦ προτειχίσματος⁴ ὑπάρχει ὀρθογώνιος μαρμαρίνη

1. Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 72, εἰκ. 5, πίν. 2, α, β.

2. Landmauer, 42β (136). Ὁ συγγραφεὺς ἀνέγνωσε «... νικᾷ τὸ τοῦ Θεοῦ», σήμερον ὅμως μόνον ὑπολεί-ματὰ τινὰ γραμμάτων ἐκ λεπτῶν πλίνθων διασφύζονται, ὅπου πιθανὸν νὰ διακρίνη τις ἐν «Κ» τοῦ τύπου τοῦ πίνακος 24, σχῆμα «ρ», ἐν «Α» τοῦ τύπου τοῦ πίνακος 24, σχῆμα «α» καὶ ἐν «Ο» τοῦ τύπου τοῦ πίνακος 24, σχῆμα «ι».

3. Landmauer, T 63 (78).

4. Συνήθως οἱ πύργοι τοῦ προτειχίσματος εἶναι κυκλικοί.

πλάξ φέρουσα παλαιολόγειον ἐπιγραφὴν καὶ ὑπερθεὶς αὐτῆς σταυρὸς περιβαλλόμενος ὑπὸ τόξου, ὅστις, ἀρκούντως κατεστραμμένος σήμερον, ἐνθυμίζει τὸν εἰς τὸ σχῆμα «γ» τοῦ πίνακος 21 σταυρὸν τοῦ μεγάλου πύργου ἀρ. 55, ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα.

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 41 α: Ἐπὶ τοῦ πύργου τούτου ὑπάρχει στεφάνη ἐκ πλίνθων περιβαλλουσῶν λιθίνην στεφάνην ἐκ κανονικῶν τραπεζοειδῶν λίθων (πίν. 33, «θ»).

ΤΘ — Πύργος ἀρ. 62 α: Ἐπὶ τοῦ στρογγύλου τούτου πύργου τοῦ προτειχίσματος ὑπάρχουν δύο αὐτοτελῆ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἓνα ἀποτελεῖται ἐκ πλινθίνου τετραγώνου περιβάλλοντος ἐπίσης τετράγωνον λίθον καὶ στεφομένου ὑπὸ τριγώνου (πίν. 33, «α»), εἰς δὲ τὸ ἕτερον δύο πλίνθινα ἐξάγωνα περιβάλλουν διάτρητον ἐξαγωνικὸν λίθον (πίν. 33 «γ»). Ἐπίσης παρατηροῦνται κατακόρυφοι πλίνθοι μεταξὺ τῶν δόμων (πίν. 32, «α»).

ΤΒ — Πύργος ἀρ. Βλ. 15: Ὁ ἐξ ὀλοκλήρου ἐξ ὀπτοπλίνθων κατεσκευασμένος οὗτος ὀκταγωνικὸς πύργος τῶν πέραν τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Πορφυρογεννήτου τειχῶν τῶν Βλαχερνῶν φέρει, ὑπὲρ τὰ πολλαπλᾶ ἀνακουφιστικὰ τόξα τῶν παραθύρων, τὰ ὅποια ἀνοίγονται ἐπὶ τῶν ἀξόνων τῶν ἐδρῶν αὐτοῦ καὶ συμμετρικῶς πρὸς τὰ ἐν λόγῳ παράθυρα, ἀνὰ δύο σταυροὺς λατινικοῦ τύπου, οἵτινες συνίστανται ἐκ δύο ἐπ' εὐθείας κατακορύφων καὶ δύο ὀριζοντίων πλίνθων ἐξεχουσῶν τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου. Αὗται φέρουν εἰς ἕκαστον ἄκρον αὐτῶν μικράν, καθέτως πρὸς αὐτὰς τοποθετημένην, πλίνθον (πίν. 20, «δ»).

Ὑπὲρ τοὺς σταυροὺς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑπάρχει ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας διασφύζονται ἀρκετὰ γράμματα. Τὰ γράμματα εἶναι μαρμάρινα, προεξέχοντα τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, σύγκεινται δὲ ἐκ παχυτέρων καὶ λεπτοτέρων μαρμαρίνων πλακῶν. Ὑπολείμματα τινὰ γραμμάτων σφύζονται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιγραφῆς, ἐν «Γ» εἰς τὸ μέσον καὶ εἰς τὸ τέλος ὀλόκληρος ἡ λέξις ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ¹. Ἐχομεν τοιουτοτρόπως δείγματα τῶν ἐξῆς γραμμάτων: «Α» (πίν. 27, «ζ»), «Κ» (πίν. 27, «π»), «Ο» (πίν. 28, «ζ»), «Ρ» (πίν. 28, «λ»), «Σ» (πίν. 28, «ο»), «Τ» (πίν. 28, «σ»), «Υ» (πίν. 28, «υ»).

Κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν² ὁ πύργος ἀνήκει εἰς τὸν ἑνατον αἰῶνα, ἀπέκτησε δὲ κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδον τὸν σήμερον σφύζομενον ὑπὲρ τὴν ἐπιγραφὴν ὄροφον.

ΤΘ — Πύλη τοῦ Πέμπτου: Ἡ πύλη αὕτη ἐσμικρύνθη κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν περίοδον διὰ τοίχου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει, εἰς τὸ ἄνω μέρος αὐτοῦ, ἡμικατεστραμμένος σήμερον σταυρὸς, καλυπτόμενος ὑπὸ προεξέχοντος τόξου. Τὸ τόξον, μικρότερον περιφερείας, φέρει ἐπὶ τοῦ ἐξωρραχίου αὐτοῦ ὀδοντωτὴν ταινίαν, ἐνῶ ὁ ὑπ' αὐτὸ σταυρὸς εἶναι ἀναλόγου μορφῆς πρὸς τὸν τοῦ πύργου ἀρ. 54, ἥτοι αἱ κεραῖαι αὐτοῦ ἀποτελοῦνται ἐκ δύο πλίνθων, παραλλήλων εἰς τὴν ἐξεταζομένην περί-

1. Landmauer, 62 (141). Καὶ διὰ τὰ γράμματα ταῦτα πρέπει νὰ ἐπαναληφθῇ τὸ ἐν τῇ ὑποσημειώσει 1, σελ. 25 γραφέν.

2. Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ὁ SCHNEIDER συμπληρώνει ὡς ἐξῆς: Πύργ[ος Θεοφίλου ἐν Χ....ῶ] αὐτοκράτορος.

πτωσιν, καταληγουσῶν, εἰς μὲν τὸ κατώτερον ἄκρον τοῦ σταυροῦ εἰς εὐθύγραμμον μικράν, κάθετον πρὸς τὰς συγκρατούσας τὸν σταυρόν, πλίνθον, εἰς δὲ τὰ ἄλλα ἄκρα εἰς δύο μικρὰς πλίνθους σχηματιζούσας ἀμβλεῖαν γωνίαν (πίν. 22, «ε»)¹.

Τόξα: Εἰς τινὰ σημεῖα τῆς ἐπιφανείας τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ὑπάρχουν σποραδικῶς ἀνοίγματα καλυπτόμενα ὑπὸ τόξων, ὅπου εἰς λίθινος θολίτης ἐναλλάσσεται πρὸς πλίνθους. Οὕτω ἐπὶ τῶν πρὸς τὴν Προποντίδα θαλασσίων τειχῶν, ὀλίγον μετὰ τὸ ὑπόβαθρον τοῦ ναοῦ τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος, ὑπάρχει μικρὰ σχετικῶς θύρα καλυπτομένη ὑπὸ ἀπλοῦ τόξου, ὅπου μία πλίνθος ἐναλλάσσεται πρὸς ἕνα λίθον (πίν. 34, «α»). Συνεχίζοντες πρὸς Δυσμὰς συναντῶμεν, εἰς στροφὴν τῶν αὐτῶν τειχῶν, δύο ἀκόμη ἀπλᾶ τόξα τοῦ τύπου ὅπου τρεῖς πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἕνα λίθον (πίν. 34, «γ»). Εἰς τὸ σημεῖον ὅπου τὰ πρὸς τὴν Προποντίδα τείχη συναντῶνται μετὰ τῶν Θεοδοσιανῶν, ἀμέσως δηλαδὴ πρὸ τοῦ πύργου ἀρ. 1 τῶν τελευταίων, ὑπάρχει ὁ «μαρμάρινος» λεγόμενος πύργος ὅστις, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ, παρουσιάζει εἶδος αὐλῆς, ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ἀπλᾶ τόξα τοῦ αὐτοῦ τύπου.

Εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος τοῦ πύργου ἀρ. 60 ὑπάρχουν, ἐντὸς μεγάλης ἀψίδος, τρία τόξα, ἅπαντα ἀπλᾶ, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν τοῦ τύπου ὅπου μία πλίνθος ἐναλλάσσεται πρὸς ἕνα λίθον (πίν. 34, «δ»), τὰ δὲ ἄλλα δύο τοῦ τύπου ὅπου τρεῖς πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἕνα λίθον (πίν. 34, «γ»), τὸ ἐν ἐκ τῶν ὁποίων φέρει ἐπὶ τοῦ ἐξωρραχίου αὐτοῦ ὀδοντωτὴν ταινίαν (πίν. 38, «β»)².

Ἐπίσης, ὀπισθεν τοῦ πύργου ἀρ. 90 ὑπάρχουν δύο ἀπλᾶ τόξα τοῦ τύπου ὅπου τρεῖς πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἕνα λίθον (πίν. 34, «γ»).

Ἀπλᾶ τόξα τοῦ τύπου ὅπου τρεῖς πλίνθοι ἐναλλάσσονται πρὸς ἕνα λίθον (πίν. 35, «ε») συναντῶνται καὶ ἐπὶ ἀψίδων τινῶν τοῦ ὕδραγωγείου τοῦ Οὐάλλεντος.

ι': Τὰ ἀγνώστου ὀνομασίας μνημεῖα

Α. Τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Σινὰν πασᾶ μεσ-τ ζηντι» βυζαντινὸν παρεκκλήσιον: Τοῦ εἰς σωρὸν ἀμόρφων ἐρείπίων διασωζομένου σήμερον κτηρίου διαθέτομεν σχέδιον, δημοσιευθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1877 ὑπὸ τοῦ Α. Πασπάτη³, ὅπου παρίσταται ἡ νοτία ὄψις αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ σχεδίου τούτου ἔχει παρασταθῇ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀψίδος κόγχη, ὀρθογωνίου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διατομῆς, ἡ ἐσοχὴ τῆς ὁποίας περιορίζεται μόνον εἰς τὸ ἡμικυκλικὸν τύμπανον τὸ ὑπὸ τοῦ πλινθοκτίστου τόξου αὐτῆς ὀριζόμενον. Τὸ τύμπανον τοῦτο χωρίζεται διὰ δύο κατὰ σειρὰν πλίνθων, ὀριζοντίως τοποθετημένων, εἰς δύο ζώνας, εἰς τὴν ἄνωτέραν τῶν ὁποίων ὑπάρχουν δύο πλίνθινα «Λ» τὸ ἐν παρὰ τὸ ἄλλο, ἐνῶ εἰς τὴν

1. Ὁ σταυρὸς εἶναι καὶ ἀρκούντως κατεστραμμένος καὶ κατ' οὐσίαν κακότεχνος, πάντως ὅμως σφῆζονται ἀρκεταὶ ἐνδείξεις, ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ εἰς τὸ σχῆμα «α» τοῦ πίνακος 19 ἀναπαράστασις.

2. Τὰ τόξα ταῦτα ἔχουν ὑποστῇ σύγχρονον ἐπιδιόρθωσιν.

3. Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Βυζαντινὰ Μελέται, Κωνσταντινούπολις 1877, σ. 384.

κατωτέρα τέσσαρα. Ὑπὸ τὴν κόγχην ταύτην ὑπάρχει διακοσμητικὴ ταινία περιβάλλουσα τὴν ἀψίδα, ἀποτελουμένη ἐκ σειρᾶς μαιάνδρων ἀλληλοτεμνομένων, τῶν ὁποίων τὸ σχῆμα, ὡς ἐσχεδιάσθη, δὲν εἶναι σαφές. Ἐπίσης ἀσαφές εἶναι τὸ σχῆμα τῆς ἐπιστεφούσης τὴν ἀψίδα κορωνίδος, ὅπου διακρίνονται κατακόρυφοι γραμμαὶ μεταξὺ δύο σειρῶν ὀριζοντίων πλίνθων, διότι τὸ ὕψος τῶν κατακορύφων τούτων πλίνθων εἶναι πολὺ δι' ὀδοντωτὴν ταινίαν, τῆς ἐντυπώσεως μᾶλλον οὐσης ὅτι πρόκειται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, περὶ κατακορύφως τοποθετημένων πλίνθων.

Φωτογραφίαν τῆς ἀψίδος τοῦ κτηρίου ἐδημοσίευσεν κατὰ τὸ 1935 ὁ Schneider¹, εἰς τὴν ὁποίαν παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: α. Ἡ ἐπιστέφουσα τὴν ἀψίδα ταινία ἔχει, κατὰ τὴν χρονολογίαν ταύτην, ἐξαφανισθῇ. β. Ὁ διάκοσμος τῆς κόγχης εἶναι οἷος φαίνεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Πασπάτη. γ. Οἱ μαιάνδροι τῆς κεραμοπλαστικῆς ταινίας τῆς ἀψίδος εἶναι μᾶλλον ἀγκυλωτοὶ σταυροὶ συνεχόμενοι πρὸς ἀλλήλους. Πάντως αἱ συγκροτοῦσαι τὴν ταινίαν πλίνθοι ἔχουν ὑποστῇ φθορὰν συσκοτίζουσαι τὸ σύστημα ἀλληλοδιαδοχῆς τῶν σταυρῶν.

Φωτογραφίαν ἐπίσης τῆς ἀψίδος ἐδημοσίευσεν ὁ Τοῦρκος βυζαντινολόγος S. Eyice² τὸ 1962, ἐπὶ τῆς ὁποίας παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς: α. Ἡ ὑπὲρ τὴν ταινίαν τῶν μαιάνδρων κόγχη ἔχει ἐξαφανισθῇ. β. Παρὰ τὴν φθορὰν τῶν πλίνθων τῆς ταινίας, ἡ διαδοχὴ τῶν ἀγκυλωτῶν σταυρῶν εἶναι σαφεστέρα εἰς τὴν ἐν λόγῳ φωτογραφίαν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ καταλήξῃ τις μετὰ σχετικῆς ἀσφαλείας εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ταινία αὕτη εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῆς μεγάλης ἀψίδος τοῦ νοτίου ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ Λιβός (πίν. 25, «β»).

Ἡ τάσις τῶν ἐρευνητῶν εἶναι νὰ χρονολογήσουν τὸ μνημεῖον εἰς τὸν 10ον ἢ τὸν 11ον αἰῶνα³.

Β. Τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἰσᾶ καποῦ μεστζηντὶ βυζαντινὸν παρεκκλήσιον. Τὸ λίαν ἡρειπωμένον σήμερον κτήριο, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐνσωματωθῇ εἰς ὀθωμανικὸν «μεντρεσέν», ἐξητάσθη ἀρκούντως ἀφ' ἐνὸς μὲν κατὰ τὸ ἔτος 1924 ὑπὸ τῶν M. Alpatoff καὶ Brounoff⁴, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατὰ τὸ 1935 ὑπὸ τοῦ A.M. Schneider⁵, τῶν ἐρευνητῶν καταληξάντων εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ παλαιολογεῖου κατασκευῆς τοῦ 14ου αἰῶνος.

Τοῦ μνημείου τούτου σήμερον δὲν σώζεται εἰ μὴ μόνον ἡ ἀψὶς τῆς προθέσεως—καὶ αὕτη οὐχὶ καθ' ὅλον τὸ ὕψος αὐτῆς—ἡ πρὸ τῆς μεγάλης ἀψίδος καμάρα τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐλάχιστον μέρος τοῦ νοτίου τοίχου. Ἐπὶ τοῦ τοίχου τούτου ὑπῆρχον, ὡς ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Schneider δημοσιευομένου σχεδίου καταφαίνεται⁶, τυφλὰ ἀψιδώματα,

1. A. M. SCHNEIDER, Byzanz, πίν. 8/2.

2. S. EYICE, ἑ.ἀ. σ. 65, εἰκ. 107.

3. A. M. SCHNEIDER, Byzanz, σ. 72. R. JANIN, Géographie, σ. 268.

4. M. ALPATOFF - N. BROUNOFF, Une nouvelle église de l'époque des Paléologues à Constantinople, Échos d'Orient 24, 1925, σ. 14.

5. A. M. SCHNEIDER, Byzanz, σ. 5-7.

6. A. M. SCHNEIDER, αὐτόθι σ. 6, εἰκ. 2.

τῶν ὁποίων τὰ τόξα ἦσαν διπλᾶ¹, παρουσιάζοντα ἐναλλαγὴν τριῶν πλίνθων πρὸς ἓνα λίθον (πίν. 37, «β»). Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Schneider φαίνονται σφζόμενα δύο ἐκ τῶν μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ τόξων τριγώνων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρὸς Δυσμᾶς πληροῦται διὰ πλέγματος ὁμοίου πρὸς τὸ τῆς δυτικῆς ὀψεως τοῦ παρεκκλησίου τῆς Παμμακαρίστου (πίν. 32, «ε»), μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν κτήριον ὑπάρχουν δύο κατακόρυφοι πλίνθοι μεταξὺ τῶν τετραγώνων, ἀντὶ τῶν τριῶν τῆς Παμμακαρίστου.

Τὸ πρὸς Ἀνατολᾶς τρίγωνον πληροῦται διὰ πλέγματος πανομοιοτύπου πρὸς τὸ εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς τῆς Χώρας ὑπάρχον, ὅπερ συνίσταται ἐκ τεθλασμένων γραμμῶν (πίν. 19, «ζ»).

Δύο ἐπάλληλοι σειραὶ τεθλασμένων γραμμῶν ὑπάρχουν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Schneider, ὑπὲρ τὸ τόξον τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος τῆς ἀψίδος τοῦ διακονικοῦ, καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο ὅμως ἔχει σήμερον ἐξαφανισθῆ².

ια': Ἡ μονὴ τοῦ Στουδίου

Ἡ χρονολογία ιδρύσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, Καθολικοῦ τῆς περιλαλήτου μονῆς τοῦ Στουδίου, εἶναι γνωστὴ, ἀναγομένη εἰς τὸ ἔτος 463³.

Δύο πλίνθοι σταυροὶ καλυπτόμενοι ὑπὸ τόξου, μὴ ἐξέχοντος τοῦ τοίχου, καὶ συγκείμενοι ἐξ ἐπαλλήλων ὀριζοντίων τεμαχίων πλίνθων εἰς τὴν κατακόρυφον κεραίαν καὶ κατὰ σειρὰν τοποθετημένων κατακορύφων ἀναλόγων τεμαχίων εἰς τὴν ὀριζοντίαν (πίν. 21, «ε»), ὑπάρχουν ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς (πίν. 52, «δ»).

Ἄλλοι δύο σταυροὶ τοῦ αὐτοῦ σχήματος ὑπάρχουν καὶ ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὀψεως τοῦ σφζομένου σήμερον βορείου τοίχου τοῦ αἰθρίου τοῦ ναοῦ, μεταξὺ τῶν ἐκεῖ ἐντοιχισμένων, ἐκατέρωθεν δὲ τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν ὑπάρχουν δύο ρόδακες (πίν. 33, «ε»).

Ἀναλόγου μορφῆς σταυρός, καλυπτόμενος ἐπίσης ὑπὸ τόξου ἀλλ' ἐξ εὐθυγράμμων μόνον πλίνθων συγκείμενος, ὑπάρχει ἐπίσης ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ὀψεως τοῦ αὐτοῦ τοίχου (πίν. 20, «ε»). Ἡ κάτω κεραία τοῦ σταυροῦ τούτου εἶναι κατεστραμμένη, ἀντικατασταθεῖσα ὑπὸ προχείρως ἐντοιχισθέντος λίθου.

Τὰ διακοσμητικὰ ταῦτα στοιχεῖα παρετήρησαν καὶ οἱ κατὰ καιροὺς ἐπισκεφθέντες τὸ κτήριο ἐρευνηταί. Οὕτω : Εἰς τὸ ἔργον τοῦ van Millingen, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ση-

1. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Schneider τὰ τόξα ταῦτα ἐσχεδιάσθησαν μονά, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι διπλᾶ, ἂν καὶ ἡ ἐσοχὴ τοῦ δευτέρου τόξου δὲν συνεχίζεται κατακορύφως μέχρι τῆς γῆς, ὅπως συνήθως συμβαίνει (βλ. φωτογραφίαν εἰς S. Eyice, ἔ.ἀ. σ. 50, εἰκ. 84).

2. Βλ. φωτογραφίαν τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῆς ἀψίδος εἰς : S. Eyice, ἔ.ἀ. σ. 48, εἰκ. 80.

3. R. JANIN, Géographie, σ. 444. A. VAN MILLINGEN, Churches, σ. 36. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 290. R. KRAUTHEIMER, ἔ.ἀ. σ. 78.

μειοῦται ἐπὶ τῆς ἐκεῖ δημοσιευομένης κατὰ μῆκος τομῆς ὁ σταυρὸς τοῦ κλίτους διὰ τοῦ ὁποίου διέρχεται ἡ τομή¹, ἀναφέρεται ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ αἰθρίου εἶναι ὁ πρωταρχικός, «ὡς δεικνύουν οἱ ἐπ' αὐτοῦ π λ ί ν θ ι ν ο ι σ τ α υ ρ ο ί»².

Ἐπίσης οἱ Ebersolt καὶ Thiers γράφουν ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ αἰθρίου εἶναι ἀρχαῖος, προσθέτοντες ὅτι ἐπ' αὐτοῦ ὑπάρχουν σταυροί, ρόδακες καὶ ἀνακουφιστικά τόξα³. Οἱ ἐν λόγῳ συγγραφεῖς ἀναφέρουν ἐπίσης καὶ τοὺς μεταξὺ τῶν παραθύρων τῶν πλαγίων κλιτῶν σταυρούς⁴.

1. A. VAN MILLINGEN, Churches, σ. 57, εἰκ. 13.

2. A. VAN MILLINGEN, Churches, σ. 51.

3. Αὐτόθι σ. 5, πίν. 11/3.

4. Αὐτόθι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΑΙ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν τυπολογικὴν καὶ μορφολογικὴν ἐξέτασιν τῶν συγκροτούντων τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως στοιχείων, ἀνάγκη ὅπως προτάξωμεν προκαταρκτικὰ τινὰ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἐν σχεδίᾳ παράστασιν αὐτῶν εἰς τοὺς πίνακας τῆς παρούσης μελέτης.

Ὡς γνωστόν, ὁ ἔντονος γραφικὸς χαρακτήρ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐκφράζεται, μεταξὺ ἄλλων, καὶ διὰ τῆς παραμελήσεως ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν τῆς ἀκριβείας εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν¹. Ἐνῶ π.χ. ἡ πρόθεσις τῶν κατασκευαστῶν τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάχχου ἦτο νὰ περιβάλουν τὸ κεντρικὸν ὀκτάγωνον δι' ἐνὸς τετραγώνου, τὸ τελευταῖον τοῦτο, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν ἔχει ὅλας αὐτοῦ τὰς πλευρὰς τελείως παραλλήλους καὶ ἴσας, δὲν ἔχει καὶ τὸν ἄξονα αὐτοῦ συμπίπτοντα πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ὀκταγώνου, εἰς τρόπον ὥστε ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ὀψέως τοῦ μνημείου ἡ ἀψὶς τοῦ Ἱεροῦ νὰ ἐκφεύγῃ αἰσθητῶς πρὸς Βορρᾶν².

Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς ἀμελείας περὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐκτελέσεως, παρατηρεῖται ὅχι μόνον εἰς τὰς γενικὰς γραμμάς, ὡς εἰς τὸ ἀνωτέρω παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ μέχρι τῶν λεπτομερειῶν, δι' ὃ καὶ ἔκαμεν ἐντύπωσιν, ὡς εἶδομεν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, εἰς τὸν van Millingen ἢ μετὰ σχετικῆς ἀκριβείας ἐκτέλεσις τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Παντεπόπτου³.

Τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου. Εἰς τινὰ μάλιστα ἐξ αὐτῶν δυνατὸν ἢ ἐκ τῆς γραφικῆς διαθέσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης προκύπτουσα παραμέλησις τῆς ἀκριβείας εἰς τὴν ἐκτέλεσιν νὰ ὑπερβῇ τὰ θεμιτὰ ὅρια, καταλήγουσα σχεδὸν εἰς κακοτεχνίαν, ὅπως π.χ. βλέπομεν τοῦτο εἰς τὸ σχῆμα «δ» τοῦ πίνακος 22, ὅπερ ἐπὶ τόπου δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ εἰ μὴ ὡς προχειρῶς κατασκευασθέν. Εἰς τὸ μεταίχμιον γραφικῆς ἀμελείας καὶ κακοτεχνίας δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι εὐρίσκεται καὶ ὁ διάκοσμος τῶν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ὀψέως τοῦ ναοῦ τοῦ

1. Π. ΜΙΧΕΛΗΣ, Αἰσθητικὴ θεώρησις τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, Ἀθήνα, 1946, σ. 45.

2. J. EBERSOLT-A. THIERS, ἔ.ἀ. πίν. V - VI.

3. A. VAN MILLINGEN, ἔ.ἀ. σ. 8.

Ἀγίου Θεοδώρου κογχῶν, ὡς ἐπίσης καὶ πλεῖστα διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς ἀνατολικῆς ὀψέως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας.

Ἐνεκα τῆς καταστάσεως ταύτης ὁ προτιθέμενος νὰ ἀποτυπώσῃ τὰ ἐν λόγῳ στοιχεῖα ἀντιμετωπίζει τὸ δίλημμα τῆς σχεδιάσεως αὐτῶν ἢ ὅπως ἔχουν, ἤτοι μεθ' ὅλων τῶν ἀνωμαλιῶν αὐτῶν, ἢ ὅπως ἐγεννήθησαν εἰς τὸν νοῦν τοῦ τεχνίτου, παραβλέπων τὰς ἀτελείας τῆς ἐκτελέσεως.

Ἐπειδὴ ὁ βασικὸς σκοπὸς τῆς ἀνὰ χεῖρας μελέτης εἶναι, οὐχὶ ἡ παρουσίασις τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων εἰς ὅλας αὐτῶν τὰς παραλλαγὰς τὰς προκυπτούσας ἐκ τῆς διαφόρου πραγματοποιήσεως αὐτῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ ἀνωφελὲς θὰ ἦτο καὶ θὰ ἀπέβαινεν εἰς βάρος τοῦ σχηματισμοῦ σαφοῦς περὶ αὐτῶν ἀντιλήψεως, ἀλλὰ κυρίως ἡ εὐληπτος παρουσίασις τῶν διαφορῶν τύπων τῶν στοιχείων ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτῶν, ἠκολουθήσαμεν κατὰ τὴν ἀποτύπωσιν τὸν δεύτερον δρόμον, ὁπότε προέκυψε καὶ ἡ δυνατότης συμπληρώσεως τῶν τυχόν ἐλλειπόντων μελῶν αὐτῶν, ἅτινα, λόγῳ τῆς αὐστηρᾶς ἀλληλουχίας, δὲν ἐπιτρέπουν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν¹.

Μετὰ τὴν ἀπαραίτητον ταύτην διασάφησιν ἐρχόμεθα εἰς τὴν κατὰ τύπους κατάταξιν τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων καὶ τὴν μορφολογικὴν αὐτῶν ἀνάλυσιν.

Μίαν πρώτην γενικὴν κατὰ τὰς εἰρηθὰς ἀποτελέσῃ ὁ χωρισμὸς αὐτῶν εἰς δύο μεγάλας κατηγορίας :

A: Εἰς διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἀποτελούμενα μόνον ἐκ πλίνθων (παρένθ. πίν. A) καὶ B: Εἰς διακοσμητικὰ στοιχεῖα προκύπτοντα ἐκ συνδυασμοῦ λίθων καὶ πλίνθων (παρένθ. πίν. B).

A. ΠΡΩΤΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ (Παρένθ. πίν. A)

1/A: Διάκοσμος τῶν τεταρτοσφαιρίων τῶν ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν (πίν. 11-16)

Αἱ εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπαντῶσαι ἡμικυλινδρικαὶ κόγχαι ἢ εἶναι ἀπλαῖ, ἢτοι ἡ κοιλότης αὐτῶν ἀνοίγεται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου (πίν. 42, «α»), ἢ εἶναι σύνθετοι, ἢτοι ἀνοίγονται εἰς ἤδη προϋπάρχουσαν, τρόπον τινά, κοιλότητα τοῦ τοίχου ἀβαθῆ (πίν. 42, «β»). Καὶ αἱ μὲν ἀπλαῖ παρουσιάζουν ἐπὶ τοῦ τοίχου ἓν μόνον τόξον (πίν. 42, «α» - A), ἐνῶ αἱ σύνθετοι δύο ἀλλεπάλληλα τόξα (πίν. 42, «β» - A, B). Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν τὸ δεύτερον τόξον εἶναι κατασκευαστικῶς ἀνεξάρτητον τῆς κόγχης καὶ συνεπῶς αἱ συγκροτοῦσαι αὐτὸ πλίνθοι

1. Εἰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ἀναπαράστασις ἐλλειπόντων τυχόν μελῶν τῶν στοιχείων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ βασισθῇ ἐπὶ τῆς ἀναντιρρήτου λογικῆς ἀλληλουχίας αὐτῶν, τότε τὸ τοιοῦτον ἐκφράζεται εἰς τὸ σχέδιον, ὅπως π.χ. εἰς τὸ σχέδιον «α» τοῦ πίνακος 22. Ἐπίσης ἐὰν τὸ κακότεχνον ἢ παρημελημένον τῆς κατασκευῆς ἐπηρεάζῃ τὴν σύνθεσιν τοῦ στοιχείου, τότε ἀποτυπῶνται ὡς ἔχει, ὅπως π.χ. εἰς τὸ σχῆμα «β» τοῦ πίνακος 14. Αἱ περιπτώσεις αὗται σπανίζουν εὐτυχῶς, ἀποτελοῦσαι ἐξαιρέσεις.

δὲν ἐπηρεάζουν τὴν μορφήν τοῦ διακόσμου τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης, μᾶλλον δὲ ἐπηρεάζονται ὑπ' αὐτοῦ, διότι οἱ ἄξονες τῶν συμπίπτουν πρὸς τοὺς ἄξονας τῶν πλίνθων τοῦ πρώτου τόξου. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς μορφολογίας τοῦ διακόσμου αὐτοῦ ἐπομένως ἡ παρουσία τοῦ δευτέρου τούτου τόξου εἶναι ἀδιάφορος, στερεῖται δηλαδὴ σημασίας τὸ κατὰ πόσον ἡ κόγχη εἶναι ἀπλῆ ἢ σύνθετος.

Ἡ γέννησις τῆς μορφῆς τοῦ ἐν λόγῳ διακόσμου ἐξ ἄλλου δὲν ἀνάγεται εἰς καθαρῶς διακοσμητικὰς διαθέσεις, ἀλλ' ὀφείλεται εἰς ἀνάγκην κατασκευαστικὴν, διότι, ἐνῶ ὁ κανονικὸς τρόπος δομῆς τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ τῶν τρούλλων γενικῶς, ἥτοι ἡ τοποθέτησις τῶν πλίνθων κατὰ κωνικοὺς δακτυλίους, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, ἐπειδὴ τότε θὰ ἐγεννῶντο ἐπὶ τοῦ μετωπικοῦ ἐπιπέδου τῆς κόγχης (πίν. 42, «α»-γ,δ,ε) ὠθήσεις μὴ δυνάμεναι νὰ ἀντιμετωπισθοῦν. Ἐνεκα τούτου αἱ ὀπτόπλινθοι διατάσσονται ἐν εἴδει ριπιδίου¹, ὁπότε ὅμως ἀναφαίνεται τὸ μειονέκτημα νὰ συγκλίνουν ὅλαι αἱ πλίνθοι πρὸς ἓν σημεῖον (πίν. 43, «β» - Α). Πρὸς ἀποφυγὴν τούτου ἐφηρμόσθησαν διάφορα συστήματα (πίν. 43, «β» - Β, Γ) καταλήξαντα αὐτομάτως εἰς κατασκευαστικὴν διάταξιν παρουσιάζουσιν διακοσμητικὸν χαρακτῆρα (πίν. 43, «β» - Γ), ὅστις συμπίπτων πρὸς τὰς βασικὰς διαθέσεις τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἡνοῖξε τὸν δρόμον εἰς τὴν φαντασίαν τῶν τεχνιτῶν. Ἐκκινουῦντες οὗτοι ἐκ τῆς ἀπλῆς κατασκευαστικῆς μορφῆς (πίν. 43, «β» - Β), ὅπου αἱ πλίνθοι συναντῶνται ἐπὶ τοῦ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς κόγχης κατακορύφου τεταρτοκυκλίου καὶ ἐπὶ τοῦ ὀριζοντίου ἡμικυκλίου τοῦ τεταρτοσφαιρίου αὐτῆς διὰ νὰ μὴ πλησιάζουν ὑπερμέτρως (πίν. 11, «ε», «ι» - 12, «ζ» - 14, «δ»), δημιουργοῦν, ὅταν ἡ κόγχη εἶναι ἀβαθής, παραλλαγὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ὅλαι αἱ πλίνθοι καταλήγουν ἐπὶ τοῦ ὀριζοντίου ἡμικυκλίου τοῦ τεταρτοσφαιρίου (πίν. 13, «β» - 13, «ε» - 13, «ζ»).

Αἱ παραλλαγαὶ πληθύνονται ὅταν ἐφαρμόζεται τὸ ἐπίσης ἐκ κατασκευαστικῆς ἀνάγκης προκῦψαν, ἀλλὰ πλέον ἐξελιξιμὸν διακοσμητικῶς σύστημα (πίν. 43, «β» - Γ), ἔξου εἰς τὸ μέσον τοῦ τεταρτοσφαιρίου ὑπάρχει στήλη ἐξ ὀπτοπλίνθων σχηματίζουσῶν «Λ». Καὶ πρῶτον μὲν χρησιμοποιοῦνται δύο ἐπάλληλα «Λ» εἰς τὴν στήλην ταύτην (πίν. 13, «γ», «α», - 15, «α», - 14, «ζ»), τοποθετουμένης ἐνίοτε μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ κατωτέρου «Λ» κατακορύφου μικρᾶς πλίνθου (πίν. 14, «ζ»), ἢ ἀντιστρεφομένου τοῦ κατωτέρου «Λ», εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποτελῇ μετὰ τοῦ ἀνωτέρου ρομβοειδὲς σχῆμα (πίν. 12, «α»). Εἰς ἄλλας κόγχας τὰ «Λ» τῆς κεντρικῆς στήλης γίνονται τρία (πίν. 11, «β» - 13, «λ» - 13, «δ» - 15, «δ»), τοποθετουμένης ἐνίοτε καὶ ἐδῶ, μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ κατωτέρου «Λ», τῆς προαναφερθείσης μικρᾶς κατακορύφου πλίνθου (πίν. 11, «δ»), ἥτις μάλιστα δυνατόν νὰ λάβῃ μορφήν ἰσοσκελοῦς τριγώνου (πίν. 12, «ι»).

1. A. Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883, σ. 72.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν «Λ», πάντοτε εἰς μίαν στήλην, αὐξάνει εἰς τέσσαρα (πίν. 11, «γ» - 12, «κ» - 14, «ε»), ἀκόμη καὶ εἰς ἑπτὰ (πίν. 12, «β») εἰς τινὰς περιπτώσεις.

Φυσικὸν ἦτο, σὺν τῷ χρόνῳ, νὰ γεννηθῇ ἡ ἰδέα τῆς τοποθετήσεως, ἀντὶ μιᾶς, δύο στήλων «Λ» ἐκ δύο (πίν. 13, «κ» - 15, «γ») ἢ τριῶν (πίν. 11, «ζ») ἐπαλλήλων πλίνθων, ἀκόμη καὶ πέντε (πίν. 14, «θ») ἢ ἕξ (πίν. 11, «α»). Παραλλαγὴ τῆς μορφῆς ταύτης δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐκείνη, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ δύο στήλαι φέρουν ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτῶν ἐν ἐνδιάμεσον «Λ», κείμενον ἐπὶ τοῦ ἄξονος τῆς κόγχης καὶ συνδέον τρόπον τινὰ τὰς δύο στήλας, σχηματίζον εἰς τὸ ἀνώτατον ἄκρον τῆς κόγχης ρόμβον (πίν. 11, «α» - 12, «η», «α»).

Ἡ τοποθέτησις μεταξὺ τῶν σκελῶν τῶν κατωτάτων «Λ» μικρῶν κατακορύφων πλίνθων ἐφαρμόζεται καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν δύο στήλων (πίν. 14, «θ»). Ἡ μορφή μάλιστα τῶν κατακορύφων τούτων πλίνθων δυνατὸν νὰ λάβῃ ἀπιοειδὲς σχῆμα (πίν. 14, «α») διακοσμητικῶς λίαν ἐπιτυχές. Διὰ τοῦ διπλασιασμοῦ τῆς στήλης τῶν «Λ» ἤνοιξεν ὁ δρόμος πρὸς αὐξήσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν στήλων μέχρι τοῦ ἀνωτάτου ἐπιτρεπτοῦ σημείου. Πράγματι ἡ στήλη τριπλασιάζεται, φέρουσα τρεῖς (πίν. 12, «δ» - 13, «θ» - 13, «ι» - 14, «β»), τέσσαρας (πίν. 14, «γ») ἢ πέντε ἐπαλλήλους σειρὰς (πίν. 14, «η») πλίνθων.

Εἰς τὴν αὐξήσιν τῶν ἐπαλλήλων στήλων τῶν «Λ» ἀντιτίθεται κατασκευαστικῶς ἡ καμπυλότης τῆς ἐπιφανείας τῆς κόγχης, ἀλλ' εἰς ἀβαθεῖς τοιαύτας ἡ αὐξήσις τῶν στήλων συνεχίζεται. Ἐχομεν οὕτω τέσσαρας παραλλήλους στήλας (πίν. 13, «ν»), ἀκόμη καὶ πέντε (πίν. 13, «μ»). Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὅμως, ἐπεὶ πληροῦται διὰ τῶν στήλων ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τῆς κόγχης, κατ' ἀνάγκην αἱ δύο (πίν. 13, «ν») ἢ τρεῖς (πίν. 13, «μ») μεσαῖαι στήλαι διαθέτουν περισσότερον ἀριθμὸν ἐπαλλήλων πλίνθων ἀπὸ τὰς ἀκραίας δύο. Εἰς μικροτέρας κόγχας, ὅπου ἀκόμη καὶ τρεῖς παράλληλοι στήλαι ἀρκοῦν διὰ νὰ πληρωθῇ ἡ κόγχη, ἡ μεσαία εἶναι ὑψηλοτέρα τῶν πλαγίων (πίν. 13, «θ»). Τέλος πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν κόγχας τινὰς, ὅπου, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ «Λ», σχηματίζεται ἐν αὐταῖς τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ (πίν. 15, «β»).

2/A: Διάκοσμος τοῦ ἡμικυκλίου τῶν ὀρθογωνίων κογχῶν (πίν. 15, 16)

Ἐπεὶ εἰς τὰς κόγχας ταύτας ἡ ἐπιφάνεια ἡ ὁποία πρόκειται νὰ διακοσμηθῇ εἶναι ἐπίπεδος, οἱ συνδυασμοὶ παρουσιάζουν μεγαλυτέραν ποικιλίαν. Ἐν πρώτοις, καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην — μάλιστα δὲ ἄνευ ἀποχρῶντος κατασκευαστικοῦ λόγου — ἐφαρμόζεται ἐπίσης τὸ σύστημα τῶν πλινθίνων «Λ», εἰς μίαν (πίν. 15, «λ»), «ν»), «μ»), τρεῖς (πίν. 16, «α»), τέσσαρας (πίν. 15, «θ»), «η») καὶ πέντε παραλλήλους στήλας (πίν. 15, «ξ»), εἰς ποικίλα ὕψη καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἄλλα γραμμικὰ στοιχεῖα, ἢ χρησιμοποίησις τῶν ὁποίων πηγάζει ἐκ τῆς εὐχερείας ἣν παρέχει εἰς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν τὸ ἐπίπεδον τῆς διακοσμουμένης ἐπιφανείας. Μεταξὺ τῶν γραμμικῶν τούτων στοιχείων εἶναι καὶ αἱ γνωσταὶ ἐκ τῶν ἡμικυλινδρικών κογχῶν κατακόρυφοι

μικραὶ πλίνθοι, αἵτινες παρουσιάζουσι καὶ ἐδῶ ποικιλίαν σχημάτων (πίν. 15, «θ»), «κ»), «η»), «μ»), «ν»).

Ἀξιόλογον διακοσμητικὴν ἐντύπωσιν προκαλεῖ ἐπίσης ἡ χρησιμοποίησις πηλίνων ἡμισωλήνων (πίν. 15, «ε»), «ι») — 15, «π»), τῶν ὁποίων τὰ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς κόγχης ἡμικυκλικά ἔχνη συνδυάζονται συνήθως μετὰ μικρῶν κατακορύφων πλίνθων, σχήματος ὀρθογωνίου (πίν. 15, «ε»), τραπεζοειδοῦς (πίν. 15, «ι») ἢ ἀπιοειδοῦς (πίν. 15, «π»).

Τέλος, δυνατόν τὸ ἡμικύκλιον τῆς κόγχης, ὡς ἐπίπεδος ἐπιφάνεια, νὰ πληροῦται διὰ πλέγματός τινος. Τότε παρουσιάζονται δύο περιπτώσεις: εἴτε ἡ διάταξις τοῦ πλέγματος εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ περίγραμμα τῆς πληρουμένης ὑπ' αὐτοῦ ἐπιφανείας — εἰς τὴν ἐξεταζομένην περίπτωσιν τῆς ὀρθογωνίου κόγχης πρὸς τὴν ἡμιπεριφέρειαν αὐτῆς — ἥτις καὶ διακόπτει τυχαίως τὸ πλέγμα, εἴτε πρόκειται μὲν περὶ πλέγματος, ὅπου ὠρισμένον στοιχεῖον συνεχῶς ἐπαναλαμβάνεται, οὐχὶ ὅμως εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἐπ' ἄπειρον, ἀλλὰ τὸ χρησιμοποιούμενον τμήμα τοῦ πλέγματος διευθετεῖται κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ὑποτάσσῃται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ περιγράμματος τῆς διακοσμουμένης ἐπιφανείας ἐπιβαλλομένην πειθαρχίαν.

Ἡμικύκλια ὀρθογωνίων κογχῶν, πληρούμενα διὰ πλέγματος ἀσχέτου πρὸς τὴν περιφέρειαν αὐτῶν, ὑπάρχουν μὲν, ἀλλὰ κατατάσσονται εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν πλεγμάτων γενικῶς (Κατηγορία 4/Α). Εἰς τὴν ἐξεταζομένην ὑποδιαίρεσιν περιλαμβάνονται τὰ διὰ πλεγμάτων τῆς δευτέρας περιπτώσεως κοσμούμενα ἡμικύκλια κογχῶν (πίν. 15, «ο»), «ζ»).

3/Α : Διακοσμητικαὶ συνθέσεις (πίν. 16 - 18)

Ὅπου ὑπάρχουν κόγχαι ἢ παράθυρα, τὸ ἐν παρὰ τὸ ἄλλο, μεταξὺ τῶν τόξων αὐτῶν δημιουργοῦνται ἐπιφάνειαι ὀριζόμεναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν ἐφαπτομένων πρὸς ἄλληλα ἐξωρράχιων τῶν τόξων τούτων (πίν. 44, «ε»), «αβ, βγ») καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ μιᾶς ὀριζόντιας εὐθείας γραμμῆς (πίν. 44, «ε») - ΔΕ) ὀριζομένης εἴτε ὑπὸ λοξοτμήτου τινὸς γείσου τῆς ὀψews, εἴτε ὑπὸ τῆς σειρᾶς τῶν παραθύρων ἢ κογχῶν τῆς ἀνωτέρας ζώνης.

Ὅταν πάλιν δύο ἢ τρία παράθυρα περιβάλλωνται ὑπὸ ἀψιδώματος (πίν. 43, «γ»), τότε τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἐπιφάνειαν ὀρίζει πρὸς τὰ ἄνω, ἀντὶ εὐθείας γραμμῆς, ἡ καμπύλη τοῦ ἐσωρράχιου τοῦ τόξου τοῦ περιβάλλοντος τὰ παράθυρα ἀψιδώματος (πίν. 43, «γ»), «ζηθ»).

Αἱ ἐπιφάνειαι αὗται κοσμοῦνται δι' ἰδιαιτέρων συνθέσεων ἢ ἐνίοτε πληροῦνται διὰ πλέγματος ἀδιαφοροῦντος πρὸς τὸ περίγραμμα τῆς ἐπιφανείας, ὡς εἶδομεν ὅτι συνέβαινε καὶ εἰς τὰ ἡμικύκλια τῶν ὀρθογωνίων κογχῶν. Ἐδῶ θὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἐπὶ τούτῳ συνθέσεις τῶν ἐν λόγῳ ἐπιφανειῶν, παρατηροῦντες πρῶτον ὅτι τὸ σύστημα τῶν στηλῶν ἐκ «Α» ἐφαρμόζεται καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, μὴ παραλειπομένης

καὶ τῆς μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ κατωτάτου «Λ» τοποθετουμένης κατακορύφου πλίνθου (πίν. 16 «κ»), «ν»), «ι») - 16, «μ»), «γ») - 17, «α»). Εἰς μίαν περίπτωσιν ἡ πλίνθος αὕτη ἐτέθη ὀριζοντίως (πίν. 17, «γ»), ἐνῶ εἰς ἄλλην ἀπέκτησε σχῆμα ρόμβου (πίν. 16, «ι»).

Συχνὴ εἶναι ἐπίσης ἡ χρῆσις κλιμακωτοῦ συνδυασμοῦ κατακορύφων καὶ ὀριζοντίων πλίνθων (πίν. 16, «ζ»), - 16, «γ»), «δ»), - 16, «θ»), 18, «γ»). Ἐπίσης ἀπαντᾷ ἡ περίπτωσις πλέγματος ὑποτεταγμένου εἰς τὴν πειθαρχίαν τοῦ περιγράμματος τῆς ἐπιφανείας, τὴν ὁποίαν καλύπτει (πίν. 16, «η»).

Ἀξιοπρόσεκτος εἶναι ἡ περίπτωσις ἐπιφανείας διακοσμουμένης ὑπὸ μιᾶς παχυτάτης κατακορύφου πλίνθου, ἣτις δορυφορεῖται ὑπὸ συγκλινουσῶν πρὸς αὐτὴν λεπτοτέρων πλαγίων (πίν. 16, «λ»). Τὸ σύστημα τοῦτο τῶν συγκλινουσῶν πρὸς τὸ σημεῖον ἐπαφῆς τῶν ὀριζόντων τὴν ἐπιφάνειαν τόξων πλίνθων παρατηρεῖται καὶ ἀλ-
λαχοῦ (πίν. 18, «α»), - 17, «β»).

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν δύο συνθέσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία, μοναδικὴ εἰς τὸ εἶδος τῆς, ἐκτείνεται μεταξὺ τῶν τόξων τῶν δύο μεγάλων παραθύρων τῆς ἀνωτάτης ζώνης τῆς ὀψεως τοῦ παρεκκλησίου τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου (πίν. 18, «δ»), «ε»). Πρόκειται περὶ ἰδιορρύθμου ἐπιγραφῆς¹, τὰ γράμματα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν ὠλοκληρωμένην σύνθεσιν, πληροῦσαν τὴν ἐπιφάνειαν εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι τοποθετημένα κατὰ τρόπον εὐστοχόν, προκαλοῦντα ἀρίστην διακοσμητικὴν ἐντύ-
πωσιν.

Ἡ ἄλλη σύνθεσις παρουσιάζει ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς καρδιόσχημον μορφήν (πίν. 18, «β»), συγκειμένην ἐκ δύο τοξυλλίων καλυπτόντων τριγωνικὴν ἐν τῷ τοίχῳ κοιλό-
τητα.

4/A : Πλέγματα (πίν. 19, 20)

Ταῦτα σύγκεινται ἐξ ἑνὸς ἢ δύο βασικῶν στοιχείων — ἢ ἐκ τοῦ αὐτοῦ στοιχείου κατὰ δύο τρόπους τοποθετημένου — ἅτινα ἐπαναλαμβάνονται πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις πρὸς πλήρωσιν ἐπιφανείας τινός, χωρὶς νὰ λαμβάνηται μέριμνα πρὸς δημιουργίαν ὀρισμένης «ἀρχῆς» ἢ «τέλους» τοῦ πλέγματος, ὅπερ καὶ διακόπτεται αὐθαιρέτως ὑπὸ τοῦ περιγράμματος τῆς ἐπιφανείας, ἀκρωτηριαζομένων πολλάκις τῶν ἐφαπτομένων τοῦ περιγράμματος στοιχείων.

Ὡς γενεσιουργὰ στοιχεῖα τῶν πλεγμάτων τούτων χρησιμοποιοῦνται : α. Τὸ γνωστὸν ἐκ τῶν προηγουμένων «Λ», ὅπερ ἐπαναλαμβανόμενον δημιουργεῖ τεθλασμένας γραμμάς, τῶν ὁποίων τὰ τμήματα εἶναι παράλληλα καὶ τῶν ὁποίων αἱ γωνίαι, ποικίλαι κατὰ τὸ ἀνοιγμα, ἔχουν τὰς κορυφὰς αὐτῶν ἐπὶ τῆς αὐτῆς πάντοτε κατακορύφου (πίν. 19, «ζ») - 19, «γ»), «ε»).

1. Αἱ λέξεις εἶναι συντετμημέναι ἀποτελοῦσαι εἶδος μονογραμμάτων.

β. Ὁ ρόμβος, ὅστις προκύπτει ὅταν αἱ κορυφαὶ τῶν γωνιῶν τῶν τεθλασμένων γραμμῶν τοῦ προηγουμένου εἵδους δὲν εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς αὐτῆς κατακορύφου, ἀλλὰ αἱ κορυφαὶ τῶν γωνιῶν τῆς ἀνωτέρας σειρᾶς εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς κατακορύφου, ἥτις ἄγεται εἰς τὸ μέσον τῆς ἀποστάσεως δύο κορυφῶν τῶν γωνιῶν τῆς κατωτέρας σειρᾶς (πίν. 19, «η»). Εἰς τὸ μέσον ἐκάστου ρόμβου δυνατὸν νὰ ὑπάρχη καὶ ἡ μικρὰ κατακόρυφος πλίνθος (πίν. 19, «β»).

γ. Τὸ τετράγωνον, ὀριζόμενον ὑπὸ δύο (πίν. 19, «θ») ἢ τριῶν (πίν. 19, «ι») πλίνθων ἀντιθέτων, μεταξὺ δύο τετραγώνων, κατευθύνσεων.

δ. Τὸ ὀρθογώνιον, ἐκ δύο παραλλήλων πλίνθων, ἀντιθέτου ἐπίσης εἰς τὰ δύο γειτονικά ὀρθογώνια φορᾶς (πίν. 20, «α»), ἅτινα, ὅταν ἐπιμηκυνθῶσιν ἀρκούντως, δίδουν τὴν ἐντύπωσιν τῆς ὑφῆς τῶν ὑφασμάτων (πίν. 19, «δ»).

ε. Τὸ ἡμικύκλιον, εἰς ἐπαλλήλους σειρὰς ἐφαπτομένας ἀλλήλων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργῇται ἡ ἐντύπωσις λεπίων (πίν. 19, «α»).

5/A : Σταυροὶ (πίν. 20, 21, 22)

Ἡ κατασκευὴ τῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων σταυρῶν δὲν ὀφείλεται εἰς καθαρῶς διακοσμητικὴν διάθεσιν. Τὸ κύριον μέλημα τῶν κατασκευαστῶν ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν ἡ διὰ τοῦ κυριωτάτου τούτου συμβόλου τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐξασφάλισις τῆς προστασίας ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τοῦ κτηρίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο. Τοῦτο σαφῶς καταφαίνεται ἐκ τῆς ὑπάρξεως πλινθίνων σταυρῶν, κατεσκευασμένων μετὰ περισσῆς φροντίδος διὰ τῆς χρησιμοποίησεως καὶ καμπυλογράμμων πλίνθων, ὡς καὶ τῆς πλαισιώσεως τοῦ σταυροῦ δι' ἡμικυκλικοῦ τόξου ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς τοῦ Στουδίου (πίν. 21, «ε»), ὅπου οἱ σταυροὶ οὗτοι κατεσκευάσθησαν ἐν ἐπιγνώσει ὅτι θὰ ἔμενον ἀθέατοι, ἐφ' ὅσον οἱ ἐν λόγῳ τοῖχοι ἐπρόκειτο νὰ καλυφθῶσι δι' ὀρθομαρμάρωσεως¹. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σταυροί, εἰς τὴν καθαρὰν αὐτῶν μορφήν, ἀνευρίσκονται μόνον εἰς τοὺς πύργους τῶν τειχῶν, ἐνῶ εἰς τὰ κτήρια ἡ ἰδέα τοῦ σταυροῦ ὑποβάλλεται διὰ «σταυροειδῶν» διακοσμητικῶν στοιχείων².

Τοὺς σταυροὺς δυνάμεθα νὰ χωρίσωμεν εἰς δύο δευτερευούσας κατηγορίας:
α. Ἐκεῖνους εἰς τοὺς ὁποίους τὸ πλάτος τῶν κεραίων ἀποτελεῖ τὸ πάχος τῶν χρησιμοποιηθεισῶν πλίνθων (πίν. 20, «δ» - 22, «β» - 20, «γ», 21, «δ») καὶ β. ἐκεῖνους εἰς τοὺς ὁποίους τὸ πλάτος τῶν κεραίων ἰσοῦται πρὸς τὴν ἀπόστασιν δύο παραλλήλων

1. R. KRAUTHEIMER, ἑ.ἀ. σ. 78. A. VAN MILLINGEN, Churches, σ. 53.

2. Τὸ μόνον κτήριο, ὅπερ φέρει εἰς τοὺς τοίχους αὐτοῦ πραγματικοὺς σταυροὺς —ἐκτὸς ἐκεῖνων τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ χώρου τῶν ὁποίων ὁ προορισμὸς δὲν ἦτο διακοσμητικὸς—εἶναι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ αἵθριου τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν, ὡς ἐν τῇ περιγραφῇ ἀνεγράφη, σταυροὶ μεταξὺ τῶν ἐκεῖ ἀψιδωμάτων. Τὸ ἐν λόγῳ κτήριο ὅμως, κτισθὲν εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἐφηρμόζετο ἀκόμη εἰς τὰς ὕψεις τῶν κτηρίων ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, ἀποτελεῖ εἰδικὴν περίπτωσιν, μὴ παραβλάπτουσαν τὸν ἀνωτέρω διατυπωθέντα κανόνα.

πλίνθων, ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται αὗται (πίν. 22, «ε» - 20, «β» - 21, «γ»). Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην κατηγορίαν πρέπει, ὡς παραλλαγή αὐτῆς, νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ σταυροὶ τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου (πίν. 20, «ε» - 21, «ε»), ὅπου ὅμως τὸ πλάτος τῶν κεραίων ὀρίζεται ἀπὸ τὸ μῆκος τῶν ὀπτοπλίνθων, αἵτινες εἶναι τοποθετημέναι καθέτως πρὸς τοὺς ἄξονας τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ.

Εἰς τοὺς σταυροὺς τῆς πρώτης κατηγορίας τὰ τέσσαρα ἄκρα αὐτῶν τονίζονται πάντοτε. Ὁ τονισμὸς οὗτος συνίσταται εἰς τὴν τοποθέτησιν εἰς τὰ ἄκρα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ μιᾶς καθέτου πρὸς αὐτάς, μικροῦ μεγέθους πλίνθου (πίν. 20, «δ») ἢ μικρῶν κύκλων, τοὺς ὁποίους διαγράφουν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου τὰ στόμια πηλίνων σωλήνων (πίν. 21, «δ»), ἢ ἀκόμη ἀνὰ δύο ἄντικρυς ἀλλήλων τοποθετημένων τοξυλλίων προερχομένων ἐκ καμπύλων κεράμων, σχηματίζουσιν ἔλλειψιν (πίν. 22, «β»). Ἄλλοτε πάλιν ὁ σταυρὸς προκύπτει ἐκ τῆς τοποθετήσεως περὶ κεντρικὸν κύκλον δύο κατακορύφων καὶ δύο ὀριζοντίων ἰσομεγέθων πλίνθων, εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἀνὰ εἷς κύκλος, τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν κεντρικὸν μεγέθους (πίν. 20, «γ»).

Οἱ σταυροὶ τῆς δευτέρας κατηγορίας ἔχουν, ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, ἐκάστην κεραίαν ἀποτελουμένην ἐκ δύο ἑναντι ἀλλήλων πλίνθων, αἵτινες ἢ εἶναι παράλληλοι (πίν. 22, «ε») ἢ συγκλίνουν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ σταυροῦ (πίν. 20, «β» - 21, «γ»). Τὰ ἄκρα τῶν κεραίων καλύπτονται ὑπὸ εὐθυγράμμου (πίν. 21, «γ»), καμπυλογράμμου (πίν. 20, «β») ἢ διπλῆς ὀπτοπλίνθου (πίν. 22, «ε»), ὅτε αἱ δύο αὗται πλίνθοι σχηματίζουν ἀμβλεῖαν γωνίαν.

Εἰς πολλὰς περιπτώσεις ὁ σταυρὸς φέρει ὑπεράνω αὐτοῦ τόξον, προεξέχον τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου (πίν. 22, «ε» - 22, «β» - 20, «β» - 21, «γ»)¹. Τὰ τόξα ταῦτα, ἄλλοτε πλήρη ἡμικύκλια (πίν. 20, «β») καὶ ἄλλοτε ὄχι (πίν. 22, «ε» - 22, «β» - 21, «γ»), φέρουν ἐνίοτε ἐπὶ τοῦ ἐξωρραχίου αὐτῶν σειρὰν πλίνθων (πίν. 20, «β») ἢ ὀδοντωτὴν ταινίαν (πίν. 22, «ε», 21, «γ»).

6/A : Αὐτοτελῆ διακοσμητικὰ στοιχεῖα (πίν. 21, 22, 23)

Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὑποβάλλουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν μορφήν τοῦ σταυροῦ, ὅπως τὸ ἐκ καμπυλογράμμων πλίνθων συγκείμενον στοιχεῖον τοῦ σχήματος «α» τοῦ πίνακος 21, ὅπερ δύναται μὲν νὰ ἐκληφθῇ ὡς τετράφυλλον, ἀλλά, τοποθετημένον ὡς εἶναι μὲ τὸν ἕνα ἄξονα κατακόρυφον καὶ τὸν ἄλλον ὀριζόντιον, δίδει μᾶλλον τὴν ἐντύπωσιν σταυροῦ. Ἀναλόγου μορφῆς εἶναι καὶ τὰ εἰς τὰ σχήματα «δ» τοῦ πίν. 22 καὶ «α» τοῦ πίν. 23 στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ δεύτερον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς προκύψαν ἐκ τοῦ ἐμπλουτισμοῦ τοῦ πρώτου. Τὴν ἔννοιαν τοῦ σταυροῦ

1. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἀποτελοῦν ἐξαίρεσιν οἱ σταυροὶ τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, ὅχι βεβαίως οἱ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὅπου ἡ ὀρθομαρμάρωσις δὲν ἐπέτρεπε προεξοχήν, ἀλλὰ οἱ τοῦ αἰθρίου, ὅπου τὸ καλύπτει τὸν σταυρὸν τόξον δὲν ἐξέχει τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου.

εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὸ στοιχεῖον τοῦ σχήματος «β» τοῦ πίνακος 21, ὅπου ἀγκυλωτὸς σταυρὸς περιβάλλεται ὑπὸ τετραγώνου.

Ἐκ τῶν ἀσχέτων πρὸς τὴν σταυρικὴν μορφήν στοιχείων, τὸ τοῦ σχήματος «α» τοῦ πίνακος 22 ἀποτελεῖ κανονικὸν ἐξάγωνον, τὸ τοῦ σχήματος «ζ» κύκλον, τὸ τοῦ σχήματος «γ» τοῦ πίν. 22 σπειροειδῆ γραμμὴν¹, ἐνῶ εἰς τὸ τοῦ σχήματος «η» τοῦ πίν. 22 τρεῖς πλίνθοι περιβάλλουν κυματοφόρον κεράμινον στοιχεῖον, προοριζόμενον δι' ἄλλην χρῆσιν, καὶ λόγῳ τῆς πλαστικῆς αὐτοῦ ἐπεξεργασίας προκαλέσαν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ τεχνίτου, ὅστις καὶ ἐχρησιμοποίησε τοῦτο ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον. Τέλος ἐπάλληλα «Λ», συνεχῶς αὐξάνοντα εἰς μέγεθος ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, συνδέουν τὰ ἐξωρράχια δύο ἀλληλοεφαπτομένων τόξων εἰς τὸ σχῆμα «β» τοῦ πίνακος 23, πρὸς τονισμὸν ἀσφαλῶς τοῦ ἐκ τοῦ σημείου ἐπαφῆς τῶν τόξων διερχομένου κατακορύφου ἄξονος.

7/A : Ρόδακες (πίν. 23, 24)

Ὁ ρόδαξ εἶναι ἀρχαιότατον διακοσμητικὸν στοιχεῖον τῶν χριστιανικῶν μνημείων, χρονολογούμενον, ὡς εἶδομεν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν², ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀπλουστέρα μορφή αὐτοῦ σύγκειται ἐκ στεφάνης ἀκτινοειδῶς τοποθετημένων πλίνθων περὶ κυκλικὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου κοιλότητα (πίν. 24, «γ», «ε»).

Πλουτισμὸν τῆς μορφῆς ταύτης ἀποτελεῖ, πρῶτον μὲν ἡ σημασιολόγησις τῆς ἐπὶ τοῦ τοίχου κοιλότητος (πίν. 24, «α»), δεύτερον δὲ ἡ προσθήκη καὶ ἄλλων πλίνθων, ἐκτὸς τῶν ἀκτινοειδῶς τοποθετημένων (πίν. 23, «γ»).

Ἡ ἐπὶ τοῦ τοίχου κοιλότητος δύναται βεβαίως καὶ νὰ μὴ ὑπάρχη, ὡς συμβαίνει εἰς τὸ κομψόν, ἐκ λεπτοτάτων πλίνθων, ἢ μᾶλλον κεράμων, ἀποτελούμενον ὁμφάλιον τοῦ σχήματος «ε» τοῦ πίνακος 23, ἢ εἰς τὸν ἀξιόλογον πλούσιον ρόδακα τοῦ σχήματος «β» τοῦ πίνακος 24, ὅπου διαγράφεται σταυρὸς.

8/A : Ταινίαι (πίν. 24, 25)

Μαίανδροι (πίν. 25, «γ», «δ») ἢ ἀγκυλωτοὶ σταυροὶ ἐν συνεχείᾳ (πίν. 25, «β») ἢ ἐν ἀλληλοδιαδοχῇ αὐτοτελῶν στοιχείων (πίν. 25, «α»), ἀποτελοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰς ἐπὶ τῶν σφζομένων μνημείων τῆς Πρωτευούσης τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ταινίας. Εἰς τοιαύτας πρέπει νὰ προστεθοῦν ἐκεῖναι εἰς τὰς ὁποίας διὰ καμπυλογραμμων, λεπτῶν πλίνθων δημιουργεῖται εἶδος ἀλύσεως (πίν. 25, «ε»), ὡς καὶ ἐκεῖναι εἰς τὰς ὁποίας τμήματα κατακορύφου διευθύνσεως τεθλασμένων γραμμῶν παρατάσσονται ἐν ἀλληλοδιαδοχῇ, μεταξὺ δύο ὀριζοντίων πλινθίνων γραμμῶν (πίν. 24, «ε»).

1. Ἄν καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἀπετέλει, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ, μέρος μεγαλυτέρου αὐτοτελοῦς στοιχείου, οὐχ ἦτον ὅμως ἡ σπειροειδὴς μορφή διαθέτει ἑντονόν — καὶ διὰ τὸν ἐξεταζόμενον διάκοσμον μοναδικόν — χαρακτηρισ, δι' ὃ καὶ συμπεριελήφθη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν λοιπῶν αὐτοτελῶν στοιχείων.

2. Σελ. 3, σημ. 1.

9/A : Γεῖσα (πίν. 26)

Παράδοσις τόσον τῆς παλαιοχριστιανικῆς¹, ὅσον καὶ τῆς βυζαντινῆς² ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι νὰ ἐπιστέφεται τὸ κτήριον δι' ἀπλῆς ἢ διπλῆς ὀδοντωτῆς πλίνθινης ταινίας. Κατὰ τὴν μεσοβυζαντινὴν περίοδον, ὅτε αἱ ὀψεις τῶν κτηρίων ἔτυχον, ὡς ἐλέχθη ἐν τῇ εἰσαγωγῇ, ἰδιαιτέρας προσοχῆς, ἢ στέψις αὕτη ἐθεωρήθη εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἀνεπαρκῆς, τοποθετηθέντων ὑπὸ τὴν ὀδοντωτὴν (πίν. 26, «β»), «δ») ἢ εὐθύγραμμον ταινίαν (πίν. 26, «α»), «γ») τριγωνικῶν γεισηπόδων πλουτιζόντων αὐτήν. Ἡ μορφή τῶν γεισηπόδων τούτων εἶναι πάντοτε τριγωνική, συνισταμένη ἐξ ὀριζοντίων πλίνθων, τριῶν ἢ τεσσάρων τὸν ἀριθμόν, αἵτινες βαίνουνσι μειούμεναι εἰς πλάτος ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, καταλήγουσαι εἰς κατακόρυφον πλίνθον. Τὰ οὕτω σχηματιζόμενα τρίγωνα, ἀναλόγως τοῦ ρυθμοῦ σμικρύνσεως τῶν συγκροτουσῶν αὐτὰ ὀριζοντίων πλίνθων καὶ τοῦ κατακορυφισμοῦ ἢ μὴ τῆς φαινομένης ἐπιφανείας τοῦ μεταξὺ αὐτῶν κονιάματος, παρουσιάζουν εὐθυγράμμους (πίν. 26, «γ»), καμπυλογράμμους (πίν. 26, «α»), ἢ τεθλασμένας (πίν. 26, «β») τὰς πλευρὰς αὐτῶν³.

10/A : Γράμματα (πίν. 27, 28)

Οἱ πίνακες 27 καὶ 28 συνοφίζουν τὰ εἶδη τῶν γραμμάτων, τὰ ὅποια εὐρίσκονται εἰς τὰς ἐπιγραφὰς κυρίως τῶν πύργων τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων τούτων καθορίζεται ἐκ τῶν διαθεσίμων ὑλικῶν, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως δύο διαφορετικῶν μορφῶν τοῦ ἰδίου γράμματος ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς⁴.

Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει ὠρισμένος κανὼν συμφώνως πρὸς τὸν ὅποιον καθορίζεται ἡ μορφή ἐκάστου γράμματος, τοῦ κατασκευάζοντος αὐτὸ τεχνίτου ὄντος τελείως ἐλευθέρου νὰ συνθέσῃ τοῦτο κατὰ τὸ δοκοῦν. Ἐχομεν οὕτω γράμματα προχείρου μορφῆς (πίν. 27, «γ»), «δ»), «η»), «φ») καὶ ἄλλα ὄντως περίτεχνα (πίν. 27, «α»), «ε»), «ζ»), «π»), κ.ἄ.).

B. ΔΕΥΤΕΡΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ (Παρένθ. πίν. B)**1/B : Διάκοσμος τῶν τεταρτοσφαιρίων τῶν ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν** (πίν. 29)

Ἡ παρεμβολὴ λιθίνων θολιτῶν μεταξὺ τῶν πλίνθων εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν τεταρτοσφαιρίων τῶν ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν ἀπλοποιεῖ, διὰ τοῦ περιορισμοῦ τοῦ ἀρι-

1. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ.ἄ. σ. 238, εἰκ. 192 καὶ σ. 575.

2. G. MILLET, ἔ.ἄ. σ. 265.

3. Τὸ εἰς τὸ σχῆμα «δ») τοῦ πίνακος 26 εἰκονιζόμενον γεῖσον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας παρουσιάζει λίαν πρόχειρον κατασκευὴν, δεικνύουσαν ἑλλειψιν κατανόσεως, ἐκ μέρους τοῦ τεχνίτου, τῶν ἀρχῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβασί-ζετο ἡ ἰδέα τοῦ γείσου τὸ ὅποῖον ἤθελε νὰ κατασκευάσῃ.

4. Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν πινάκων, δὲν σφύζονται σήμερον δείγματα τῶν γραμμάτων : «Δ»), «Ζ») καὶ «Ψ».

θμοῦ τῶν πλίνθων, τὸ ζήτημα τῆς συναντήσεως αὐτῶν εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον, δι' ὃ καὶ εἰς τὰς πλείστας ἐκ τῶν σφζομένων κογχῶν τῆς δευτέρας κατηγορίας ἡ σύνθεσις εἶναι ἀπλῆ, πηγάζουσα ἐκ τοῦ πρώτου (πίν. 43, «β» - Β) κυρίως κατασκευαστικοῦ συστήματος (πίν. 29, «α», «η», «γ», «ι», «λ», «ε», «μ», «κ», «θ», «β»). Ἡ ποικιλία τῆς μορφῆς προέρχεται ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παρεμβαλλομένων μεταξὺ τῶν πλίνθων λιθίνων θολιτῶν.

Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν καὶ κόγχαι ὅπου ἀναφαίνεται τὸ γνωστὸν «Λ», πάντοτε ἐκ πλίνθων καὶ εἰς μίαν μόνον στήλην, ἐξ ἑνός (πίν. 29, «δ») ἢ δύο τὸ πολὺ ἐπαλλήλων «Λ»· μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ κατωτέρου τούτων παρατηρεῖται πολλάκις καὶ ἡ μικρὰ κατακόρυφος πλίνθος (πίν. 29, «ζ»), ὅπως καὶ εἰς τὰς κόγχας τῆς πρώτης κατηγορίας συνέβαινε.

2/B: Κόγχαι ὀρθογωνίου διατομῆς (πίν. 29)

Ἐλάχισται εἶναι αἱ κόγχαι τῶν ὁποίων τὸ βάθος εἶναι ἐπίπεδον, κοσμοῦνται δὲ συνήθως κατὰ τὸν αὐτὸν ὡς καὶ αἱ ἡμικυλινδρικαὶ κόγχαι τρόπον, ἥτοι μὲ τὰς πλίνθους καὶ τοὺς μεταξὺ αὐτῶν λίθους συγκλίνοντας πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ἡμικυκλίου (πίν. 29, «ο», «ν»). Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ μία κόγχη τῆς μονῆς τῆς Χώρας, καλυπτομένη ὑπὸ ιδιορρύθμου τόξου καὶ φέρουσα ἐπὶ τοῦ βάθους αὐτῆς, μεταξὺ δύο ζευγῶν λίθων, τὸ μονόγραμμα τοῦ Μετοχίτου (πίν. 29, «ξ»).

3/B: Συνθέσεις (πίν. 30, 31)

Ἐκ τῶν ἐλαχίστων σφζομένων συνθέσεων, ὅπου λίθοι συνδυάζονται μετὰ πλίνθων, δύο ὀργανοῦνται μεταξὺ ἐξωρραχίων τόξων. Καὶ εἰς τὴν μίαν μὲν ἐξ αὐτῶν εἰσέρχεται ὡς στοιχεῖον καὶ στενόμακρον, μεταξὺ τῶν μὴ ἐφαπτομένων ἀλλήλων τόξων, παράθυρον (πίν. 30, «β»), ἐνῶ ἡ ἄλλη, ἐπωφελουμένη τοῦ ὑπὸ τῶν ἐξωρραχίων τῶν τόξων δημιουργουμένου καμπυλοπλεύρου τραπεζοειδοῦς σχήματος, μετατρέπει τοῦτο εἰς καρδιόσχημον, διὰ δύο τοξυλλίων στηριζομένων εἰς τὸ μέσον ἐπὶ μικροῦ λιθίνου κιλλίβαντος, ὅπως καὶ εἰς τὰ καρδιόσχημα στοιχεῖα τῆς πρώτης κατηγορίας (πίν. 30, «α»). Τὰ τύμπανα τῶν τοξυλλίων πληροῦν εἰδικῶς λελαξευμένοι ἡμικυκλικοὶ λίθοι.

Ἐτέρα σύνθεσις παρατηρεῖται εἰς παράθυρον τοξωτόν, μετατραπὲν εἰς ὀρθογώνιον διὰ τῆς πληρώσεως τοῦ ὑπὸ τὸ τόξον αὐτοῦ ἡμικυλινδρικοῦ τυμπάνου διὰ κανονικῶς τοποθετημένων λαξευτῶν λίθων (πίν. 31, «β»), εἰς τὸ μέσον τῶν ὁποίων στεφάνη ἐκ φιαλοστομίων περιβάλλει ἄλλην ἐκ τεσσάρων εἰδικῶς λελαξευμένων λίθων, οἵτινες πάλιν ὀρίζουν στρογγύλην ὀπὴν.

Ἀξιόλογος τέλος ἐκ πλίνθων σύνθεσις περιβάλλει τεμάχιον μαρμάρου φέροντος ἀνάγλυφον τὴν μορφήν τοῦ Σωτῆρος, ὅπερ εἶναι τοποθετημένον ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον παραθύρου εἰς πύργον τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν (πίν. 31, «α»).

4/B : Πλέγματα (πίν. 31, 32)

Πλούσια εἰς διακοσμητικὰς ἐντύψεις εἶναι τὰ πληροῦντα διαφόρους ἐπιφανείας πλέγματα τῆς δευτέρας κατηγορίας· τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ποικιλίαν τῶν δυνατῶν συνδυασμῶν δύο εἰδῶν στοιχείων.

Μία πρώτη διακοσμητικὴ ἐντύπωση προκύπτει ἐκ τῆς παρεμβολῆς μιᾶς κατακορύφου πλίνθου μετὰ τῶν ἀποτελούντων τοὺς κανονικοὺς δόμους τοῦ τοίχου λίθων (πίν. 32, «α»). Πλουσιώτεροι ἐντύψεις προκύπτουν, ἐὰν παρεμβληθοῦν ὀριζόντιοι πλίνθοι ἐν συνεχείᾳ καὶ μετὰ τῶν στρώσεων τῶν δόμων τοῦ τοίχου, ὅτε καταλήγομεν εἰς τὸ ἐν τῇ Ἑλλαδικῇ σχολῇ λίαν διαδεδομένον «πλινθοπερίβλητον» σύστημα (πίν. 32, «γ»).

Ἐὰν αἱ περιβάλλουσαι ἕκαστον λίθον πλίνθοι ἀντί, ὅπως εἰς τὸ κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα, νὰ εἶναι ὀριζοντίως καὶ κατακορύφως τοποθετημέναι, τεθοῦν πλαγίως, τότε οἱ λίθοι ἀποκοτῶν ρομβοειδὲς σχῆμα (πίν. 31, «δ», «ε»).

Τὸ πλέγμα τῶν πλίνθων δύναται νὰ περιβάλῃ ἐναλλάξ μεγάλους ἐξαγωνικοὺς καὶ μικροὺς τετραγωνικοὺς λίθους (πίν. 32, «δ») ἢ, ἀφαιρουμένου τοῦ πλέγματος τῶν πλίνθων, νὰ ἀπομείνουν μόνον οἱ ἐξαγωνικοὶ λίθοι, ἐνῶ οἱ τετραγωνικοὶ νὰ ἀντικατασταθοῦν ὑπὸ πλίνθων παρουσιαζουσῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου οὐχὶ τὸ πᾶχος, ἀλλὰ τὴν ἐπιφάνειαν αὐτῶν (πίν. 32, «ζ»). Διὰ τοῦ συστήματος τούτου, ἥτοι τῆς ἐπικολλήσεως τῶν πλίνθων ἐπὶ τοῦ τοίχου διὰ τῆς ἐπιφανείας αὐτῶν, δημιουργοῦνται καὶ ἄλλοι συνδυασμοί, ὡς ὁ δι' ἀπλῶν ἰσοπλεύρων τριγώνων, λιθίνων καὶ πλινθίνων ἐναλλάξ (πίν. 32, «β»), ἢ ἀκόμη διὰ τοῦ συνδυασμοῦ παρομοίων τριγώνων πρὸς πλίνθους τοποθετημένας καθέτως πρὸς τὸν τοῖχον καὶ συνεπῶς παρουσιαζουσῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ τὸ πᾶχος αὐτῶν, ὅτε καὶ δημιουργεῖται σύνολον ἐν γένει ὠραίου μωσαϊκοῦ σχεδίου (πίν. 31, «γ»). Παρομοίᾳ ἐντύπωση προκύπτει καὶ ἐκ τῶν συνδυασμῶν τετραγώνων ἐκ λίθων καὶ ἐκ τριῶν ἐφαπτομένων ἀλλήλων πλίνθων ἀφ' ἐνὸς καὶ ἐκ τριγώνων — λιθίνων καὶ πλινθίνων — ἀφ' ἐτέρου (πίν. 32, «η»).

Ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ πάλιν, ἐν ἀλληλοδιεισδύσει, ἰσομεγέθων πλίνθων καὶ λίθων δημιουργεῖται σχέδιον, ὅπερ ἀφήνει τὴν ἐντύπωσιν πλέγματος ὑφῆς καλάρου (πίν. 32, «ι»). Τέλος τετράγωνοι λίθοι συνδυάζονται πρὸς τετράγωνα δημιουργούμενα ὑπὸ τριῶν ἰσομεγέθων κατακορύφων ὀπτοπλίνθων (πίν. 32, «ε»), ἢ ἀκόμη οἱ λίθοι, ἰστάμενοι ἐπὶ τῆς διαγωνίου αὐτῶν, πληροῦν μόνον τὴν ἐπιφάνειαν ¹.

6/B : Αὐτοτελῆ στοιχεῖα (πίν. 33)

Ταῦτα συναντῶνται σποραδικῶς ἐπὶ τῶν πύργων τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν. Συνίστανται συνήθως ἐκ διακοσμητικῶν σχημάτων ἐκ πλίνθων περιβαλλόντων λίθον, ὅστις δυνατὸν νὰ φέρῃ ἀνάγλυφόν τι κόσμημα ἢ κυμάτιον. Οὕτως ἀπλοῦς τετράγων-

1. Βλ. σημ. 1 σελ. 25.

νος λίθος περιβάλλεται ὑπὸ πλίνθινου τετραγώνου, φέροντος ἐπ' αὐτοῦ τρίγωνον (πίν. 33, «α»), ἐξαγωνικὸς λίθος φέρων ὀπὴν εἰς τὸ μέσον περιβάλλεται ὑπὸ δύο ἄλλεπαλλήλων πλίνθινων ἐξαγώνων (πίν. 33, «γ»), τεμάχιον φέρον ἀνάγλυπτον κόσμημα περιβάλλεται ὑπὸ πλίνθων, αἵτινες ἐπαναλαμβάνουν καὶ τονίζουν τὴν μορφήν τοῦ μαρμαρίνου τεμαχίου (πίν. 33, «δ»). Μικρὰ λιθίνη πλάξ τετράγωνος, τέλος, φέρουσα κυκλικὴν ἀβαθῆ κοιλότητα, περιβάλλεται ὑπὸ τεσσάρων πλίνθων κατὰ τὴν περίμετρον αὐτῆς (πίν. 33, «β»).

7/B : Ρόδακες (πίν. 33)

Ἐκ τῶν σωζομένων τεσσάρων ροδάκων τῆς δευτέρας κατηγορίας ὁ πρῶτος συγκροτεῖται ἐκ πλίνθων τοποθετημένων ἀκτινοειδῶς πέριξ κυκλικοῦ, ἐν τῷ κέντρῳ λίθου, φέροντος εἰς τὸ μέσον ὀπὴν (πίν. 33, «η»). Τὸ σύνολον περιβάλλεται ὑπὸ κύκλου ἐκ καμπυλογράμμων πλίνθων. Παρόμοιος κύκλος περιβάλλει στεφάνην κανονικῶν λίθων, ἥτις πάλιν ὀρίζει ἐν τῷ μέσῳ κυκλικὸν ἀνοιγμα, εἰς τὸν δεύτερον ρόδακα (πίν. 33, «θ»).

Ὁ τρίτος ρόδαξ ἀποτελεῖ συνδυασμὸν ὠρισμένης μορφῆς κοιλότητος τοῦ τοίχου, φερούσης εἰς τὸ κέντρον αὐτῆς σωλῆνα, τοῦ ὁποῖου τὸ στόμιον διαγράφεται εἰς τὸ βάθος τῆς κοιλότητος ὡς μικρᾶς διαμέτρου κύκλος, πρὸς τὸν ὅποιον συγκλίνουν τέσσαρες σταυροειδῶς διατεταγμένοι λίθινοι δόμοι καί, εἰς τὰ μετὰξὺ τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ διαστήματα, ὀκτὼ πλίνθοι, ἀνὰ δύο εἰς ἕκαστον διάστημα, συγκλίνουσαι ἐπίσης πρὸς τὸν κεντρικὸν κύκλον (πίν. 33, «ζ»). Τὴν ὅλην σύνθεσιν περιβάλλει κύκλος ἐκ λεπτῶν καμπυλογράμμων πλίνθων.

Ἀπλοῦς ρόδαξ συνιστάμενος ἐκ πλίνθων τοποθετημένων ἀκτινοειδῶς περὶ κεντρικὸν κυκλικὸν λίθον (πίν. 33, «ε») κατακλείει τὴν πτωχὴν σχετικῶς σειρὰν τῶν ροδάκων τῆς δευτέρας κατηγορίας.

8/B : Ταινίαι (πίν. 33)

Μία μόνη ταινία τῆς ἐξεταζομένης κατηγορίας διασφύζεται, ἀποτελουμένη ἐκ ρομβοειδῶν λίθων περιβαλλομένων ὑπὸ πλίνθων (πίν. 33, «ι»). Μικροὶ τριγωνικοὶ λίθοι ὑπάρχουν εἰς τὰ ἄκρα τῆς ταινίας, ἐκεῖ ὅπου αὕτη ὀρίζεται ὑπὸ πλίνθων τοποθετημένων κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν.

11/B : Τόξα (πίν. 34, 35, 36, 37, 38)

Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων πρέπει νὰ περιληφθοῦν καὶ τὰ τόξα παραθύρων, πυλῶν, ἀψιδωμάτων ἢ ἄλλου οἰουδήποτε ἀνοιγμα-

τος, τὰ ὅποια δὲν εἶναι κατεσκευασμένα μόνον ἐκ πλίνθων ἀλλὰ παρουσιάζουν καὶ ταῦτα ἐναλλαγὴν πλίνθων καὶ λίθων. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι τὸ τόξον δὲν εἶναι καθαρῶς διακοσμητικὸν στοιχεῖον, τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ ὀφειλομένης συνήθως εἰς κατασκευαστικὴν ἀνάγκην, οὐχ ἥττον ὅμως ἡ ἀνάμειξις δύο ὑλικῶν κατασκευῆς, ὀδηγοῦσα εἰς ποικιλίαν συνδυασμῶν, οἵτινες ὑπὸ οὐδενὸς ἀποχρῶντος κατασκευαστικοῦ λόγου ἐπιβάλλονται, καὶ ἡ διὰ προσθέτων καθαρῶς διακοσμητικῶν στοιχείων ἑξαρσις τῆς σημασίας αὐτῶν¹ δεικνύουν ἀναμφισβήτητον διακοσμητικὴν διάθεσιν.

Αὐτονόητον εἶναι ὅτι θὰ ἦτο ματαιοπονία καὶ οὐδέναι θὰ ἐξυπηρετεῖ σκοπὸν ἡ ἀποτύπωσις ὅλων τῶν πολυπληθῶν τόξων τῶν κτηρίων τῆς βυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῶν μεγεθῶν αὐτῶν, δι' ὃ καὶ ἐγίνε προσπάθεια κατατάξεως αὐτῶν εἰς τύπους, ἀποτυπωθέντος ἐνὸς δείγματος ἐξ ἐκάστου².

Ὁ καθορισμὸς τῶν τύπων ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐξῆς δύο ἀρχῶν :

- A. Τῆς διαφοροποιήσεως τῶν τόξων ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὁμοκέντρων κύκλων τοὺς ὁποίους παρουσιάζουν, ὅποτε τὰ τόξα χωρίζονται εἰς τέσσαρας κατηγορίας : ἀπλᾶ (T1), διπλᾶ (T2), τριπλᾶ (T3) καὶ τετραπλᾶ (T4).
- B. Τῆς διαφοροποιήσεως τῶν τόξων ἐκάστης κατηγορίας ἀναλόγως πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν μεταξὺ τῶν λιθίνων θολιτῶν πλίνθων.

Ὁ ἀριθμὸς οὗτος ὅμως δὲν μένει σταθερὸς εἰς ὅλα τὰ τόξα, μεταξὺ γεννήσεως καὶ κλειδός, ἀλλ' εἰς πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἀλλάσσει καὶ δὴ κατὰ ποικίλους τρόπους. Παρὰ ταῦτα, εἰς ὅλα τὰ τόξα ὁ ἀριθμὸς τῶν πλίνθων, ὅταν δὲν μένη σταθερὸς, β α ί ν ε ι ἐ λ α τ τ ο ὕ μ ε ν ο ς ἀπὸ τῶν γεννήσεων πρὸς τὴν κλεῖδα. Ἐὰν π.χ. τόξον τι ἔχει τρεῖς πλίνθους μεταξὺ τῶν λιθίνων θολιτῶν αὐτοῦ εἰς τὰς γεννήσεις, δυνατόν, ὅσον ἀνερχόμεθα πρὸς τὴν κλεῖδα, αἱ τρεῖς πλίνθοι νὰ γίνουν δύο καὶ μετὰ μία. Ἐννοεῖται ὅτι, ἐνῶ εἰς μικρὰ τόξα ὁ ρυθμὸς 3 - 2 - 1 πλίνθων ἐξαντλεῖ τὸ μῆκος, τοῦ ἡμίσεος τόξου, εἰς μεγαλύτερα ὁ ρυθμὸς οὗτος δύναται νὰ γίνῃ π.χ. 3 - 3 - 2 - 2 - 1 ἢ κατ' ἄλλον τινὰ συνδυασμὸν, πάντοτε ὅμως ἡ σειρὰ θὰ εἶναι φθίνουσα. Ἐκ τῶν παρατηρήσεων τούτων ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς διαφοροποιὸν στοιχεῖον ὁ ρυθμὸς ἐλαττώσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλίνθων, ἀπὸ τῶν γεννήσεων πρὸς τὴν κλεῖδα.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δύο τούτων ἀρχῶν τὰ παρουσιάζοντα διακοσμητικὴν διάταξιν τόξα τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατατάσσονται καθ' ὃν τρόπον δεικνύει ὁ ἐν τῇ ἐπομένῃ σελίδι πίναξ:

1. Ὡς εἶναι σειραὶ πλίνθων, ὀδοντωταὶ ταινίαι, φιαλοστόμια ἢ ἰδιαιτερον κάρναβον παρουσιάζουσαι ταινίαι εἰς τὰ ἐξωρράχια. Ἀκόμη ὁ διπλασιασμὸς, τριπλασιασμὸς ἢ τετραπλασιασμὸς τοῦ τόξου.

2. Εἰς τοὺς πίνακας τὸ ὡς παράδειγμα τοῦ τύπου ἀποτυπωθὲν τόξον δηλοῦται διὰ παχυτέρων γραμμάτων.

Αύξων ἀριθ.	Κατηγορία	Είδος	Ἀριθ. πλίνθων ἀπὸ γεννήσεως μέχρι κλειδὸς	Ρυθμὸς ἐλαττώ- σεως πλίνθων	Ταινία περιβάλλουσα τὸ ἐξωρράχιον τοῦ τόξου	Πίναξ
1	T1	α1	1	Μία πάντοτε	—	34, «α»
2	»	α2	1	» »	Ἀπλῇ σειρὰ πλίνθων	34, «β»
3	»	β	2 - 1	Δύο - μία	—	35, «δ»
4	»	γ	2	Δύο πάντοτε	—	35, «γ»
5	»	δ	3 - 2 - 1	Τρεῖς - δύο - μία	—	34, «ε»
6	»	ε	3 - 2	Τρεῖς - δύο	—	34, «δ»
7	»	ζ1	3	Τρεῖς πάντοτε	—	34, «γ»
8	»	ζ2	3	» »	Ἀπλῇ σειρὰ πλίνθων	35, «ε»
9	»	ζ3	3	» »	Ὀδοντωτὴ ταινία	35, «α»
10	»	ζ4	3	» »	Σειρὰ πλίνθων περιβάλλουσα δύο σειρὰς φιαλοστομίων	35, «β»
11	»	η1	0	Λίθινον τόξον	Ταινία ἐκ λιθίνων καὶ πλινθίνων τετραγωνιδίων	36, «α»
12	»	η2	0	» »	Ταινία ἐκ λιθίνων καὶ πλινθίνων τριγωνιδίων	36, «β»
13	»	η3	0	» »	Ταινία ἐκ λιθίνων καὶ πλινθίνων ρομβίσκων	36, «γ»
14	T2	α1	2	Δύο πάντοτε	—	36, «δ»
15	»	α2	2	» »	Ἰδιόμορφον	36, «ζ»
16	»	α3	2	» »	Ἀπλῇ σειρὰ πλίνθων	36, «ε»
17	»	β1	3	Τρεῖς πάντοτε	—	37, «β»
18	»	β2	3	» »	Ἀπλῇ σειρὰ πλίνθων	37, «γ»
19	»	β3	3	» »	Ἀπλῇ σειρὰ πλίνθων καὶ δύο διπλαῖ σειραὶ φιαλοστομίων	37, «α»
20	T3	—	2-4-2-3	Ἀνώμαλον	Ἀπλῇ σειρὰ πλίνθων	38, «γ»
21	T4	α	2	Δύο πάντοτε	—	38, «α»
22	»	β	3	Τρεῖς πάντοτε	Ὀδοντωτὴ ταινία	38, «β»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΤΕΧΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Αἱ τεχνικαὶ παρατηρήσεις ἀνάγονται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ ὑλικόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτοῦ καὶ τὴν δι' αὐτοῦ ἐκτέλεσιν τοῦ διακόσμου.

Α. Τὸ ὑλικόν : Πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τῶν κατασκευαστικῶν μεθόδων, διὰ τῶν ὁποίων ἐπραγματοποιήθη ὁ κεραμοπλαστικός διακόσμος, ἀνάγκη ὅπως μελετηθοῦν κατὰ τὸ δυνατόν αἱ ιδιότητες τοῦ χρησιμοποιηθέντος πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑλικοῦ, ὅπερ εἶναι ἡ ὁ π τ ῆ π λ ί ν θ ο ς ἢ χρησιμοποιηθεῖσα εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν κτηρίων.

Ἡ πλίνθος αὕτη, καὶ β ῆ σ α λ ο ν ὑπὸ τῶν συγχρόνων καλουμένη, ἦτο κατὰ γενικὸν κανόνα τετράγωνος τὸ σχῆμα¹, ἔφερε δὲ εἰς τὸ μέσον, κατ' ἀρχαίαν παράδοσιν, ἐνσφράγιστον μονόγραμμα². Τὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς κυμαίνεται μεταξὺ 12 καὶ 15 βυζαντινῶν δακτύλων³, ἥτοι μεταξὺ 32 καὶ 40 περίπου ἑκατοστῶν⁴. Τὸ πάχος ἐξ ἄλλου τῶν εἰς τὴν τοιχοποιίαν χρησιμοποιουμένων ὀπτοπλίνθων κυ-

1. Μὴ ἀποκλειομένων, ἰδίως εἰς τόξα καὶ θόλους, καὶ ὀπτοπλίνθων ὀρθογωνίου σχήματος (βλ. σχετικῶς Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, "Ἐκφρασις τῆς Ἀγίας Σοφίας, Ἀθῆναι 1909, I, σ. 83).

2. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τ. Δ', Ἀθῆναι 1951, σ. 258. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ.δ. σ. 240, σημ. 9. Α. CHOISY, ἔ.δ. σ. 172. CH. DIEHL, ἔ.δ. σ. 169. Περὶ τῶν μονογραμμάτων βλ. Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας, Ἀθῆναι 1965, σ. 13, σημ. 6, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Εἰς βυζαντινὸς δάκτυλος = 2.6 ἐκ., κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ (ἔ.δ.).

4. Τοῦλάχιστον προκειμένου περὶ τῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, συμφώνως πρὸς διενεργηθείσας ὑφ' ἡμῶν καταμετρήσεις ἐφ' ἱκανοῦ ἀριθμοῦ πλίνθων καὶ ἐπὶ κτηρίων ἀνηκόντων εἰς ὅλας τὰς περιόδους τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἐκ τῶν καταμετρήσεων τούτων συνάγονται τὰ ἑξῆς :

α. Ἐνῶ τὸ κανονικὸν μέγεθος τῶν πλίνθων εἶναι 32 - 40 ἐκ. καὶ δὴ κυριαρχοῦντος τοῦ μεγέθους τῶν 36-37 ἐκ. χρησιμοποιοῦνται εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα ποικίλου μεγέθους πλίνθοι, πλευρᾶς ἀπὸ 26 ἐκ. (10 βυζ. δάκτ.) ἕως 44 (17 βυζ. δάκτ.) ἐκ.

β. Τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος καὶ ἡ ποιότης τῶν πλίνθων δὲν ἠλλαξαν αἰσθητῶς καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον.

γ. Δι' εἰδικoὺς σκοποὺς, καὶ εἰς μικρὰν ποσότητα, φαίνεται ὅτι κατεσκευάζοντο καὶ πολὺ μεγαλύτεραι πλίνθοι, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ μιᾶς 56 ἐκ. (21 1/2 β.δ.) μήκους, ἐντετοιχισμένης εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ παρεκκλησίου τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου (πλίν. 6-ΠΜ, Ν/35-37) καὶ ἐκ τινων ἄλλων, φυλασσομένων εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Νικαίας. Πολὺ μικραὶ πλίνθοι, ἐξ ἀντιθέτου, πλευρᾶς π.χ. 12 ἐκ. (4 1/2 β.δ.) χρησιμοποιοῦνται εἰς τοξὺλλα μικρῶν παραθύρων, ὡς τὰ τῶν πλευρικῶν ἀψίδων (ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων . . ., σ. 13, 19).

μαίνεται συνήθως μεταξύ $1 \frac{1}{4}$ και $1 \frac{3}{4}$ βυζαντινῶν δακτύλων, ἤτοι μεταξύ 3 και $4 \frac{1}{2}$ ἑκατοστῶν ¹.

Τὰ μεγέθη ταῦτα τῶν πλίνθων τῆς οἰκοδομῆς εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τῶν ὀψων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι, ἐκτὸς τούτων χρησιμοποιοῦνται ἐκεῖ συνήθως μὲν καὶ πλίνθοι λεπτότεραι, οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ παχύτεραι τῶν πλίνθων τῆς οἰκοδομῆς. Ἐνεκα τούτου τὸ μέγεθος τῶν εἰς τὸν διάκοσμον χρησιμοποιηθεισῶν πλίνθων παρουσιάζει μεγάλην ποικιλίαν ².

Ἀξία πάσης ἐξάρσεως εἶναι ἡ ποιότης τῶν βυζαντινῶν ὀπτοπλίνθων, αἵτινες, φθάσασαι ἀπὸ τῶν πρώτων ἡδὴ αἰώνων τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς ὑψηλὸν σημεῖον τελειότητος ³, ἀπετέλεσαν ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ συνενεῶν αὐτὰς ἐπίσης ἀξιοθαύμαστον κονίαμα, τὴν βάσιν τοῦ βυζαντινοῦ κατασκευαστικοῦ συστήματος. Ἡ διατήρησις τῶν ἐξ ἄλλου εἰς ἀρίστην κατάστασιν μέχρις αὐτῶν τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, προκαλεῖ τὸν θαυμασμὸν παντὸς μελετητοῦ ὅστις δικαίως διερωτᾶται εἰς τί ἄραγε νὰ ὀφείλεται ἡ τοσαύτη αὐτῶν ἀντοχή.

Θὰ ἦτο ἀσφαλῶς δυνατόν νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο, ἐὰν ἦσαν γνωστὰ εἰς ἡμᾶς αἱ μέθοδοι κατασκευῆς καὶ τὰ ἄλλα σχετικὰ πρὸς τὰς βυζαντινὰς ὀπτοπλίνθους. Δυστυχῶς ὅμως — ὅσον τοῦλάχιστον εἶμαι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζω — αἱ περὶ τούτων μαρτυρίαι τῶν πηγῶν εἶναι μηδαμιναί. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ γνῶσις τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ὕλικου ἐνέχει, ὥς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἐφεξῆς, σημασίαν διὰ τὴν κατασκευαστικὴν μελέτην τῶν συγκροτούντων τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον στοιχείων, θὰ προσπαθήσωμεν κατωτέρω νὰ ἀξιολογήσωμεν τὰς βυζαντινὰς ὀπτοπλίνθους, ὅσον τοῦτο εἶναι δυνατόν, βασιζόμενοι ἐπὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν τῆς συγχρόνου πλινθοποιίας.

Σήμερον μία ὀπτὴ πλίνθος διὰ νὰ θεωρηθῇ ὅτι εἶναι ἀρίστης ποιότητος πρέπει νὰ πληροῖ τοὺς ἐξῆς ὅρους ⁴ :

1. Πρόδηλον ὅτι κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ τοίχου, ὅταν αἱ πλίνθοι τοποθετοῦνται ἢ μία παρὰ τὴν ἄλλην, δὲν ἔχει σημασίαν ἐὰν οἱ πλευραὶ αὐτῶν εἶναι ἄνισοι, ἐφ' ὅσον ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς τοιαύτης τοποθετήσεως εἶναι νὰ δημιουργηθοῦν συνεχεῖς εὐθεῖαι γραμμαί. Τὸ πάχος ὅμως τῶν ὀπτοπλίνθων ἐπηρεάζει τὴν ὅλην, κατὰ στρώματα, ἀνύψωσιν τοῦ τοίχου καὶ δὴ καὶ τὴν ἐμφάνισιν αὐτοῦ, ὅταν πρόκειται περὶ ζωνῶν πλίνθων μεταξύ στρωμάτων λίθων. Ἐνεκα τούτου τὸ πάχος τῶν πλίνθων μὲν εἰσ τ α θ ε ρ ὶ ν δι' ἐν καὶ τὸ αὐτὸ κτήριον.

Δυνατὸν κατὰ ταῦτα νὰ εὐρίσκωμεν κτήριον, εἰς τὸ ὁποῖον αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι πλίνθοι εἶναι παχύτεραι τῶν εἰς ἄλλο κτήριον χρησιμοποιηθεισῶν, δὲν θὰ εὕρωμεν ὅμως αἰσθητὴν διαφορὰν πάχους μεταξύ τῶν πλίνθων τοῦ αὐτοῦ κτηρίου. Ἡ ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας π.χ. ἔχει κτισθῇ διὰ πολὺ λεπτοτέρων πλίνθων τῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Παντεπόπου, εἰς ἐν ἑκαστον ὅμως τῶν δύο τούτων κτηρίων τὸ αὐτὸ πάχος πλίνθου χρησιμοποιεῖται πάντοτε.

2. Π.χ. εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὄψιν τοῦ νοτίου ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ Λιβὸς εὐρίσκομεν εἰς διακοσμητικὸν στοιχεῖον πλίνθους πάχους μόλις ἐνὸς ἑκατοστοῦ (πίν. 23, «ε») ἐνῶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὀψεως εἰς ἄλλο στοιχεῖον (πίν. 16, «λ») συναντῶμεν πλίνθον 4 ἐκ. Ἐπίσης εἰς τὴν νοτίαν ὄψιν τοῦ παρεκκλησίου τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου συναντῶμεν διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὅπου αἱ πλίνθοι ἔχουν πάχος ἀπὸ δύο (πίν. 16, «η») ἕως 6 ἑκατοστὰ (πίν. 29, «α»).

3. Ὁ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ (335-394) εἰς τὴν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἰκονίου Ἀμφιλόχιον γνωστὴν ἐπιστολὴν αὐτοῦ ἀποκαλεῖ τὰς ὀπτοπλίνθους «ὀστρακίνας» (MIGNE, E. Π. 46, στ. 1093).

4. E. BARBEROT, Traité de constructions civiles, Paris 1945, σ. 1131.

α' : Νὰ ἔχῃ ὁμοιογένειαν ὑφῆς.

β' : Νὰ παρουσιάζῃ κανονικὸν σχῆμα.

γ' : Νὰ μὴ ὑπερβαίνειν ὀρισμένον ὄριον ἀπορροφῆσεως ὕδατος.

δ' : Νὰ ἀντέχῃ εἰς τὸν πάγον.

ε' : Νὰ ἀντέχῃ εἰς ὀρισμένην πίεσιν κατὰ τετραγωνικὸν ἑκατοστόν.

στ' : Νὰ εἶναι ἐπιδεκτικὴ ὀρισμένου βαθμοῦ λαξεύσεως.

Ἡ πλήρωσις τῶν ὄρων τούτων προϋποθέτει ἰδιαιτέραν προσοχήν, ἀφ' ἑνὸς μὲν κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῆς ἀργιλώδους γῆς ¹, ἐκ τῆς ὁποίας θὰ παραχθῇ ἡ πλίνθος, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατὰ τὴν διαδικασίαν τῆς κατασκευῆς αὐτῆς ².

Ἐὰν, ἐπὶ τῇ βάσει τούτων, ἐξετασθῇ ἡ βυζαντινὴ πλίνθος, παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς :

α. Ὁμοιογένεια : Διὰ τοῦ ὅρου τούτου νοεῖται ὅτι ἡ ὑφὴ τῆς πλίνθου πρέπει νὰ εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς ὅλον αὐτῆς τὸ σῶμα, συνισταμένη ἐκ λεπτῶν κόκκων στερουμένη δὲ ἐλαττωμάτων καὶ ρωγμῶν.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω πληροῦνται ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν πλίνθων, αἵτινες, κατεσκευασμένοι ἐκ πηλοῦ περιέχοντος ὑπεροξειδίου σιδήρου, ἔχουν ζωηρὸν ἐρυθρὸν χρῶμα.

β. Κανονικότης σχήματος : Αἱ βυζαντιναὶ πλίνθοι ὡς χειροποίητοι φυσικὸν εἶναι βεβαίως νὰ μὴ παρουσιάζουν τὴν αὐστηρὰν κανονικότητα τῶν μηχανοποιήτων σημερινῶν πλίνθων. Καὶ κατὰ μὲν τὰς πλευράς καὶ τὰς γωνίας αὐτῶν δὲν στεροῦνται κανονικότητος. Ἀνωμαλίας τινὲς ἀναφαίνονται ἐνίοτε κατὰ τὸ πᾶχος αὐτῶν, δυνάμεναι νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὰ ἑξῆς : α) Ἐλάττωσις κατὰ τι τοῦ πάχους ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἄκρου τῆς πλίνθου μέχρι τοῦ ἄλλου. β) Σχετικὴ ἀνωμαλία τῆς μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπιφανείας, ἣτις ὀρίζει τὸ πᾶχος τῆς πλίνθου. γ) Ἐλαφρὰ καμπύλωσις τῶν πλίνθων ³.

Εἶναι φανερόν ὅτι ἐκ τῶν ἀνωμαλιῶν τούτων αἱ μὲν δύο πρῶται προκύπτουν κα-

1. Ἡ ἀργιλώδης γῆ, συγκειμένη ἐκ καθαῆς ἀργίλου καὶ λεπτῆς ἄμμου, πρέπει νὰ μὴ εἶναι οὔτε πολὺ «παχεῖα» ἢτοι πλουσία εἰς ἀργίλον, ὅποτε τὸ προϊόν παραμορφοῦται καὶ διαρρήγνυται κατὰ τὴν ὀπτῆσιν, οὔτε πολὺ «ἰσχνή», περιέχουσα δηλαδὴ μεγάλην ποσότητα ἄμμου, διότι τότε αἱ παραγόμεναι πλίνθοι κινδυνεύουν νὰ «ἀλοποιηθοῦν» ἢ ἀκόμη καὶ νὰ διαρραγοῦν κατὰ τὴν ὀπτῆσιν. Ἐπίσης δὲν πρέπει ἐντὸς τῆς ἀργιλώδους γῆς νὰ ὑπάρχουν λίθοι, καὶ δὴ ἀσβεστόλιθοι, διότι οὗτοι θὰ μετατραποῦν κατὰ τὴν ὀπτῆσιν εἰς ἀσβεστον καὶ εἰς τὴν πρώτην βροχὴν ἡ ἀσβεστος αὕτη σβεννυμένη θὰ αὐξηθῇ κατ' ὄγκον διαρρηγνύουσα τὴν πλίνθον.

2. Ἡ κατασκευὴ τῆς πλίνθου χρήζει περισσοτέρας ἀκόμη προσοχῆς κατὰ τὰς διαδοχικὰς αὐτῆς φάσεις, αἵτινες δύνανται νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὰ ἑξῆς :

1. Ἐκσκαφὴ τῆς ἀργιλώδους γῆς κατὰ τὸ φθινόπωρον.

2. Ἐκθεσις αὐτῆς εἰς τὴν ἀτμοσφαιρικὴν ἐπίδρασιν καθ' ὅλον τὸν χειμῶνα.

3. Μάλαξις αὐτῆς καὶ ἀφαίρεσις τῶν ἐν αὐτῇ λίθων.

4. Πλήρωσις τῶν τύπων.

5. Βραδεῖα ἀποξήρανσις τῶν πλίνθων εἰς τὸ ὑπαιθρον.

6. Ὀπτῆσις εἰς ἐλεύθερον χώρον ἢ ἐντὸς κλιβάνων.

3. Τὰς ἀνωμαλίας ταύτας δύναται τις νὰ διαπιστώσῃ εἰς τὰς φωτογραφίας λεπτομερειῶν, τὰς ὁποίας δημοσιεύει ὁ KRAUTHHEIMER (ἐ.ἀ. πίν. 76 Α, Β, -100-101-142-151 Α).

τά την εἰς τοὺς τύπους πλήρωσιν τοῦ πηλοῦ, ἡ δὲ τρίτη κατὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν πλίνθων ἐν τῷ κλιβάνῳ πρὸς ὀπτῇσιν.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μία ἐπιφάνεια μόνον παρουσιάζει ἀνωμαλίαν. Θὰ πρέπει μήπως νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τούτου ὅτι οἱ τύποι ἐπληροῦντο τοποθετημένοι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους¹;

γ. Ἀπορρόφῃσις ὕδατος: Ἡ ἀπορρόφῃσις ὕδατος ὑπὸ τῆς πλίνθου καθορίζει τὸ σπογγῶδες αὐτῆς, δηλαδή τὸ ποσοστὸν τῶν μεταξὺ τῶν κόκκων αὐτῆς κενῶν, ἅτινα αὐξανόμενα καθιστοῦν ταύτην ἐλαφρὰν καὶ μὴ ἀνθεκτικὴν. Καὶ τὸ μὲν βάρος μιᾶς σημερινῆς, ἀρίστης ποιότητος ὀπτοπλίνθου πρέπει νὰ εἶναι 1780 χλγ/μ³. τὸ δὲ ποσοστὸν τοῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον ἀπορροφᾷ, νὰ μὴ ὑπερβαίνει τὰ δώδεκα τοῖς ἑκατὸν τοῦ βάρους αὐτῆς. Διὰ τὰς βυζαντινὰς πλίνθους τὸ μὲν βάρος, κατὰ κυβικὸν μέτρον, εἶναι περίπου 2200 χλγ. τὸ δὲ ποσοστὸν ὕδατος ὅπερ ἀπορροφᾷ περίπου ἑξ τοῖς ἑκατὸν².

δ-ε. Ἀντοχή εἰς τὸν πᾶγον καὶ εἰς ὠρισμένην πίεσιν: Αἱ εἰς τὴν ἀντοχὴν τῆς πλίνθου ἀναφερόμεναι βασικαὶ αὗται ιδιότητες εἶναι περιττὸν νὰ ἐξαρθοῦν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς βυζαντινὰς πλίνθους, ἐφ' ὅσον αὗται ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας χρησιμοποιοῦντο εἰς ποικίλας κατασκευάς, ὑπερέβησαν εἰς ἀνθεκτικότητα πᾶσαν προσδοκίαν.

στ. Ἐπιδεκτικότης λαξεύσεως: Ἡ ιδιότης αὕτη, ὅσον καὶ ἂν δὲν εἶναι ἀπαραίτητος προκειμένου περὶ πλίνθων³, δὲν στερεῖται σημασίας εἰς ὠρισμένης περιπτώσεις, ἐνῷ πάλιν ἀποκτᾷ ἰδιάζουσαν σημασίαν ὅταν ἡ λάξευσις εἶναι ἀπαραίτητος⁴. Κατὰ τὴν ιδιότητα ταύτην πρέπει ἡ πλίνθος, χωρὶς νὰ χάνῃ τὴν στερεότητα αὐτῆς, νὰ ἔχῃ τόσην σκληρότητα καὶ ὁμοιογένειαν ὥστε ὅση χρειάζεται διὰ

1. Ὁ τύπος, ὡς γνωστὸν, ἀποτελεῖται ἀπὸ ξύλινον συνήθως πλαίσιον ὅπερ τοποθετεῖται ἐπὶ λεῖας ἐπιφανείας (ξύλινῃς τραπέζης π.χ.) οὕτως ὥστε, ὅταν πληρωθῇ ὑπὸ τοῦ πηλοῦ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς παραχθῆσομένης πλίνθου, νὰ γίνῃ ἐπίπεδος, ἐνῷ ἡ ἄνω καθίσταται ἐπίπεδος διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ πλεονάζοντος ὑλικοῦ ὑπὸ κανόνος συρμένου ἐπὶ τῶν χειλέων τοῦ τύπου. Ἐπειδὴ ἡ ἀφαίρεσις τοῦ περιττοῦ ὑλικοῦ εἶναι ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ τῆς κατασκευῆς τῆς πλίνθου, ἔπεται ὅτι ἡ ἀνωμαλία τῆς μιᾶς ἐκ τῶν δύο ἐπιφανειῶν τῆς βυζαντινῆς πλίνθου πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τοῦ τύπου, τὴν ὁποίαν ἀποτελεῖ ἡ ἐπιφάνεια, ἐπὶ τῆς ὁποίας τοποθετεῖται οὗτος διὰ νὰ πληρωθῇ διὰ πηλοῦ.

Ἐπίσης εἶναι γνωστὸν ὅτι διὰ νὰ μὴ προσκολλᾶται ὁ πηλὸς ἐπὶ τῆς κάτωθεν τοῦ τύπου ἐπιφανείας ρίπτεται ἐπ' αὐτῆς λεπτὴ ἄμμος. Εἰς πολλὰς βυζαντινὰς πλίνθους ἔχνη τῆς ἄμμου ταύτης διασφύζονται.

2. Ἐχρησιμοποίηθησαν δύο δείγματα ὀπτοπλίνθων διὰ τὰς καταμετρήσεις ταύτας, ἐξ ὧν τὸ ἐν ἐλήφθη ἐκ τοῦ φέροντος τὴν ἐπωνυμίαν Σαντζακτάρ μεστζηντὶ βυζαντινοῦ κτηρίου, ὅπερ εἰκάζεται ὅτι πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν β' αἰῶνα (Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων . . ., σ. 47), τὸ δὲ ἕτερον ἀπεσπάσθη ἐκ τῆς νοτίας ὀψεως τοῦ παρεκκλησίου τῆς Παμμυκαλίστου. Ἡ ζύγισις τῶν δύο δειγμάτων πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐμβάπτισιν αὐτῶν εἰς ὕδωρ ἐπὶ 24 ὥρας ἔδωκε τὰ ἑξῆς ἀποτελέσματα:

Πρῶτον δεῖγμα	Ξηρόν:	41.5 γρ.	Ὑγρόν:	43.9 γρ.
Δεύτερον	»	: 39.9 »	»	: 42.8 »

Ὁ γῶκος δειγμάτων πρακτικῶς ὁ αὐτός, ἦτοι $32 \times 28 \times 20 = 18480$ χλ³. Εἰς τὰ ἐν τῷ κειμένῳ ἀναγραφόμενα ἀποτελέσματα ἐλήφθη ὁ μέσος ὅρος.

3. E. BARBEROT, ἑ.ἀ. σ. 1132.

4. Ὅπως π.χ. ὅταν συναντῶνται πλίνθοι ὑπὸ γωνίαν διάφορον τῆς ὀρθῆς ἢ ὅταν κατασκευάζωνται πλίνθινα ἄγγεα.

νά είναι λαξεύσιμος. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ βυζαντινὴ πλίνθος εἶναι αὐτόχρημα ἰδεώδης, διότι ἀντιδρᾷ εἰς τὴν σμίλῃν τοῦ λιθοξόου καθ' ὃν τρόπον καὶ τὸ μάρμαρον¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ἡ βυζαντινὴ ὀπτὴ πλίνθος εἶναι ποιότητος κατὰ πολὺ ἀνωτέρας τῶν σημερινῶν πρώτης τάξεως πλίνθων, σκληροτέρα καὶ ἀνθεκτικώτερα τῆς κοινῆς οἰκοδομικῆς πλίνθου καὶ πλεον εὐπλαστος τῆς σημερινῆς πλίνθου ὑψηλῆς πιέσεως. Ἡ ἀνωτερότης αὕτη ὀφείλεται ἀναμφιβόλως εἰς τὴν μακράιωνα παράδοσιν, ἥτις, συνεχιζομένη ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, καθώριζε τοὺς κανόνας συμφώνως πρὸς τοὺς ὁποίους ἐγίνετο ἡ ἀνόρυξις τῆς ἀργιλώδους γῆς², καθὼς καὶ ἡ προετοιμασία καὶ ὀπτησις τῶν πλίνθων³.

Ἐκτὸς τῶν ἐπιπέδων πλίνθων κατεσκευάζοντο καὶ καμπύλαι, χρησιμοποιηθεῖσαι ἀφθόνως εἰς τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον, ὡς ἐπίσης καὶ πῆλιννοι σωλῆνες. Καὶ αἱ μὲν καμπύλαι πλίνθοι παρουσιάζουν ποικιλίαν μεγεθῶν καὶ καμπυλότητος, τοῦ πάχους αὐτῶν κυμαινομένου ἀπὸ ἐνὸς καὶ ἡμίσεος ἑκατοστοῦ μέχρι τεσσάρων. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τοὺς πηλίνους σωλῆνας, τῶν ὁποίων τὰ στόμια διαγράφονται ὡς κύκλοι ἐπὶ τοῦ τοίχου, παρουσιάζουν καὶ οὗτοι σχετικὴν ποικιλίαν, καὶ δὴ καὶ χωρὶς νὰ ἀποκλείεται τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων ἡμικύκλια ἢ ἀκόμη καὶ τὰ τόξα κατὰ τι μικρότερα ἢ μεγαλύτερα τῆς ἡμιπεριφερείας τῶν ἰσχυρῶς καμπυλουμένων στοιχείων νὰ προέρχωνται ἐκ τῆς κατὰ μῆκος τομῆς σωλῆνων, διότι αἱ διάμετροι τῶν δευτέρων δὲν ἀφίστανται πολὺ τῶν διαμέτρων τῶν πρώτων.

Ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν κύκλων τῶν σωλῆνων ἐπὶ τῶν τοίχων ἐντύπωσιν, ἀλλ' ἐπὶ τὸ διακοσμητικώτερον, προκαλοῦν καὶ τὰ στόμια εἰδικῶς κατεσκευασμένων πηλίνων φιαλιδίων (φιαλοστόμια), τὰ ὁποῖα, ὡς εἶδομεν ἐν τῇ εἰσαγωγῇ, ἀφθονοῦν εἰς τὰς ἐπαρχίας, σφύζονται δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει μόνον εἰς τὸ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Τεκφοῦρ Σαράι βυζαντινὸν ἀνάκτορον.

Ὁ διὰ φιαλοστομίων διάκοσμος τοῦ ἐν λόγῳ ἀνακτόρου σύγκειται ἐκ φιαλιδίων ἀποτελουμένων ἐκ δύο σαφῶς διαχωριζομένων ἀλλήλων μερῶν: Τῆς «κεφαλῆς», ἥτις ἔχει μορφήν ἡμισφαιρικοῦ δοχείου τοῦ ὁποίου τὸ στόμιον ἔχει πιεσθῇ κατὰ δύο

1. Κατὰ τὴν ὁμολογίαν λιθοξόου ὅστις ἐλάξευσε, κατὰ διαφόρους τρόπους, τὸ ὑφ' ἡμῶν παραδοθὲν αὐτῷ δεῖγμα.

2. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, 1ον τεύχ., Ἀθῆναι 1955, σ. 86.

3. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, αὐτόθι σ. 71, 87 καὶ εἰκ. 41. Ἐκ παραστάσεως κεραμικοῦ κλιβάνου τῆς ἀρχαίας Κορίνθου, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι καὶ αἱ βυζαντιναὶ πλίνθοι εἰς τὰ μεγάλα κέντρα ἐψήνοντο εἰς κλιβάνους καὶ ὄχι κατὰ τὸν πρωτόγονον τρόπον τῆς ἐν ὑπαίθρῳ ὀπτήσεως, δι' ἧς καὶ ἡ ὀπτησις, ὡς παρατηρεῖ ὁ CHOISY (ἐ.ἀ. σ. 8) ἦτο ἀρίστη. Ὅσον διὰ τὴν πρὸ τῆς ὀπτήσεως προπαρασκευὴν τοῦ πηλοῦ, ἄξιον ἰδιαίτερας προσοχῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων, πρὸ τῆς ἐφευρέσεως δηλαδὴ τῶν μηχανικῶν μέσων, ἀλλὰ καὶ μέχρι σήμερον, εἰς πολλὰ μέρη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁ πηλὸς μαλάσσεται διὰ τῶν ποδῶν, ὅτε καὶ ἀφαιροῦνται τὰ ἐν αὐτῷ λιθάρια καὶ ἄλλα τυχόν ξένα σώματα, τὴν ὑπαρξίν τῶν ὁποίων ἀντιλαμβάνεται ὁ ποδοπατῶν ἐργάτης. Διὰ τοῦτο «μολονότι διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον χρησιμοποιεῖται καὶ μηχανή —σήμερον— ἡ ζῶα, οὐδὲν ἐξ αὐτῶν δύναται νὰ ἀντιπαραβληθῇ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὅστις καλύτερον παντὸς ἄλλου αἰσθάνεται διὰ τῶν ποδῶν τὴν ὑπαρξίν τῶν ξένων σωμάτων» (C. E. ARSEVEN, Sanat Ansiklopedisi, III, Istanbul 1950, στ. 2044). Εἶναι πολὺ πιθανὸν εἰς τὸν τρόπον τοῦτον νὰ ὀφείλεται ἡ παντελής ἐλ-
λειψις ξένων σωμάτων ἀπὸ τὰς βυζαντινὰς πλίνθους.

καθέτως τεμνομένας διαμέτρους (πίν. 43, «ε»), εἰς τρόπον ὥστε νὰ λάβῃ μορφήν τετραφύλλου, καὶ τοῦ «μίσχου», ὅστις, προσκεκολλημένος ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἡμισφαίριου καὶ κατὰ τὸν ἄξονα αὐτοῦ, ἀποτελεῖ πραγματικόν, ἐλαφρῶς κωνικὸν μίσχον, ὅστις εἰσέρχεται βαθέως εἰς τὸν τοῖχον. Τὸ στόμιον τοῦ φιαλιδίου ἔχει ὑποστῇ ἐφυάλωσιν βαθέος πρασίνου χρώματος.

Β. Ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου καὶ ἐκτέλεσις τοῦ διακόσμου : Ἡ χρησιμοποίησις τῶν ὀπτοπλίνθων εἰς τὸν διάκοσμον δυνατὸν νὰ γίνεταί ἀπ' εὐθείας, δηλαδὴ ἄνευ οὐδεμιᾶς προκαταρκτικῆς ἐπεξεργασίας, ἐκλεγομένου δι' ἐκάστην περίπτωσιν τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ πάχους ὅπερ ἀρμόζει εἰς αὐτήν, μὴ ἀποκλειομένης δὲ καὶ τῆς παραγγελίας εἰδικοῦ μεγέθους τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου σχήματος πλίνθου ὅταν ἡ ποσότης εἶναι ἀρκούντως μεγάλη¹.

Δυνατὴ ἐπίσης καὶ ἡ παραγγελία ὀπτοπλίνθων εἰδικῆς παρασκευῆς, ὅταν πρόκειται περὶ περιπτώσεως ἰδιαζούσης σημασίας, ὅπως εἶναι ἡ τῆς ἐπὶ τοῦ παρεκκλησίου τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου ἐπιγραφῆς (πίν. 6, ΠΜ - Ν, 17), ὅπου δι' ἰδιόμορφων πλίνθων (πίν. 39, «α») συντίθενται, ὡς εἶδομεν, μονογράμματα τοῦ ὀνόματος καὶ τῶν τίτλων τοῦ ἄρχοντος Ταρχανιώτου, πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη τὸ παρεκκλήσιον, ἢ τὰ ἐπὶ τῆς δυτικῆς καὶ νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς μονῆς τῆς Χώρας (πίν. 8, Χ - Δ7 καὶ Ν, 1, 2) μονογράμματα Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου, ἐκ τῶν ὁποίων ἐλάχιστα ὑπολείμματα διασφύζονται.

Ἐκτὸς τῶν περιπτώσεων τούτων ὅμως ὑπάρχουν καὶ πλεῖστοι ἄλλαι, κατὰ τὰς ὁποίας αἱ πλίνθοι τοποθετοῦνται εἰς τὰς οἰκείας θέσεις ἀφοῦ ἀποκτήσουν ἰδιαιτέρα σχήματα, ὡς συμβαίνει εἰς τὰς ἀκολούθως περιπτώσεις:

α. Εἰς μέρος, ὅπως πολλαπλᾷ τόξῳ ἢ διπλαῖ κατακόρυφοι παραστάδες ἐκατέρωθεν κογχῶν, ἢ πλίνθος λαμβάνει σχῆμα «Γ» (πίν. 39, «δ»).

β. Ἐὰν προβλέπεται, εἰς σειρὰν πλίνθων, τοποθέτησις ἐνθέτου κοσμήματος, ἢ πλίνθος παρουσιάζει κοιλότητα εἰς τὸ μέσον τῆς πλευρᾶς αὐτῆς (πίν. 41, «η»).

γ. Εἰς ἡμικυλινδρικός κόγχας (πίν. 40, «α») - πίν. 42, «α») καὶ ρόδακας (πίν. 44, «β») ἢ πλίνθος ἀποκτᾷ καμπυλόγραμμον τμήμα, μικρότερον ἢ μεγαλύτερον, ἀναλόγως τῆς θέσεως αὐτῆς.

δ. Εἰς ρόδακας καὶ ἡμικυλινδρικός κόγχας (πίν. 44, «γ») ὅπου ἐναλλάσσονται λίθοι καὶ πλίνθοι, αἱ τελευταῖαι, ἐκτὸς τῆς ἀλλαγῆς σχήματος, ἔχουν καὶ τὸ πάχος αὐτῶν λεπυνόμενον ἀπὸ τοῦ ἐνὸς ἄκρου τῆς πλευρᾶς των πρὸς τὸ ἄλλο.

ε. Εἰς τὰς περισσοτέρας ἐκ τῶν περιπτώσεων ἢ πλίνθος εἰς τὸ ἐν ἄκρον αὐτῆς (πίν. 40, «β») ἢ καὶ εἰς τὰ δύο πρέπει νὰ εἶναι λοξότμητος, ἢ νὰ παρουσιάζῃ κατὰ τὸ πάχος αὐτῆς πολυεδρικὴν ἐπιφάνειαν (πίν. 39, «γ»).

Αἱ ἀπαριθμηθεῖσαι περιπτώσεις θέτουν ἐπὶ τάπητος ζήτημα εἰδικῆς προετοιμασίας μεγάλου μέρους τῶν ὀπτοπλίνθων, ὅπερ πάλιν γεννᾷ τὸ δίλημμα : Ἐγίνετο ἄρα

1. Βλ. σημ. 3 σελ. 69.

γε ἡ προετοιμασία αὕτη διὰ λαξεύσεως, πριονίσεως ἢ ἄλλου τινὸς τρόπου τῆς ἐτοίμης ὀπτηθείσης ἤδη πλίνθου ἢ ἐλάμβανε χώραν πρὸ τῆς ὀπτήσεως, διὰ τῆς χρησιμοποίησεως τύπων καταλλήλου μορφῆς;

Ἐκ πρώτης ὄψεως κλίνει τις ὑπὲρ τῆς δευτέρας ἐκδοχῆς, ἐφ' ὅσον δὲν πρόκειται περὶ φυσικοῦ λίθου ἀλλὰ περὶ τεχνητοῦ, ὅστις, κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τῆς παραγωγῆς αὐτοῦ, ἀποτελεῖ λίαν εὐπλαστον ὕλην, δυναμένην νὰ λάβῃ οἰονδήποτε σχῆμα διὰ τῆς χρησιμοποίησεως καταλλήλου τύπου. Φαίνεται δὲ ἀντίθετον πρὸς τὸν πρακτικὸν νοῦν, ὅστις καὶ κυριαρχεῖ ἀνέκαθεν εἰς τὴν οἰκοδομικὴν, τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῶ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπέμβῃ τις εἰς τὴν διάρθρωσιν τοῦ προϊόντος ὅταν τοῦτο εἶναι ἀκόμη μαλακὴ ὕλη, νὰ πράξῃ τοῦτο, ἀφοῦ ἡ ὕλη αὕτη καταστῇ διὰ τῆς ὀπτήσεως, σκληρὰ καὶ συνεπῶς δύσχρηστος.

Ἐμβριθεστέρα ὅμως μελέτη τοῦ ζητήματος ὀδηγεῖ εἰς τὸ ἀντίθετον συμπέρασμα, τοῦτο δὲ ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ παρατήρησις. Καὶ δὴ πρῶτον: Εἶναι τόσον ποικίλαι αἱ διαστάσεις τῶν συγκροτούντων τὴν πρόσοψιν ἐνὸς κτηρίου μερῶν ὥστε νὰ προκύπτῃ μεγάλη ποικιλία εἰδικῶν σχήματος ὀπτοπλίνθων, αἵτινες θὰ ἔπρεπε νὰ παραγγέλλωνται εἰς τοὺς πλινθοποιούς, καθοριζομένων ἐκ τῶν προτέρων τῶν διαστάσεων αὐτῶν, πρᾶγμα πρακτικῶς πολὺ δύσκολον ἂν ὄχι ἀδύνατον. Δεύτερον: Ἄν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ συνήθης εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ἔλλειψις ἀκριβείας τῆς ἐκτελέσεως, τὸ ζήτημα καθίσταται πλέον πολὺπλοκον διὰ τὴν οἰκοδομήν, ἀκόμη πολυπλοκώτερον δὲ ὅταν πρόκειται περὶ τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου, ὅπου πολλαπλασιάζεται ἡ διαφοροποίησις τῶν σχημάτων.

Οἱ λόγοι οὗτοι ἀσφαλῶς ἠνάγκασαν τοὺς βυζαντινοὺς τεχνίτας νὰ λαξέωσιν οὐν τὰς ὀπτοπλίνθους εἰς τὸ ἐργοτάξιον ἢ ἀκόμη καὶ ἐπὶ τόπου, ὡς σαφῶς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἀκολουθῶν παρατηρήσεων:

α. Εἰς διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὰ εἰς τὸ βάθος τῶν ἡμικυλινδρικών κογχῶν «Λ» ὅπου ἀπαιτεῖται ἡ αὐτὴ γωνία λοξότητος τῶν ἄκρων τῶν πλίνθων, ἡ ἐν λόγῳ γωνία εἶναι διάφορος ἀπὸ πλίνθου εἰς πλίνθον, πρᾶγμα τὸ ὅποῖον ἀποκλείει τὴν διὰ τύπου δημιουργίαν τῆς γωνίας, διότι τότε αὐτομάτως αὕτη θὰ ἦτο πάντοτε ἡ ἰδία¹. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς στοιχεῖα ὅπου αἱ πλίνθοι ἔχουν καθετοὺς πρὸς ἀλλήλας κατευθύνσεις (πίν. 16, «γ»), «δ»), ὁπότε ἡ λοξότης τῆς πλίνθου πρέπει νὰ εἶναι 45 μοιρῶν².

β. Εἰς τὰ τεταρτοσφαίρια τῶν ἡμικυλινδρικών κογχῶν ἐκάστη ἐκ τῶν συγκρο-

1. Τὸ τοιοῦτον ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς συγκροτήσεως τοῦ στοιχείου διότι, ἐνῶ οἱ συνετοὶ κτίσται διέσωσαν τὴν ἐπιδιωκόμενὴν μορφήν (πίν. 43, «δ»-Α), διατηροῦντες τὴν ἰσότητά τῶν γωνιῶν «γ» καὶ παραβλέποντες τὴν διαφορὰν τῶν γωνιῶν «α» καὶ «β», οἱ ἐπιπόλαιοι (πίν. 43, «δ»-Β), ἐφαρμόζοντες τυφλῶς τὴν ἀρχὴν ὅτι αἱ πλίνθοι λαξεύονται διὰ νὰ εἶναι ΑΒ καὶ ΓΔ παράλληλοι, παρεμόρφωσαν τὸ στοιχεῖον (π.χ. Α, Ν/Ι-Δ/5).

2. Εἰς τὸ δεύτερον ἐκ τῶν ἀναφερθέντων παραδειγμάτων (πίν. 16, «δ») ἡ ἄνω δεξιὰ μικρὰ κατακόρυφος πλίνθος ἔχει τὸ εἰς τὸ σχῆμα «δ» τοῦ πίνακος 44 περίγραμμα, ἐνῶ εἰς τὸ πρῶτον (πίν. 16, «γ») παρατηροῦνται γωνίαι ὡς αἱ α, β, γ, (πίν. 41, «δ»).

τουσῶν τὸ (ἐσωτερικὸν ἐὰν εἶναι διπλῇ) τόξον αὐτῶν πλίνθων προεκτείνεται πρὸς τὸν ἄξονα τῆς κόγχης, καμπυλωμένη διαφοροτρόπως ἐφ' ὅσον τὸ ἐπίπεδον αὐτῆς δὲν τέμνει τὸ τεταρτοσφαίριον κατὰ μέγιστον κύκλον. Ἐπὶ πλέον, ἀναλόγως τῆς θέσεως ἐκάστης πλίνθου, αἱ ἀποστάσεις «β» καὶ «γ» (πίν. 40, «α»-Α) ἀλλάσσουν, ἐνῶ ἡ ΓΔ παύει ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν ΑΒ. Ἐὰν εἰς ταῦτα προστεθῇ καὶ τὸ γεγονός ὅτι τινὲς ἐκ τῶν συγκροτουσῶν τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης πλίνθων καταλήγουν εἰς τὸ ἐν ἄκρον αὐτῶν εἰς γωνίαν (πίν. 40, «α» - Β, Γ), θὰ καταστῇ φανερὰ ἡ μεγάλη δυσκολία τῆς ἐπεξεργασίας καὶ τοποθετήσεως ὕστερον ἐκάστης πλίνθου.

Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι ἴδιον τῶν τεχνιτῶν ἐκάστης ἐποχῆς εἶναι νὰ ἀντλοῦν μαθήματα ἐκ τῆς πείρας αὐτῶν καί, διὰ τούτων, νὰ ἐξευρίσκουν πρακτικὰς λύσεις εἰς τὰ διάφορα προβλήματα τὰ ὁποῖα ἀντιμετωπίζουν, καὶ βασιζόμενοι ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως ὅτι αἱ εἰς τὰ τεταρτοσφαίρια τῶν ἡμικυλινδρικών κογχῶν ἐπιφάνειαι τοῦ πάχους τῶν πλίνθων παρουσιάζουν ἐμφανῆ ἵχνη οὐχὶ λεπτολόγου λαξεύσεως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς δυσκολίαν κατὰ τὴν λάξευσιν, δὲν διστάζομεν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι αἱ συγκροτοῦσαι τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης πλίνθοι ἐλάξεύοντο μέχρις ὅτου λάβουν κατὰ προσέγγισιν τὸ ἀπαιτούμενον σχῆμα καὶ μετὰ συνεπληροῦτο τὸ σχῆμα τοῦτο διὰ προσθέτου λαξεύσεως ἐπὶ τόπου.

γ. Λίαν χαρακτηριστικὸν τῆς λαξεύσεως τῶν ὀπτοπλίνθων εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὀφθαλμοφανὲς εἶναι ἡ διαφορὰ τῆς ἐπιφανείας, ἥτις δὲν ἐλαξέυθη, καὶ εἶναι σχετικῶς λεία καὶ τῆς λαξευθείσης ἐπιφανείας, ἥτις παρουσιάζει χαρακτηριστικὴν τραχύτητα. Τὸ φαινόμενον τοῦτο παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλίνθου, ὅπως π.χ. εἰς τὰς συγκροτούσας τὸ τεταρτοσφαίριον κόγχας, ὅπου ἡ μὲν μὴ θιγομένη ἐπιφάνεια (πίν. 40, «α» - θιζή) εἶναι λεία, ἡ δὲ λαξευομένη (πίν. 34, «α» - θικλ) εἶναι τραχεῖα¹.

δ. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἡ προηγουμένως ἀναφερθεῖσα τραχύτης φθάνει εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε ἡ ἐπιφάνεια νὰ παρουσιάζεται κυματοειδής², ὅπως ἐπίσης ἀκανόνιστα εἶναι τὰ περιγράμματα, ὡς καταφαίνεται εἰς τὴν διὰ στυποχάρτου ἀπ' εὐθείας ἀποτύπωσιν τοῦ στοιχείου τοῦ εἰκονιζομένου εἰς τὸ σχῆμα «γ» τοῦ πίνακος 40.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω διαπιστώσεων, ὀλίγων μεταξὺ πλείστων ὧν ἄλλων τὰς ὁποίας δύναται νὰ κάμῃ οἰοσδήποτε προσεκτικὸς παρατηρητής, καταφαίνεται ὅτι ὁ γενικὸς κανὼν, ὅταν παρουσιάζετο ἀνάγκη προσδόσεως σχήματος εἰς τὰς ὀπτοπλίνθους, ἄλλοτρίου πρὸς τὸ σχῆμα παραγωγῆς αὐτῶν, εἶναι ὅτι ἐλάμβανον αὗται τὸ νέον σχῆμα εἰς τὸ ἐργοτάξιον πρωτίστως μὲν διὰ λαξεύσεως, ὑπὸ τῶν ἤδη πρὸς λάξευσιν τῶν λίθων τῶν ἐπενδύσεων τῶν τοίχων ἐργαζομένων ἐκεῖ λιθοξόων, ἀκόμη δὲ καὶ διὰ

1. Προσιτὰ παραδείγματα εἰς: Λ, Ν/2, 4, Α, Α/52, 56, ΠΜ, Ν/34, 36, 42.

2. Ἐνθυμίζουσα τὴν ἐπιφάνειαν τῶν ἐκ λίθου ἐργαλείων τῆς Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς (travail par éclats).

πριονίσεως αὐτῶν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα¹ ὅταν ἐπρόκειτο περὶ εὐθυγράμμων τομῶν ἢ περὶ λεπτύνσεως τοῦ πάχους τῆς πλίνθου κατὰ τὸ ἐν ἄκρον αὐτῆς².

Εἶδομεν ἐξ ἄλλου ἀνωτέρω ὅτι ἡ ἐξαίρετος ποιότης τῆς πλίνθου ἐπέτρεπε τοιούτου εἶδους ἐπεξεργασίαν, ἀντέχουσαν ἀκόμη καὶ ὅταν αὕτη ἐγίνετο οὐχὶ ἐπιμελῶς ὥστε νὰ λαμβάνη σχῆμα λίαν εὐθραυστον, ὅπως τὸ τοῦ σχήματος «δ» τοῦ πίνακος 40, ἀποτυπωθὲν ἐπὶ τόπου διὰ πίεσεως ἐπ' αὐτοῦ χάρτου³.

Χαρακτηριστικὰ τῆς διὰ λαξεύσεως ἐπεξεργασίας τῶν εἰς τὸν διάκοσμον χρησιμοποιουμένων ὀπτοπλίνθων εἶναι τέλος τὰ εἰς τὸ σχῆμα «ζ» τοῦ πίνακος 44 εἰκονιζόμενα, πολὺ μικρῶν διαστάσεων, διακοσμητικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα, ὅταν ἐπαναλαμβάνονται, δὲν παρουσιάζουν ταυτότητα μορφῆς ὡς θὰ ἔπρεπε νὰ συμβαίνειν ἐὰν προήρχοντο ἐξ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τύπου.

Καὶ ἤδη ἐρχόμεθα εἰς τὴν διὰ τῶν κατὰ τὸν ἀνωτέρω ἐκτεθέντα τρόπον προετοιμασθέντων στοιχείων πραγματοποιήσιν τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου, ἥτις εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη πρὸς τὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου οὗτος ἐφαρμόζεται.

Ὁ βυζαντινὸς τοῖχος, ἐν τῇ Πρωτευούσῃ, κατασκευάζεται κατὰ γενικὸν κανόνα ἐξ ἀργῶν λίθων, οἵτινες φέρουν κατὰ τὰς ὁρατὰς αὐτῶν ἐπιφανείας ἐπένδυσιν ἐκ λαξευτῶν λίθων. Στρώματα ἐκ τριῶν μέχρι πέντε συνήθως πλίνθων, καταλαμβάνοντα ὅλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου καὶ ἐπαναλαμβανόμενα καθ' ὕψος κατὰ κανονικὰ διαστήματα ἐξασφαλίζουν, διὰ τῆς κανονικότητος τῆς δομῆς των, τὴν στερεότητα αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐγκαρσίαν τομὴν⁴.

Τὸ σύστημα τοῦτο ἐφαρμόζεται εἰς ἐλευθέρως ἱσταμένους τοίχους, μὴ διασταυρουμένους πρὸς ἄλλους⁵, ἢ εἰς τοίχους μεγάλων διαστάσεων κτηρίων. Εἰς κανονικοῦ μεγέθους κτήρια τὸ σύστημα ἐφαρμόζεται ἐν παραλλαγῇ, ὅπου, ἀφ' ἐνὸς μὲν αἰζῶναι τῶν πλίνθων δὲν καλύπτουν ὅλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει πρὸς τοῦτο ἀποχρῶν στατικὸς λόγος ἐφ' ὅσον ἡ κατὰ τὴν ἐγκαρσίαν τομὴν ἀντοχὴ

1. Ὑπάρχουν καὶ πλίνθοι τῶν ὁποίων αἱ ἐπιφάνειαι δίδουν τὴν ἐντύπωσιν πριονισμοῦ (παράλληλοι χαραφαί). Ὁ πρίων ἦτο γνωστὸς ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος (ἀπλοῦς ἢ καὶ ὡς «καταρράκτης»), (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ὑλικά, σ. 48), οἱ δὲ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποιοῦν ἀσφαλῶς τοῦτον διὰ τὰς μαρμαρίνας πλάκας τῆς ὀρθομαρμαρώσεως.

2. Ὅτι καὶ αἱ τραπεζοειδοῦς διατομῆς πλίνθοι δὲν εἶναι προϊόντα χρησιμοποίησεως εἰδικῶν τύπων προκύπτει ἐκ τῆς μελέτης τῶν εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου χρησιμοποιηθεισῶν, αἵτινες ἔχουν συνήθως πάχος 6 ἐκ. (ἀνωτέρω σ. 29). Αἱ διαφόρου μήκους πλίνθοι καταλήγουν πάντοτε εἰς τὸ αὐτὸ πάχος «β» (πίν. 40, «β»-Α), ἐνὸς συνήθως ἑκατοστοῦ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι δι' ἕκαστον μῆκος πλίνθου χρειάζεται ἰδιαιτέρος τύπος, πρᾶγμα δυσκόλως παραδεκτόν. Παραδεκτὴ θὰ ἦτο ἡ διὰ τύπων παρασκευῇ τραπεζοειδοῦς πάχους ὀπτοπλίνθων τοῦ αὐτοῦ μεγέθους — ὅποτε τὸ εἶδος τοῦ τύπου θὰ ἦτο σταθερόν — αἵτινες θὰ ἐτέμνοντο, διὰ λαξεύσεως ἢ πριονίσεως, ἀναλόγως τοῦ ἐπιδιωκομένου μήκους. Τότε ὅμως θὰ ἔπρεπε τὸ πάχος «β» νὰ αὐξάνη ὅσον μικρότερα καθίσταται ἡ πλίνθος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συμβαίνει.

3. Διὰ τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι δύσκολον νὰ εἴπῃ τις ὅτι εἶναι εὐθραυστον, διότι ἡ συνεκτικότης τῶν μορίων τῆς βυζαντινῆς πλίνθου εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατος ἡ διὰ πίεσεως τῆς χειρὸς θραῦσις τοῦ λεπτοῦ ἄκρου α-β τῆς ἐν λόγῳ πλίνθου (πίν. 40, «δ»).

4. Α. CHOISY, ἔ.ἀ. σ. 8.

5. Ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ Θεοδοσιανὰ τεῖχη ὅπου, λόγῳ τῆς ἐρειπιώδους καταστάσεως αὐτῶν, τὸ σύστημα σήμερον εἶναι ἐμφανές.

τοῦ τοίχου ἐξασφαλίζεται ὑπὸ τῶν καθέτως πρὸς αὐτὸν διασταυρουμένων ἄλλων τοίχων τοῦ κτηρίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἢ ἐκ λαξευτῶν λίθων ἐπένδυσις ἐφαρμόζεται μόνον ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας, ἥτις θὰ ἀποτελέσῃ πρόσοψιν τοῦ κτηρίου¹, ἐφ' ὅσον ἡ ἄλλη ἐπιφάνεια, ὡς ἐσωτερική, πρόκειται ἢ νὰ καλυφθῇ ὑπὸ ὀρθομαρμαρώσεως ἢ τοῦλάχιστον νὰ ἐπιχρισθῇ. Αἱ ζῶναι τῶν πλίνθων, καθιστάμεναι οὕτως ἀπλῶς διακοσμητικά, πληθύνονται, ἐναλλασσόμεναι πρὸς ἓν (παρένθ. πίν. Α), ἕως τέσσαρα (παρένθ. πίν. Β) στρώματα λίθων.

Μέρος τῆς προαναφερθείσης ἐπενδύσεως τῶν ὀψεων τῶν κτηρίων ἀποτελεῖ καὶ ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, αἱ πλίνθοι τοῦ ὁποίου εἰσχωροῦν συνεπῶς ἐντὸς τοῦ τοίχου τοῦλάχιστον ὅσον καὶ αἱ πλίνθοι τῶν πλινθίνων ἢ οἱ λίθοι τῶν λιθίνων στρωμάτων, ἥτοι κατὰ 20 ἕως 25 ἑκατοστὰ².

Ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς :

α. Αὐτονόητον εἶναι ὅτι ἡ δομὴ τοῦ διακόσμου ἀπῆλθε περισσοτέραν ἱκανότητα τοῦ τεχνίτου ἀπὸ τὴν τοῦ κτιζόντος ἀπλῶς τοίχον, τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ κτηρίου καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὀψεως, δυνατόν νὰ εὗρωμεν στοιχεῖα παρουσιάζοντα μεγάλην διαφορὰν εἰς τὴν ποιότητα τῆς κατασκευῆς των, δεικνύει ὅτι εἰργάζοντο συγχρόνως τεχνῖται διαφόρων ἱκανότητων³ εἰς τὸ αὐτὸ κτήριο.

β. Τὸ ζήτημα τῆς προχειρότητος ἢ μὴ τῆς ἐκτελέσεως πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ὑπερβασις τῶν παραδεκτῶν ὁρίων τῆς ἐκ τῆς βασικῆς ιδιότητος τῆς γραφικότητος τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς πηγαζούσης ἀνεξαρτησίας τοῦ τεχνίτου ἐναντι τῶν ἐπαγγελματικῶν κανόνων πειθαρχίας τῆς ἐργασίας αὐτοῦ, ὡς τοῦτο καταφαίνεται κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν διαφόρων τρόπων συναντήσεως τῶν πλίνθων, αἵτινες εἰκονίζονται εἰς τὰ σχήματα «α», «β», «γ», «ε», τοῦ πίνακος 41. Οἱ τρόποι οὗτοι ἐφαρμόζονται εἰς τὰς παρουσιαζομένας περιπτώσεις κατὰ τὸ δοκοῦν, μὴ ὑποκείμεναι εἰς οἶον-δήποτε κανόνα, εἰς τρόπον ὥστε νὰ εὕρισκωμεν εἰς τὸ αὐτὸ στοιχεῖον τὴν ἐφαρμογὴν, ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου, δύο διαφόρων τρόπων⁴.

1. Βλ. Α. ΠΑΣΑΔΑΙΟΣ, Τοπλοῦ, πίν. 7/1 καὶ παρένθ. πίν. Α, «τ», τὴν τομὴν σφζομένου τοίχου, ὅπου τὸ σύστημα εἶναι ἐμφανές.

2. Τὸ γεγονὸς τοῦτο δύναται σήμερον νὰ διαπιστωθῇ εἰς μνημεῖα ὅπου ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος ἔχει ὑποστῇ φθοράν, ὅπως π.χ. εἰς Φ/Α ἢ ΠΦ/Β. Ἐπίσης εἰς τὴν κόγχην Α/58 τοῦ νοτίου ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ Λιβός, εἰς τῶν ἡμικυλίνδρων ἔχει ἐκκενωθῇ τοῦ ὑπ' αὐτὸν κονιάματος μέχρι βάθους 18 ἐκ., συνεχιζόμενος ἀκόμη.

3. Πλησίον τοῦ ἀπαιτοῦντος ἱκανότητα τοῦ κατασκευαστοῦ μέγαν ρόδακα τοῦ Φ/Α (πίν. 24, «β») ὑπάρχει ἄλλος μικρότερος (πίν. 23, «γ»), ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἀνωμαλίαν εἰς τὸ κάτω μέρος δεικνύουσαν περιορισμένην ἱκανότητα. Τὸ αὐτὸ δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν διὰ τὸ στοιχεῖον τοῦ πίνακος 22, «δ». Ἐπίσης χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ ἐξ ἡμικυλίων διακόσμου τῶν κογχῶν Α/9 καὶ Δ/4 τοῦ νοτίου ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ Λιβός, ἡ τελειότης ἐκτελέσεως τῶν ὁποίων ἀντιτίθεται πρὸς τὴν σχετικὴν προχειρότητα τῶν ἄλλων τριῶν, ἀναλόγου μορφῆς, κογχῶν (Α, 40, 58-Δ, 7). Τὰ παραδείγματα δὲν ἐλλείπουν καὶ ἐκ τῶν ἄλλων κτηρίων, ἅτινα ἐξετάζονται ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ.

4. Μερικὰ παραδείγματα μεταξὺ πολλῶν :

πίν. 15, «κ» ὅπου εἰς τὸ αὐτὸ στοιχεῖον παρατηροῦνται αἱ ἐνώσεις τοῦ πίν. 41, α-1, 2, 4

πίν. 18, «ζ» ὅπου εἰς τὸ αὐτὸ στοιχεῖον παρατηροῦνται αἱ ἐνώσεις τοῦ πίν. 41, α-1, 4

πίν. 19, «δ» ὅπου εἰς τὸ αὐτὸ στοιχεῖον παρατηροῦνται αἱ ἐνώσεις τοῦ πίν. 41, α-1, 4

πίν. 23, «α» ὅπου εἰς τὸ αὐτὸ στοιχεῖον παρατηροῦνται αἱ ἐνώσεις τοῦ πίν. 41, α-1, 4 καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

γ. Ἀπόρροια τῆς αὐτῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ τεχνίτου εἶναι ἀσφαλῶς καὶ ἡ ἄνευ ἐνδοιασμῶν «ἐξοικονόμησις» διὰ τῆς χρησιμοποίησεως εἰς τὸ αὐτὸ στοιχεῖον ποικίλων εἰδῶν καμπυλογράμμων πλίνθων, ὅταν αὗται σπανίζουν, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως διαφόρων μεγεθῶν σωλήνων διὰ γράμματα ἐπιγραφῶν ἢ ἡ συγκρότησις γραμμάτων κατὰ διάφορον τρόπον ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς¹.

δ. Κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐξ ἐναλλαγῆς λιθίνων θολιτῶν καὶ πλίνθων προερχομένων διακοσμητικῶν τόξων, παρατηρεῖται ἐπίσης ἡ αὐτὴ ἀδιαφορία πρὸς ἐξασφάλισιν ἐκ τῶν προτέρων τῆς κανονικῆς ἐναλλαγῆς τῶν λίθων πρὸς ὠρισμένον ἀριθμὸν πλίνθων, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀπὸ τῶν γεννήσεων πρὸς τὴν κλεῖδα ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλίνθων², ἀκόμη δὲ καὶ ὁ διὰ τοῦ κονιάματος ἐξαγορασμὸς τῶν προκυπτουσῶν ἀνωμαλιῶν³.

Ἐκ τῶν προηγηθεισῶν παρατηρήσεων δὲν πρέπει νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ διακόσμου ἦτο κατὰ γενικὸν κανόνα πλημμελής. Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὴν περίπτωσιν τῶν ἀνατολικῶν ὀψεων τῶν ναῶν τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας καὶ τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου, ὅπου ὁ διάκοσμος παρουσιάζει προχειρότητα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν, εἰς ὅλα τὰ ἄλλα κτήρια τὸ σύνολον τοῦ διακόσμου ἔχει ἐκτελεσθῇ κατὰ τρόπον ἱκανοποιητικόν, τῆς ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς γραφικότητος πηγαζούσης ἐλευθερίας εἰς τὴν ἐκτέλεσιν οὐδέποτε ὑπερβαίνουσας τὰ θεμιτὰ ὅρια⁴.

1. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν π.χ. τοῦ πύργου 45, ὅπου σφύζονται δύο «Ο» διαφόρου μεγέθους (πίν. 28, «γ», «ε»), ἐπίσης εἰς Π/57 δύο διαφοροτρόπως συντεθειμένα «Γ» (πίν. 27, «θ», «ι»,), εἰς Π/54 δύο διάφορα «Ε» (πίν. 27, «κ», «λ») κ.ἄ., ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ πίνακος 27.

2. Ἀνωτέρω σ. 64.

3. Ὁ ἐξαγορασμὸς οὗτος δυνατόν νὰ φθάσῃ μέχρι σχεδὸν μηδενίσεως τοῦ κονιάματος (Π/90), ἐὰν δὲ τὸ τοιοῦτον δὲν ἐπαρκῇ, τότε προστίθεται ἡ ἀφαιρεῖται μία πλίνθος πρὸ τῆς κλείδος (Χ,Δ:1,4 ΠΜ, Δ:3 — Ν:3), ἢ καὶ στενεύει ὑπερμέτρως ἡ κλεῖς (ΘΔ,Δ:8), ὅταν εἴναι λιθίνη.

4. Ἀνεφέρθη ἤδη εἰς τὴν περιγραφὴν ἡ τελειότης κατασκευῆς τῶν στοιχείων τοῦ ΠΠ. Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς, ἀπὸ ἀπόψεως κατασκευῆς, εἶναι πλεῖστα ὅσα ἄλλα στοιχεῖα, μετὰ τῶν ὁποίων ἐπισημαίνομεν τὰ ἐξῆς: Πίν. 15, «ι», — 16, «β», — 16, «γ», — 21, «ε» — 21, «β», — 24, «α», «β», — 25, «γ», «δ», — 32, «η», «ι», — 32, «δ», — 28, «θ».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΑΙΣΘΗΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ὑπὸ τὸν ὅρον διάκοσμος δηλοῦται ἡ πράξις τῆς ἐπὶ ἀντικειμένου τινὸς τοποθετήσεως ὠρισμένων στοιχείων πρὸς ἐξωραϊσμὸν αὐτοῦ. Ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται ἐπίσης πρὸς δῆλωσιν τοῦ ἀποτελέσματος τῆς πράξεως ταύτης. Οὕτως, ὁ καλλιτέχνης ὅστις ἔχει σκοπὸν τὸν διάκοσμον ἀγγείου τινός, ὀφείλει νὰ χαράξῃ ἀπ' αὐτοῦ κόσμημά τι (στοιχεῖον). Τότε τὸ κόσμημα τοῦτο ἀποτελεῖ τὸν διάκοσμον τοῦ ἀγγείου¹.

Τὰ στοιχεῖα τοῦ διακόσμου ἀνήκουν εἰς δύο βασικὰς κατηγορίας : Εἶναι γεωμετρικά, ἥτοι ἀποτελοῦνται ἐκ γραμμῶν, σημείων, συνδυασμοῦ γεωμετρικῶν σχημάτων κλπ., ἢ εἶναι ὀργανικά, ἥτοι μιμοῦνται φυσικὰς μορφὰς ὡς φυτὰ, ζῶα, τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν κλπ.

Τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀποτελοῦν τὸ ὑλικὸν τοῦ διακόσμου, μειγνυόμενα καὶ ἐφαρμοζόμενα ἐπὶ τῶν ἐπιφανειῶν κατὰ διαφόρους τρόπους ἢ συνθέσεις, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς.

Τὰ συγκροτοῦντα τὸν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως στοιχεῖα, λόγῳ τοῦ χρησιμοποιημένου ὑλικοῦ κατασκευῆς αὐτῶν, ἀνήκουν ἄνευ ἐξαιρέσεως, εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν γεωμετρικῶν διακοσμητικῶν στοιχείων, ἅτινα καὶ ἀποτελοῦν συνθέσεις δυναμένας νὰ καταταχθοῦν εἰς τὰς ἐξῆς πέντε κατηγορίας :

1. Συνθέσεις ἄνευ ὀρίων.
2. Συνθέσεις ἐκτεινομένης κατὰ μῆκος.
3. Ἀκτινοειδεῖς συνθέσεις.
4. Αὐτοτελεῖς συνθέσεις.
5. Συνθέσεις ἐντὸς προκαθορισμένου περιγράμματος.

1. Συνθέσεις ἄνευ ὀρίων. Αἱ συνθέσεις αὗται ἀποτελοῦν πλέγματα πληροῦντα ἐπιφανείας, τῶν ὁποίων τὰ ὅρια δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν πλήρωσιν αὐτῶν. Ἡ διακοσμουμένη ἐπιφάνεια συνεπῶς ἀποκτᾷ ὀπτικῶς ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν ὑφασμάτων ὑφήν, ὅπου συμπλέκονται γραμμαὶ διαφόρων κατευθύνσεων.

1. F. S. MEYER, Handbook of Ornament, New York 1957, Introduction.

2. **Συνθέσεις εκτεινόμεναι κατὰ μῆκος** : Αἱ συνθέσεις αὗται ἀποτελοῦσαι ταινίας ποικίλου πλάτους, παράγονται κατὰ τοὺς ἐξῆς τρόπους : α) Διὰ τῆς παραθέσεως αὐτοτελῶν στοιχείων τὸ ἐν παρὰ τὸ ἄλλο, εἰς τρόπον ὥστε ταῦτα νὰ ἐφάπτωνται ἀλλήλων, χωρὶς νὰ χάνουν τὴν αὐτοτέλειαν αὐτῶν (πίν. 25, «α»), 24, «ε»). β) Διὰ τῆς δημιουργίας μιᾶς (πίν. 25, «γ») ἢ δύο (πίν. 25, «β»), «δ»), συνεχῶς ἐξελισσομένων κατὰ μῆκος τεθλασμένων γραμμῶν, ποικίλων σχημάτων. γ) Διὰ τῆς δημιουργίας ἀναλόγου συστήματος καμπύλων γραμμῶν (πίν. 25, «ε») καὶ δ) Διὰ τῆς δημιουργίας πλέγματος ὀριζομένου κατὰ δύο καὶ συνεχιζομένου κατὰ τὰ ἄλλα δύο σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος (πίν. 33, «ι»).

3. **Ἀκτινοειδεῖς συνθέσεις** : Αὗται συγκροτοῦν ρόδακας κατὰ τοὺς ἐξῆς τρόπους : α) Ἀκτῖνες ἔχουσαι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἐπὶ τῆς περιφερείας κατευθύνονται πρὸς τὸ κέντρον (πίν. 42, «γ») - 1). β) Αἱ ἀκτῖνες ἐκκينوῦν ἐξ ἀπλοῦ (πίν. 42, «γ») - 2) ἢ διπλοῦ (πίν. 42, «γ») - 3) κεντρικοῦ πυρῆνος μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὴν περιφέρειαν. γ) Αἱ ἀκτῖνες εἶναι καμπυλόγραμμοι (πίν. 42, «γ») - 4). δ) Αἱ καμπυλόγραμμοι ἀκτῖνες σχηματίζουν σταυρόν (πίν. 42, «γ») - 5).

4. **Αὐτοτελεῖς συνθέσεις** : Αἱ συνθέσεις αὗται ἀποτελοῦν αὐτοτελῆ στοιχεῖα ἀπλοῦ (πίν. 44, «α») : 1 - 4) ἢ συνθέτου (πίν. 44, «α») : 5 - 7) γεωμετρικοῦ σχήματος καθοριζομένου διὰ σαφοῦς περιγράμματος. Εἰς τὰς συνθέσεις ταύτας πρέπει νὰ καταταγοῦν καὶ οἱ σταυροί (πίν. 44, «α») : 8 - 10).

5. **Συνθέσεις ἐντὸς προκαθορισμένου περιγράμματος** : Αἱ διαθέτουσαι ὠρισμένον περίγραμμα ἐπιφάνειαι¹ ἔχουν κατὰ κανόνα σχῆμα συμμετρικὸν περὶ νοητὸν τινὰ ἄξονα (πίν. 42, «δ»). Ἐνεκα τούτου αἱ ἐντὸς τῶν ὀρίων τῶν ἐπιφανειῶν τούτων συνθέσεις ἀκολουθοῦν, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ἀρχὴν τῆς συμμετρίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν τῆς ὀργανώσεως αὐτῶν συναρτήσῃ τοῦ περιγράμματος τῆς ἐπιφανείας τὴν ὁποίαν πληροῦν.

Καὶ πρῶτον μὲν τὸν νοητὸν ἄξονα συμμετρίας τῆς ἐπιφανείας ἔρχεται νὰ «ύλοποιήσῃ» ἡ σύνθεσις, διὰ τῆς τοποθετήσεως ἐπ' αὐτοῦ συγκεκριμένου στοιχείου, ὡς εἶναι ἡ στήλη τῶν ἀλλεπαλλήλων «Λ» εἰς τὰς ἡμικυλινδρικὰς κόγχας, ἢ ἀκόμη καὶ μία κατακόρυφος πλίνθος (πίν. 16, «γ»), «δ») - πίν. 16, «λ») - 18, «ζ»), ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας διατίθενται συμμετρικῶς τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τῆς συνθέσεως. Εἰς περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν διαγράφονται εἰς τὴν διακοσμηθησομένην ἐπιφάνειαν περισσότεροι τοῦ ἐνὸς ἄξονες (πίν. 42, «δ») - Δ) τότε καὶ οὗτοι τονίζονται κατὰ τρόπον ὥστε νὰ δημιουργῇται, λίαν ἐντέχνως, ἐπιτυχῆς ἱεράρχησις αὐτῶν (πίν. 17, «γ»).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ὑποτάξεως τῆς συνθέσεως εἰς τὸ προϋπάρχον περίγραμμα, αὕτη ἐφαρμόζεται διὰ διευθετήσεως τῶν συγκροτούντων τὴν σύνθεσιν

1. Ἡμικύκλια ὀρθογωνίων κογχῶν, τεταρτοσφαίρια ἡμικυλινδρικῶν τοιούτων (αἱ ἀναλογικαὶ σχέσεις μεταξὺ τοῦ πλάτους καὶ βάθους αὐτῶν διὰ τὰ ἐν τῇ ἀνὰ χεῖρας μελέτῃ ἐξεταζόμενα κτήρια, δίδονται εἰς τὸν πίνακα 43, «α»), ἐπιφάνειαι μεταξὺ τῶν τόξων κογχῶν καὶ παραθύρων.

στοιχείων κατὰ διευθύνσεις καθέτους (πίν. 42, «δ») ἢ παραλλήλους πρὸς τὸ ἐν λόγῳ περίγραμμα, διὰ κλιμακωτῶν στοιχείων ἀκολουθούντων τὰς καμπύλας τοῦ περιγράμματος (πίν. 15), ἢ δι' ἀκτινοειδῶς τοποθετημένων στοιχείων ὅταν πρόκειται περὶ ἡμικυκλικοῦ περιγράμματος (πίν. 11, 12, 13).

Τὴν ἀρχὴν τῆς συμμετρίας βλέπομεν ἐξ ἄλλου ἐφαρμοζομένην καὶ εἰς τὴν γενικὴν διάρθρωσιν τῶν ὄψεων τῶν κτηρίων (πίν. 1-10), εἰς τὰς ὁποίας — ἐὰν ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὰς ἀνατολικάς, ὅπου αἱ τρεῖς ἀψίδες δημιουργοῦν ἀφ' ἑαυτῶν συμμετρίαν — κατὰ κανόνα, ἀνοίγματα καὶ κόγχαι συντάσσονται συμμετρικῶς περὶ δεσπόζον ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον, ὡς π.χ. τρίλοβον ἀνοίγμα (πίν. 1, Π Π Ν), μέγα ἀψίδωμα (πίν. 4, Δ), ἐπάλληλα ἀνοίγματα (πίν. 6, Ν), εἴσοδον, (πίν. 8, Δ), οὐχὶ σπανίως δὲ ὁλόκληρος ἡ ὄψις παρουσιάζει συμμετρίαν (πίν. 3, Φ - 4, Ν - 6, Δ - 9, Β). Εἰς τὴν περὶπτωσιν ταύτην δυνατὸν τὰ στοιχεῖα τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου νὰ ὑποτάσσονται εἰς τὴν γενικωτέραν ταύτην συμμετρίαν, ὅχι πάντως μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς πανομοιότυπου ἐπαναλήψεως ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος συμμετρίας τῶν αὐτῶν στοιχείων, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ στοιχείων παρουσιαζόντων τὸ αὐτὸ πνεῦμα εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτῶν¹.

Πάντως τὴν αὐστηρότητα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς συμμετρίας τῶν ὄψεων ἔρχεται νὰ ἀπαλύνῃ καὶ νὰ ζωογονήσῃ ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος διὰ τῆς ποικιλίας τῶν συγκροτούντων αὐτὸν στοιχείων. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, λόγῳ τοῦ γραφικοῦ αὐτῆς χαρακτῆρος, ἀποφεύγει πᾶν στοιχεῖον ὅπερ θὰ προσέδιδε πλαστικότητα εἰς τὰς ἐπιφανείας, ὁ διάκοσμος ἐκτείνεται ἐπ' αὐτῶν ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ὡς τάπης ἐν συνεχεῖ ἐκτυλίσσει, ἥτις διακόπτεται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν μόνον ὑπὸ τῶν παρουσιαζόντων αὐτοτελεῶν σύνθεσιν στοιχείων, τὰ ὁποῖα συγκρατοῦν πρὸς στιγμὴν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θεατοῦ, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς μονοτονίας. Ἡ ἐναρμόνις ἐξ ἄλλου τοῦ διακόσμου τούτου πρὸς τὰς βασικὰς ἀρχιτεκτονικὰς γραμμὰς τῆς ὄψεως, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν διατηρεῖται ἡ σαφήνεια τοῦ συνόλου (παρένθ. πίν. Α) καὶ ἡ ἐκ τῶν ὑλικῶν πολυχρωμία, προκαλεῖ ἐπὶ τῆς ψυχῆς τοῦ θεατοῦ λίαν εὐχαρίστους ἐντυπώσεις.

Τοιοιτοτρόπως ἡ Κωνσταντινούπολις, ἀποφεύγουσα συστηματικῶς τὴν χρῆσιν ὑλικῶν ξένων πρὸς τὴν οἰκοδομὴν² καὶ μεθόδων ἔξω τοῦ πλαισίου τῆς κατασκευῆς³, παρήγαγε διάκοσμον σύμφωνον πρὸς τὸ διέπον τὴν ἀρχιτεκτονικὴν αὐτῆς

1. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τοῦ φαινομένου τούτου ἀποτελεῖ ἡ βόρειος ὄψις τοῦ Τεκφούρ Σαράι, ὅπου — ὅπως εὐστόχως παρήρτησεν ὁ WULZINGER (ἐ.ἀ. σ. 83) — τὸ πλούσιον εἰς τὴν σύλληψιν στοιχεῖον «η» τοῦ πίνακος 32 ἔχει ὡς συμμετρικὸν τὸ ὅμοιον κατὰ τὴν σύλληψιν στοιχεῖον «γ» τοῦ πίνακος 31, ὡς ἐπίσης τὸ ἀπλούστερον ὡς σύνθεσις στοιχεῖον «ζ» τοῦ πίνακος 32 ἔχει ὡς συμμετρικὸν τὸ ἐπίσης ἀπλοῦν στοιχεῖον «δ» τοῦ πίνακος 31. Ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἄξονος συμμετρίας, ἐξ ἄλλου, κεῖται τὸ ἰδιαζούσης μορφῆς, καὶ καθ' ὅλα διάφορον τῶν προαναφερθέντων, στοιχεῖον «ι» τοῦ πίνακος 32.

2. Ὡς εἶναι π.χ. τὰ εἰς τὰς ἐπαρχίας χρησιμοποιούμενα φαγεντιανὰ πλακίδια καὶ πινάκια.

3. Ὡς εἶναι ἡ ἐ π ι κ ὀ λ ῆ σ ι ς τῶν φαγεντιανῶν πλακιδίων καὶ πινάκων. Ὡς μοναδικὴ ἐξαίρεσις τοῦ κανό-

πνεῦμα σοβαρότητος, λογικῆς καὶ ἱκανότητος περὶ τὴν ἐκτέλεσιν, ὅπερ διετήρησε μέχρι τέλους ¹.

Διὰ τοῦτο ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐμφανίζει ἔργα ὑψηλῆς πνοῆς, τόσον εἰς τὴν Πρωτεύουσάν ὅσον καὶ εἰς τὰς ὑπ' αὐτῆς ἐπηρεαζομένας ἐπαρχίας.

Περαίνοντες τὴν παροῦσαν ἐπὶ τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως μελέτην κατακλείομεν ταύτην διὰ τῶν ἀκολουθῶν δύο, γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, συμπληρωματικῶν παρατηρήσεων :

Α. Ἐν τῷ κεφαλαίῳ τῆς περιγραφῆς τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου εἶδομεν ὅτι σταυροὺς ἐκ πλίνθων εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Προδρόμου, Καθολικὸν τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, ἥτις ἐκτίσθη κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα, εἰς ἐποχὴν δηλαδὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν ὄψεων δὲν ἔχει ἀκόμη γενικευθῇ.

Δύο ἐκ τῶν σταυρῶν τούτων εὐρίσκονται ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ καὶ συνεπῶς ἦσαν κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἀθέατοι, ἐφ' ὅσον αἱ ἐν λόγῳ ἐπιφάνειαι ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ὀρθομαρμαρώσεως. Τοῦτο δεικνύει ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς κατασκευῆς αὐτῶν δὲν ἦτο διακοσμητικὸς, ἀλλ' εἶχε φυλακτήριον χαρακτῆρα. Εἰς τοὺς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ αἱθρίου τοῦ ναοῦ σφωζομένους τρεῖς ἄλλους σταυροὺς ὅμως, ἐκτὸς τοῦ φυλακτηρίου χαρακτῆρος, ὅστις εἶναι ἐγγενὲς εἰς τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ, ὑπάρχει ἐπὶ πλεον καὶ ἡ ἰδιότης τοῦ διακοσμητικοῦ στοιχείου καὶ δὴ εἰς μεγαλύτερον βαθμόν, πρᾶγμα διὰ τὸ ὁποῖον δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία, ἐφ' ὅσον οἱ σταυροὶ καὶ ἐπαναλαμβάνονται ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐπιφανείας καὶ «κοσμοῦν» τὰς μεταξὺ τῶν τόξων τῶν ἀψιδωμάτων τριγωνικὰς ἐπιφανείας, ἐπὶ πλεον δὲ εἰς ἐξ αὐτῶν συνοδεύεται ὑπὸ διακοσμητικῶν ροδάκων, συμμετρικῶς πρὸς αὐτὸν τοποθετημένων.

Τὸν διπλοῦν τοῦτον προορισμὸν εὐρίσκομεν ἀργότερον εἰς σταυροὺς πύργων τῶν χερσαίων τειχῶν, χρονολογουμένους περὶ τὸν 8ον αἰῶνα.

Δύο ἡμικυλινδρικαὶ κόγχαι ἐξ ἄλλου, ὅπου διαφαίνεται ἡ διὰ πλίνθων ἐν εἵδει ριπιδίου τοποθετημένων κατασκευῇ τῶν τεταρτοσφαιρίων αὐτῶν, ὑπάρχουν εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς ἀνατολικῆς ὀψεως τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ², εἰς κτήριον δηλαδὴ ἀνῆκον εἰς ἐποχὴν ἐπίσης κατὰ πολὺ προγενεστέραν τῆς διὰ τοῦ διακόσμου ἀναζωογονήσεως τῶν ὄψεων.

Ἐξετάζοντες ὑπὸ τὸ φῶς τῶν προηγηθεισῶν παρατηρήσεων τὸ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς παρούσης ἐργασίας θιγὲν ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου, δυνάμεθα, νομίζομεν, νὰ διατυπώσωμεν τὴν ἐξῆς ὑπόθεσιν ἐπὶ τοῦ προκειμένου:

νος τούτου δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐπικόλλησις ὀπτοπλίνθων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου εἰς τὰ δύο διακοσμητικὰ πλέγματα τὰ εἰκονιζόμενα εἰς τὰ σχήματα «β» καὶ «ζ» τοῦ πίνακος 32, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ καὶ ἐνταῦθα πρὸς λίθους εἰσχωροῦντας κανονικῶς εἰς τὸν τοῖχον.

1. R. KRAUTHHEIMER, ἔ.ἀ. σ. 307.

2. E. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, ἔ.ἀ. πίν. KB'.

Ἐφ' ὅσον τὰ σπέρματα τῆς ζωογονήσεως τῶν γυμνῶν ὄψεων τῶν κτηρίων ἀφ' ἑνὸς διὰ κογχῶν (Ἀγία Σοφία) καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ πλινθίων διακοσμητικῶν στοιχείων (Ἀγ. Ἰωάννης - Τείχη) προϋπῆρχον ἤδη ἐν τῇ Πρωτευούσῃ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους οὐδόλως εἶναι ἀναγκαία κατὰ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν αἱ διαθέσεις ἔτεινον πρὸς τοῦτο, ἢ ἐξ ἄλλης περιοχῆς «εἰσαγωγή» ἰδεῶν καὶ κατασκευαστικῶν μεθόδων πρὸς ἀνάπτυξιν συστήματος κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου τῶν ὄψεων. Ἦρκει ἀσφαλῶς πρὸς τοῦτο ἡ γενίκευσις τῶν μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης σποραδικῶς ἐφαρμοζομένων γνωστῶν τρόπων.

Β. Ἡ δευτέρα παρατήρησις ἀναφέρεται εἰς τὸ ζήτημα κατὰ πόσον ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βοηθητικὸν στοιχεῖον πρὸς χρονολόγησιν τῶν ἐφ' ὧν ἐφαρμόζεται κτηρίων.

Τοῦτο βεβαίως θὰ ᾔτο δυνατόν ἐὰν ὑπῆρχεν ἐν Κωνσταντινουπόλει σειρὰ κτηρίων φερόντων διάκοσμον, ἀκριβῶς χρονολογημένων. Δυστυχῶς ὅμως ἡ χρονολογία ἰδρύσεως τῶν πλείστων κτηρίων τῆς Πόλεως δὲν εἶναι γνωστὴ ἐπακριβῶς¹. Ἡ μόνη περίπτωσις εἰς τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ προσβλέψωμεν μετ' ἀσφαλείας εἶναι ἡ τῶν ὑπὸ τῶν Παλαιολόγων γενομένων προσθηκῶν εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου, τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου καὶ τῆς μονῆς τῆς Χώρας.

Εἰς τὰς ἐν λόγω προσθήκας καὶ μόνον εἰς ταύτας βλέπομεν ἐφαρμοζόμενον τὸν ἀνάμεικτον ἐκ λίθων καὶ πλινθίων διάκοσμον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἡδύνατο νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ εἶδος τοῦτο χαρακτηρίζει τὴν τελευταίαν βυζαντινὴν περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν τότε θὰ πρέπει νὰ ἀνήκῃ καὶ τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Τεκφοῦρ Σαράι ἀνάκτορον, ὅπερ φέρον, ὡς εἶδομεν, πλούσιον μεικτὸν διάκοσμον, ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον διαμάχης, διότι ὑπὸ ἄλλων χρονολογεῖται εἰς τὸν 11ον καὶ ὑπὸ ἄλλων εἰς τὸν 14ον αἰῶνα.

1. R. KRAUTHEIMER, ἔ.δ. σ. 259.

R É S U M É

LA DÉCORATION CÉRAMOPLASTIQUE DES ÉDIFICES BYZANTINS D' ISTANBUL

Le but du présent travail est d'étudier systématiquement la décoration en briques des façades des édifices byzantins encore existants à Istanbul. Elle comporte :

1) Une « Introduction », dans laquelle est exposé le fait que, malgré la grande importance du décor intérieur des édifices, les façades extérieures restent d'abord tout à fait nues (1ère période byzantine), pour se ranimer plus tard (2e et 3e périodes) en se parant aussi d'une riche décoration céramoplastique.

2) Une description minutieuse de la décoration de ce genre des édifices d'Istanbul (Chap. 1).

3) Une classification des motifs décoratifs par types et une analyse de leurs formes (Chap. 2).

4) Des observations techniques (Chap. 3) sur les différentes qualités de la matière utilisée et la façon de son traitement, pour la conformer aux exigences de la constitution du décor. Ces observations conduisent aux constatations suivantes d'un intérêt particulier : a) Que les ouvriers byzantins travaillaient la brique pour lui donner la forme que les nécessités décoratives exigeaient. b) Que parfois même, après l'équarrissement grossier de la brique et sa pose, on exécutait la dernière phase de cette taille.

5) Des observations esthétiques (Chap. 4) qui commencent par une définition de la notion du décor et de ses genres, pour finir par une classification des compositions décoratives qui se rencontrent sur les édifices étudiés.

L'étude se clôt par la constatation qu'il n'est pas nécessaire de chercher l'origine de ce décor céramoplastique dans des influences étrangères, comme le pensent quelques auteurs. En effet les principes et les techniques appliquées pendant la maturation de cet art, s'ébauchaient déjà dans la Capitale même (Stoudios - Ste Sophie).

A la fin de l'étude est posée la question suivante : La décoration céramoplastique peut-elle contribuer, de quelque façon, à la datation des édifices sur lesquels elle s'applique ? Malheureusement, à cause de l'absence à Istanbul d'édifices byzantins bien datés, qui nous serviraient de jalons, il n'est pas possible pour le moment de formuler une réponse quelconque à cette importante question. La seule observa-

tion qu'on puisse faire à ce propos est que la décoration «mixte» des façades — c'est-à-dire celle où les briques se mêlent aux pierres taillées pour constituer le décor — appartient à l'époque des Paléologues.

Dans le texte qui accompagne les planches de l'étude sont données les explications nécessaires pour pouvoir les utiliser. Ces 50 planches constituent un «corpus» des motifs décoratifs étudiés, indépendamment du texte. Nous donnons ci-dessous un résumé de ses explications.

1. Les planches nos 1-10 présentent schématiquement et, dessinées à la même échelle, les façades des édices. Les dites façades sont marquées de signes :

«A»	pour la façade Est
«Δ»	» » » Ouest
«B»	» » » Nord
«N»	» » » Sud

La position de chaque motif décoratif est fixée sur la façade par un point uni par une ligne droite à un cercle portant un numéro.

Chaque édifice aussi est marqué par un signe :

«ΠΠ»	: Église de Pantéopote (Eski Imaret djami)
«Θ»	: » » Ste Théodosie (Gül djami)
«Φ»	: Substructure de l'église du couvent du Christ Philanthrope
«ΘΔ»	: Église de St Théodore (Kilissé djami)
«Λ»	: Église du couvent de Lips (Fenari Isa djami)
«ΠΜ»	: Couvent du Pammakaristos (Fethiye djami)
«X»	: » de Chora (Kahriye djami)
«ΠΦ»	: Palais du Porphyrogénète (Tekfour Saraï)

En dehors de ces signes il en existe quelques autres qui se réfèrent à des édifices dont les façades ne sont pas dessinées, mais qui possèdent des motifs décoratifs contenus dans les planches des détails. Ce sont :

«Π»	: Tours des murailles terrestres
«Σ»	: Église du couvent du Stoudios (Imrahor djami)
«O»	: Aqueduc de Valens
«IK»	: «Isa kapou» djami

2. Les planches hors texte A et B montrent certaines parties des façades (sous une échelle plus grande) d'un édifice portant une décoration uniquement en briques (cette décoration constitue la première catégorie marquée sur la planche par le signe «A») et certaines parties d'un autre édifice portant une décoration provenant du mélange de briques et de pierres de taille (ceci constitue la deuxième catégorie, signalée par «B»).

3. Les planches nos 11 - 28 montrent les motifs décoratifs de la première catégorie classés par types sous les rubriques suivantes :

- 1 A : Niches semi-cylindriques
- 2 A : Niches rectangulaires
- 3 A : Compositions
- 4 A : Canevas
- 5 A : Croix
- 6 A : Éléments indépendants
- 7 A : Rosaces
- 8 A : Bandes
- 9 A : Corniches
- 10 A : Lettres

4. Les planches nos 29 - 38 contiennent les motifs décoratifs de la deuxième catégorie, sous les rubriques :

- 1 B : Niches semi-cylindriques
- 2 B : Niches rectangulaires
- 3 B : Compositions
- 4 B : Canevas
- 6 B : Éléments indépendants
- 7 B : Rosaces
- 8 B : Bandes
- 11 B : Arcs

5. Chaque motif, qu'il soit de la première ou de la deuxième catégorie, se présente sur les planches avec :

- a) Le signe du type auquel il appartient.

- b) Le signe de l'édifice auquel il appartient.
- c) » » de la façade à laquelle » »
- d) Le chiffre qui montre sa position exacte sur cette façade.

Supposons, par exemple, que l'on veuille identifier l'élément décoratif : πίν. 29, «λ». Il signifie que l'élément est présenté dans la figure «λ» de la planche no 29. En examinant cette planche on voit: 1) que le motif est du type 1B, c'est à dire qu'il décore une niche semi-cylindrique de la deuxième catégorie, 2) qu'il appartient à ΠΜ, Α22, c'est à dire à la position no 22 de la façade Est (Α) de l'église du couvent de Pammakaristos (ΠΜ).

6. Pour les arcs qui se présentent dans les planches nos 34, 35, 36 37, et 38 il faut ajouter aux observations précédantes que l'arc présenté est l'exemple d'un type dont le signe se trouve à côté. Le numéro de l'arc présenté est écrit en caractères gras.

7. Les planches nos 39-44 présentent les parties constitutives des motifs et servent à expliquer le texte, surtout les observations techniques.

8. Les planches 45-50, enfin, contiennent des photographies.

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΑΙΝΟΤΟΜΟΛΟΓΙΟ

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΑΙΝΟΤΟΜΟΛΟΓΟΣ

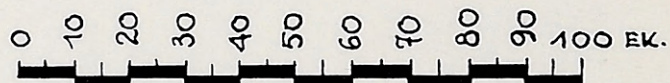
Εκδόσεις 1990-1991

Εκδόσεις 1992-1993

Εκδόσεις 1994-1995

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- Παρένθ. Α : Λεπτομέρειαι ὅψεως κτηρίου φέροντος διάκοσμον, ἐκ στοιχείων τῆς Πρώτης Κατηγορίας.
- Παρένθ. Β : Λεπτομέρειαι ὅψεως κτηρίου φέροντος διάκοσμον ἐκ στοιχείων τῆς Δευτέρας Κατηγορίας.
- 1 — 10 : Σχηματική ἀποτύπωσις, ὑπὸ τὴν αὐτὴν κλίμακα, τῶν ὀψεων τῶν κτηρίων τὰ ὅποια φέρουν κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον.
- 11 — 28 : Ἀποτυπώσεις, ὑπὸ τὴν αὐτὴν κλίμακα καὶ κατὰ τύπους, τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων τῆς Πρώτης Κατηγορίας.
- 29 — 38 : Ἀποτυπώσεις ὑπὸ τὴν αὐτὴν κλίμακα καὶ κατὰ τύπους, τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων τῆς Δευτέρας Κατηγορίας.
- 39 — 44 : Κατασκευαστικαὶ καὶ ἄλλαι λεπτομέρειαι τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων.
- 45 — 50 : Φωτογραφίαι διακοσμητικῶν στοιχείων.

Κλίμαξ ὅλων τῶν Πινάκων, ὅπου παρίστανται
διακοσμητικὰ στοιχεῖα.

ΕΠΕΞΗΓΗΜΑΤΙΚΟΝ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Οἱ συνοδεύοντες τὴν ἀνὰ χεῖρας μελέτην πίνακες, περιλαμβάνοντες ἐν ἀποτυπώσει — ὑπὸ τὴν αὐτὴν κλίμακα — τὸ σύνολον τῶν στοιχείων τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου τῶν σφζομένων σήμερον ἐν Κωνσταντινουπόλει βυζαντινῶν κτηρίων *, κατανέμονται ὡς ἑξῆς :

1. Οἱ ὑπ' ἀριθ. 1 - 10 παριστοῦν τὰς φερούσας κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον ὅψεις τῶν κτηρίων κατὰ τρόπον σχηματικὸν καὶ ὑπὸ τὴν αὐτὴν κλίμακα (10 μ. = 7 ἐκ.).

2. Ὁ ὑπὸ τὸ στοιχεῖον Α παρένθετος πίναξ παριστᾷ λεπτομέρειαν ὁψews κτηρίου, τὸ ὅποιον διαθέτει διάκοσμον τῆς πρώτης κατηγορίας, ὁ ὁποῖος συγκροτεῖται μόνον ἐξ ὀπτοπλίνθων (κλ. 1 μ. = 3.5 ἐκ.).

3. Οἱ ὑπ' ἀριθμὸν 11 - 28 πίνακες παριστοῦν τὰ κεραμοπλαστικὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης κατηγορίας, ὑπὸ τὴν αὐτὴν κλίμακα (1 μ. = 7 ἐκ.) καὶ κατατεταγμένα κατὰ τύπους.

4. Ὁ ὑπὸ τὸ στοιχεῖον Β πίναξ παριστᾷ λεπτομέρειαν ὁψews κτηρίου, ὅπερ διαθέτει διάκοσμον τῆς δευτέρας κατηγορίας, ὑπὸ τὴν αὐτὴν κλίμακα (1 μ. = 3.5 ἐκ.), εἰς τὴν ὁποίαν τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα συγκροτοῦνται δι' ἐναλλαγῆς λίθων καὶ πλίνθων.

5. Οἱ ὑπ' ἀριθμὸν 29 - 38 πίνακες παριστοῦν τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῆς δευτέρας κατηγορίας, ὑπὸ τὴν αὐτὴν κλίμακα (1 μ. = 7 ἐκ.) καὶ ταῦτα, ὡς τὰ τῆς πρώτης, κατατεταγμένα ἐπίσης κατὰ τύπους.

6. Οἱ ὑπ' ἀριθμὸν 39 - 44 πίνακες εἶναι βοηθητικοὶ τοῦ κειμένου, ἀναγόμενοι κυρίως εἰς τὰς περὶ τῆς κατασκευῆς τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων παρατηρήσεις.

7. Οἱ ὑπ' ἀριθμὸν 45 - 50 πίνακες, τέλος, περιέχουν φωτογραφίας δειγμάτων κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου ἐξ ἑνὸς ἐκάστου κτηρίου.

Διὰ νὰ καταστή ὁ δυνατὴ ἡ χρῆσις τῶν πινάκων ἀνεξαρτήτως τοῦ κειμένου, δίδονται κατωτέρω αἱ πρὸς τοῦτο ἀπαραίτητοι ἐπεξηγήσεις, σχετικῶς πρὸς τὴν μέθοδον παραστάσεως τῶν στοιχείων καὶ τὰ χρησιμοποιηθέντα πρὸς τοῦτο σημεῖα :

Α. Ὅτι πάντες οἱ πίνακες φέρουν εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος αὐτῶν αὐξοῦσα ἀριθμὸν (1 - 50).

Β. Πίνακες ἀρ. 1 - 10 — Αἱ ὁψεις : Εἰς ἕκαστον τῶν πινάκων τούτων παρίστανται, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, αἱ ὁψεις τῶν κτηρίων ἐφ' ἐκάστης τῶν ὁποίων ἡ ἀκριβὴς θέσις οἷον οἷον διακοσμητικοῦ στοιχείου καθορίζεται διὰ στιγμῆς συνδεομένης δι' εὐθείας γραμμῆς πρὸς ἀριθμὸν ἐντὸς κύκλου, ἐνῶ ἡ ὑπὸ τοῦ στοιχείου καλυπτομένη ἐπιφάνεια παρίσταται διὰ βαθυτέρου τόνου.

Αἱ ὁψεις φέρουν γράμματα ἀναλόγως τοῦ προσανατολισμοῦ αὐτῶν, ἥτοι : «Α» διὰ τὴν ἀνατολικήν, «Β» διὰ τὴν βόρειον, «Δ» διὰ τὴν δυτικὴν καὶ «Ν» διὰ τὴν νοτίαν. Ἐκαστον

* Τὰ σχέδια καὶ αἱ φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὸν συγγραφέα.

κτήριον καθορίζεται διὰ τοῦ ἀρχικοῦ του γράμματος (συνοδευομένου ὑπὸ ἑνὸς ἄλλου ὅταν ὑπάρχη πιθανότης συγχύσεως), κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον :

- «ΠΠ» : Παντεπόπτου (ναὸς τοῦ Σωτῆρος—)
 «Θ» : Θεοδοσίας (ναὸς τῆς ἁγίας—)
 «Φ» : Φιλανθρώπου (ὑπόβαθρον τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος—)
 «ΘΔ» : Θεοδώρου (ναὸς τοῦ ἁγίου—)
 «Λ» : Λιβός (μονὴ τοῦ—)
 «ΠΜ» : Παμμακαρίστου (μονὴ τῆς—)
 «Χ» : Χώρας (μονὴ τῆς—)
 «ΠΦ» : Πορφυρογεννήτου (ἀνάκτορον τοῦ—)

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ σημεῖα τὰ χαρακτηρίζοντα κτήρια, τῶν ὁποίων αἱ ὀψεις δὲν ἔχουν μὲν σχεδιασθῇ εἰς τοὺς ἐξεταζομένους πίνακας, διαθέτουν ὅμως διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἀποτυπωθέντα εἰς τοὺς ἐπομένους. Ταῦτα εἶναι :

- «Π» : Πύργος τῶν χερσαίων τειχῶν
 «Σ» : Στουδίου (μονὴ τοῦ—)
 «Ο» : Οὐάλλεντος (ὑδραγωγεῖον τοῦ—)
 «Κ» : Ἰσᾶ καποῦ μεστζηντί (παρεκκλήσιον γνωστὸν ὡς—)

Γ. Παρένθετοι πίνακες Α καὶ Β — Λεπτομέρειαι ὀψεων: Μετὰ διακόσμου πρώτης κατηγορίας δηλουμένης διὰ τοῦ γράμματος «Α» καὶ δευτέρας, δηλουμένης διὰ τοῦ γράμματος «Β».

Δ. Πίνακες ἀρ. 11-28 — Στοιχεῖα πρώτης κατηγορίας: Οἱ πίνακες οὗτοι φέρουν πρὸ τῶν σημείων τῶν δηλούντων τὴν θέσιν ἑνὸς ἐκάστου τῶν ἐν αὐτοῖς διακοσμητικῶν στοιχείων ἀριθμὸν ἀκολουθούμενον ὑπὸ τοῦ γράμματος «Α» (Α' κατηγορίας), ὅστις δεικνύει τὸν τύπον αὐτῶν, κατὰ τὴν ἀκόλουθον τάξιν :

- 1 Α : Ἡμικυλινδρικαὶ κόγχαι
 2 Α : Κόγχαι ὀρθογωνίου διατομῆς
 3 Α : Συνθέσεις
 4 Α : Πλέγματα
 5 Α : Σταυροί
 6 Α : Αὐτοτελῆ στοιχεῖα
 7 Α : Ρόδακες
 8 Α : Ταινίαι
 9 Α : Γεῖσα
 10 Α : Γράμματα

Ε. Πίνακες ἀρ. 29-38 — Στοιχεῖα δευτέρας κατηγορίας: Καὶ οἱ πίνακες οὗτοι φέρουν, ὡς καὶ οἱ προηγούμενοι, πρὸ τῶν σημείων τῶν δηλούντων τὴν θέσιν ἑνὸς ἐκάστου τῶν ἐν αὐτοῖς διακοσμητικῶν στοιχείων, τὸν δεικνύοντα τὸν τύπον αὐτῶν ἀριθμὸν, ἀκολουθούμενον ὑπὸ τοῦ γράμματος «Β» (Β' κατηγορία) κατὰ τὴν ἀκόλουθον τάξιν :

- 1 Β : Ἡμικυλινδρικαὶ κόγχαι
 2 Β : Κόγχαι ὀρθογωνίου διατομῆς

3 B :	Συνθέσεις
4 B :	Πλέγματα
6 B :	Αυτοτελή στοιχεία
7 B :	Ρόδακες
8 B :	Ταινίαι
11 B :	Τόξα

Κατὰ ταῦτα ἕκαστον διακοσμητικὸν στοιχεῖον εἰς τοὺς πίνακας φέρει ὑπ' αὐτό :

- α) Τὸ σημεῖον τοῦ τύπου εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει.
- β) » » » κτηρίου εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει.
- γ) » » τῆς ὄψεως εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει.
- δ) Τὸν ἀριθμὸν τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ὄψεως ταύτης.

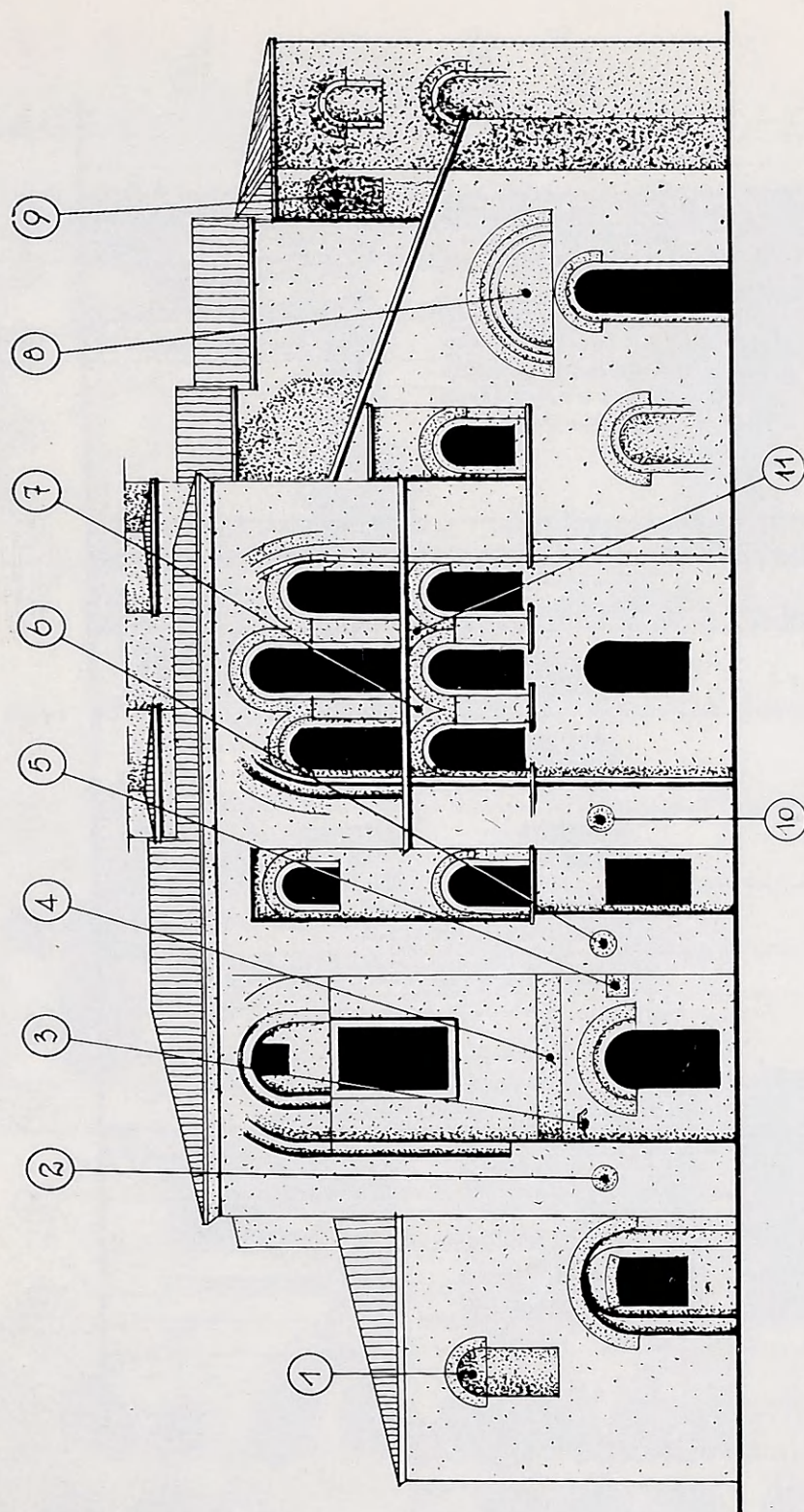
Ἐστω π. χ. ὅτι ἐξετάζομεν τὸ στοιχεῖον «η» τοῦ πίνακος ἀρ. 26, τὸ ὁποῖον ἀναγράφεται ἐν τῷ κειμένῳ ὡς στοιχεῖον : 29, «λ». Ὑπ' αὐτὸ θὰ ἀναγνώσωμεν :

1 B—ΠΜ, Α / 22

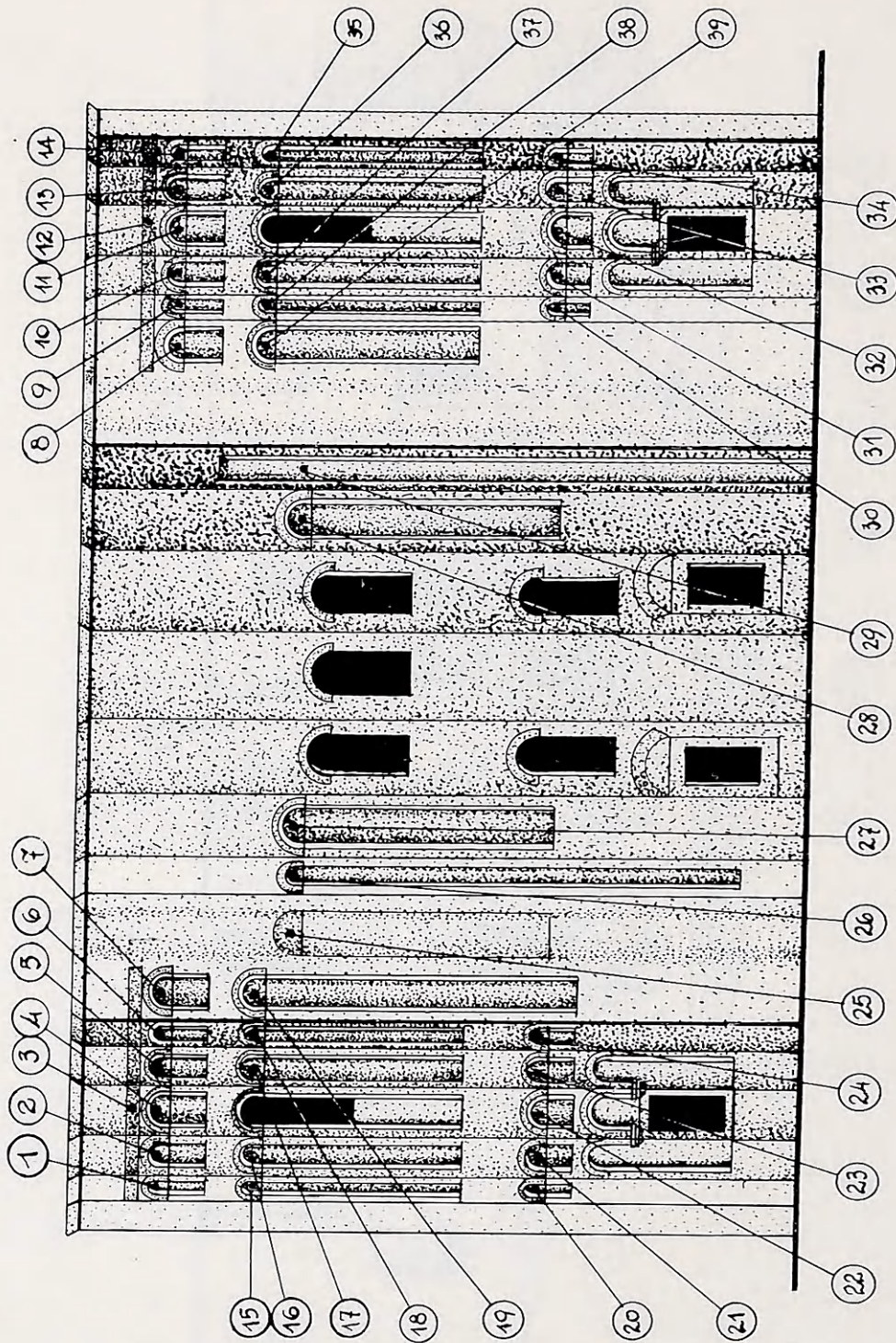
Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ ἐξεταζόμενον στοιχεῖον :

- α) Εἶναι τοῦ τύπου 1 B. Ἀνήκει δηλ. εἰς τὴν πρώτην ὁμάδα τῆς δευτέρας κατηγορίας, ἥτοι εἶναι ἡμικυλινδρική κόγχη φέρουσα διάκοσμον ἀνάμεικτον ἐκ λίθων καὶ πλίνθων.
- β) Ἀνήκει εἰς τὴν μονὴν τῆς Παμμακαρίστου (ΠΜ).
- γ) Εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὄψιν αὐτῆς (Α).
- δ) Εἰς τὴν θέσιν ἀρ. 22 τῆς ὄψεως ταύτης, δηλ. εἰς τὴν πρώτην ἐξ ἀριστερῶν κατωτάτην κόγχην τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ὡς δεικνύει ὁ πίναξ 6Α.

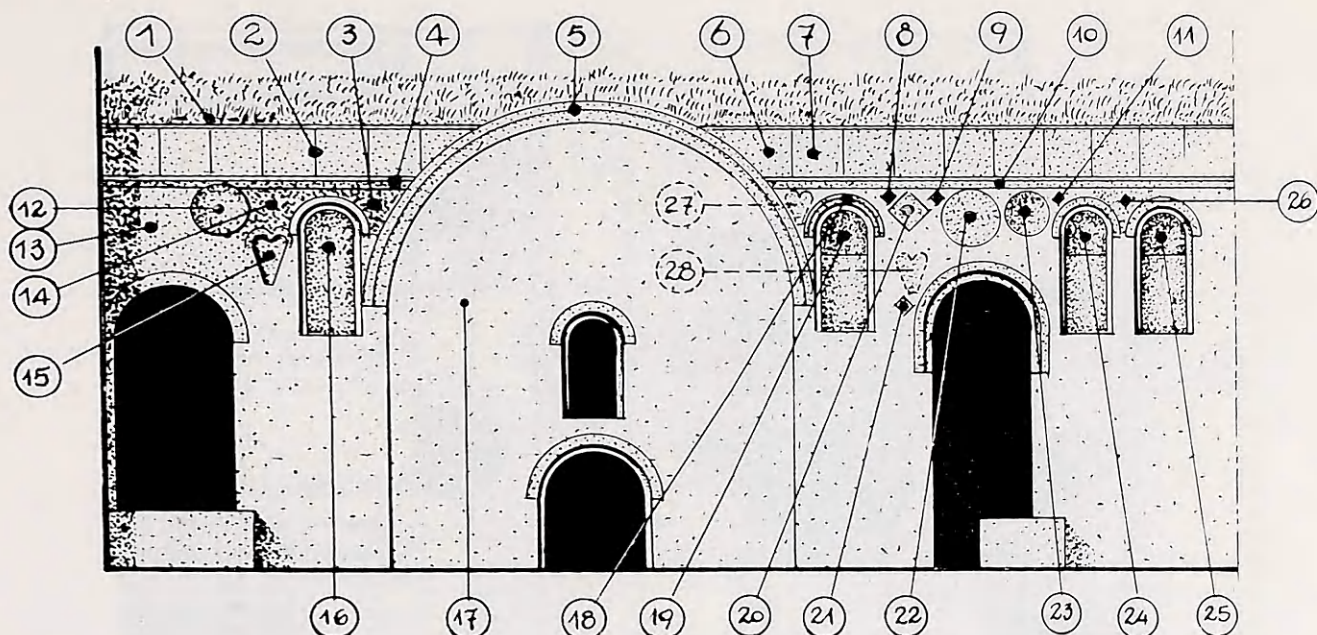
Διὰ τὰ εἰς τοὺς πίνακας ἀρ. 34, 35, 36, 37 καὶ 38 τόξα, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων σημείων, προστίθεται καὶ τὸ σημεῖον τοῦ τύπου τοῦ τόξου, ὡς καθορίζεται τοῦτο εἰς τὸν ἐν τῷ κειμένῳ πίνακα τῆς σελίδος 64.

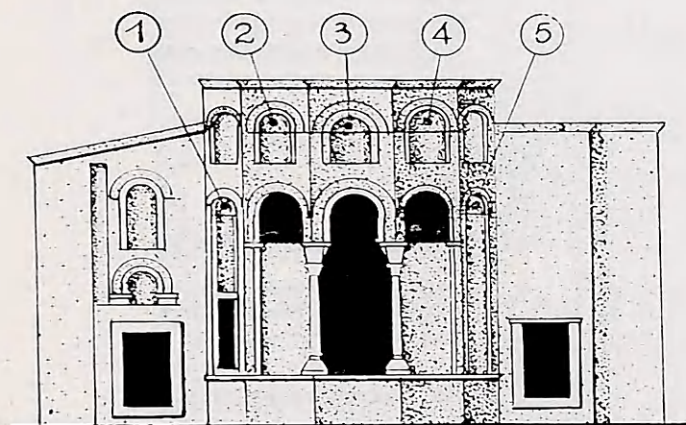
ΠΛ : Ν

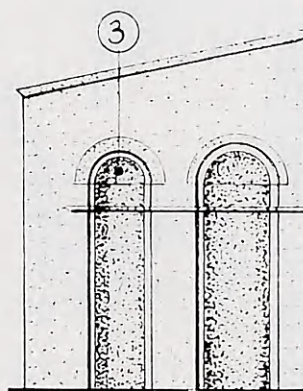
Θ : A

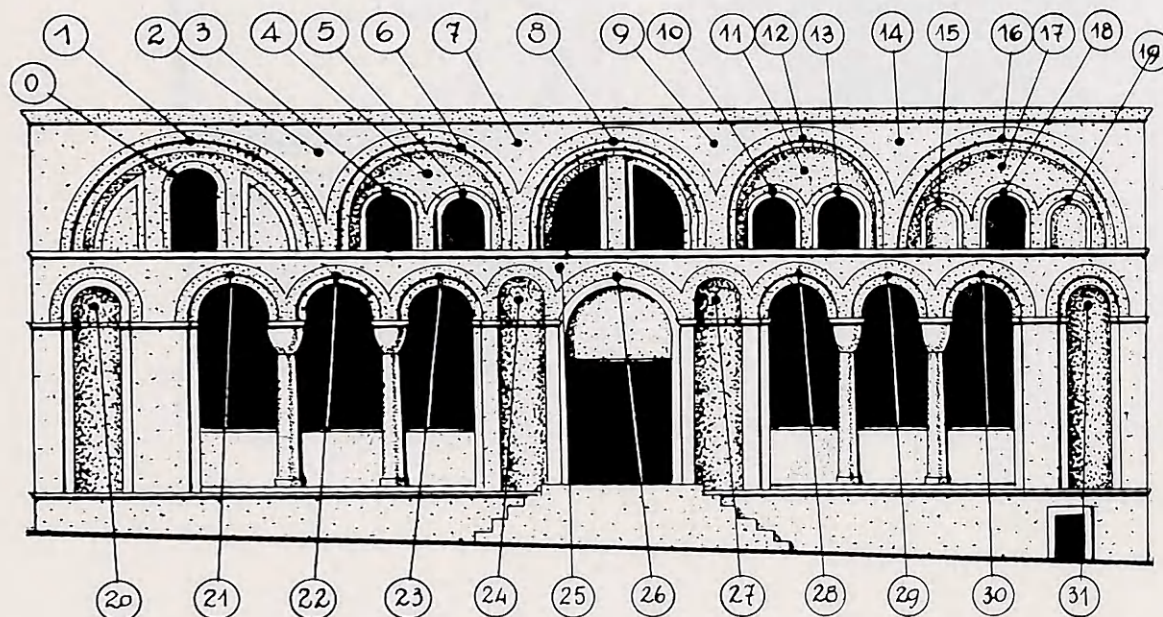
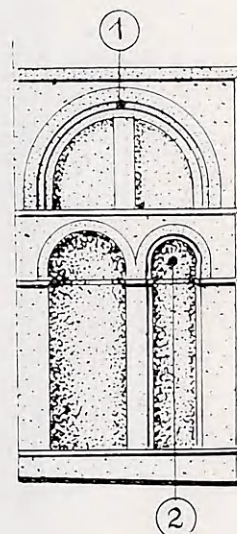
Φ : A

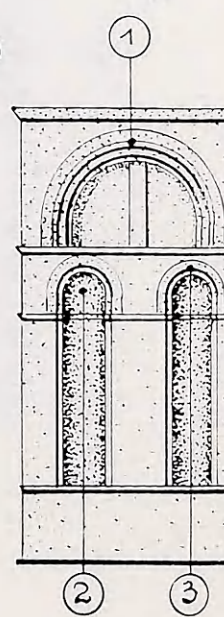
ΘΔ : A

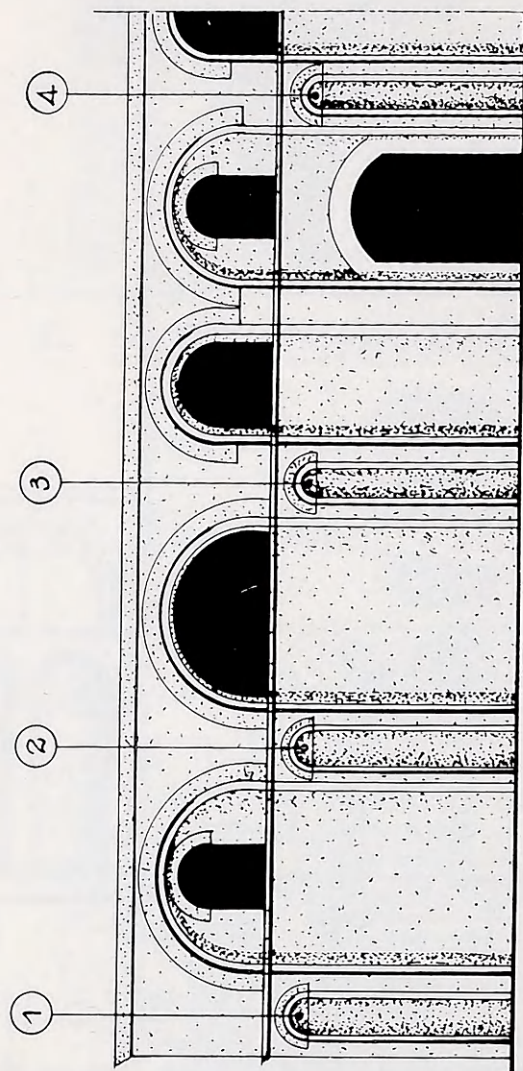
ΘΔ : B

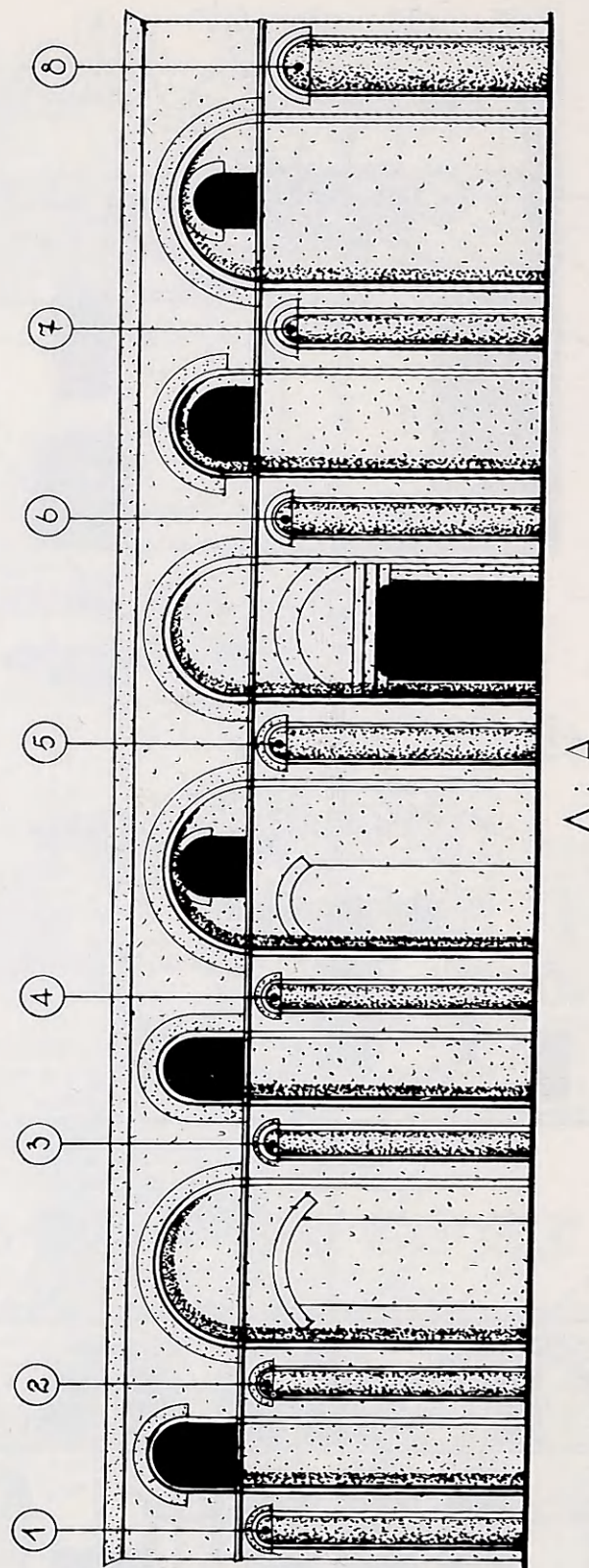
ΘΔ : Δ

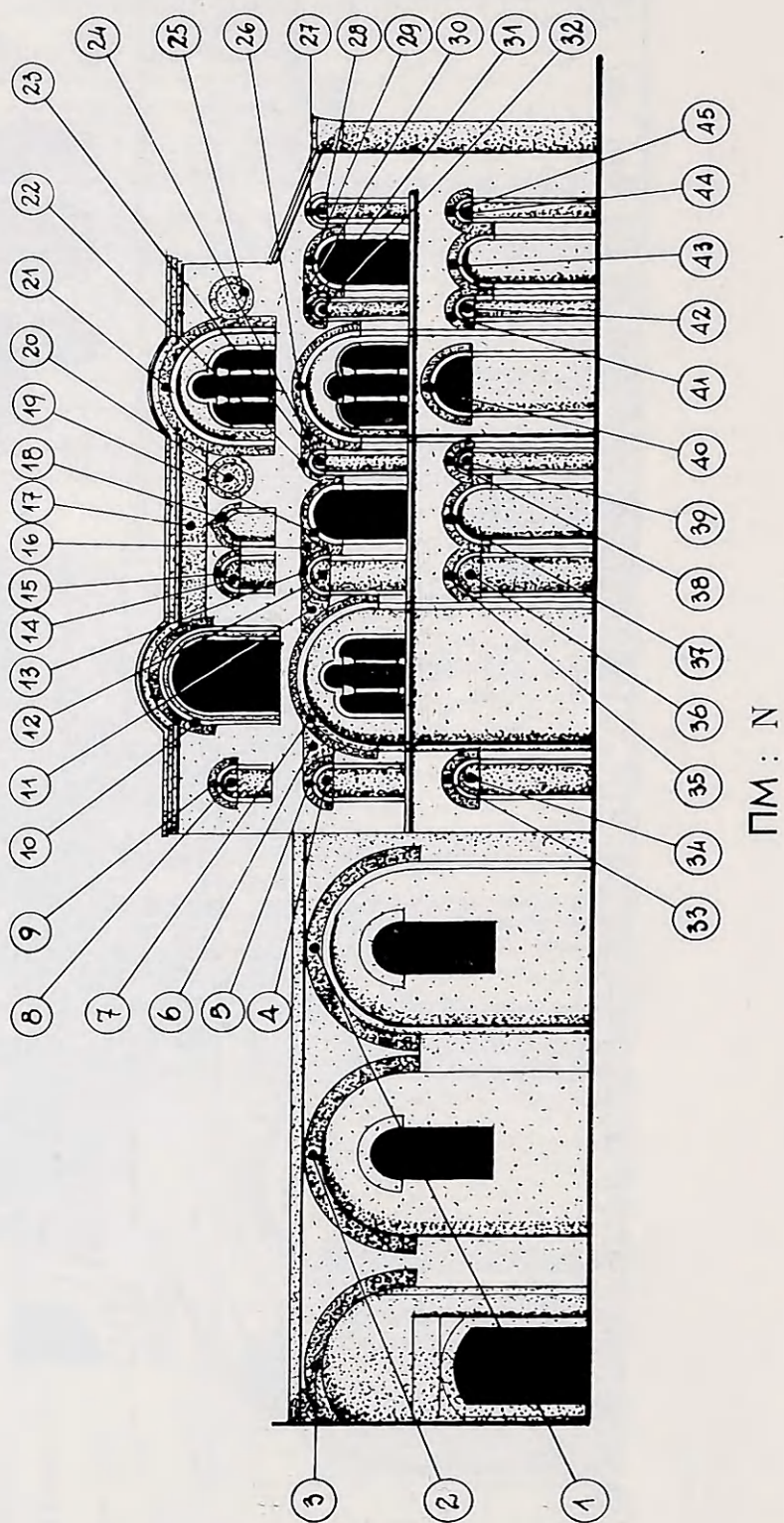
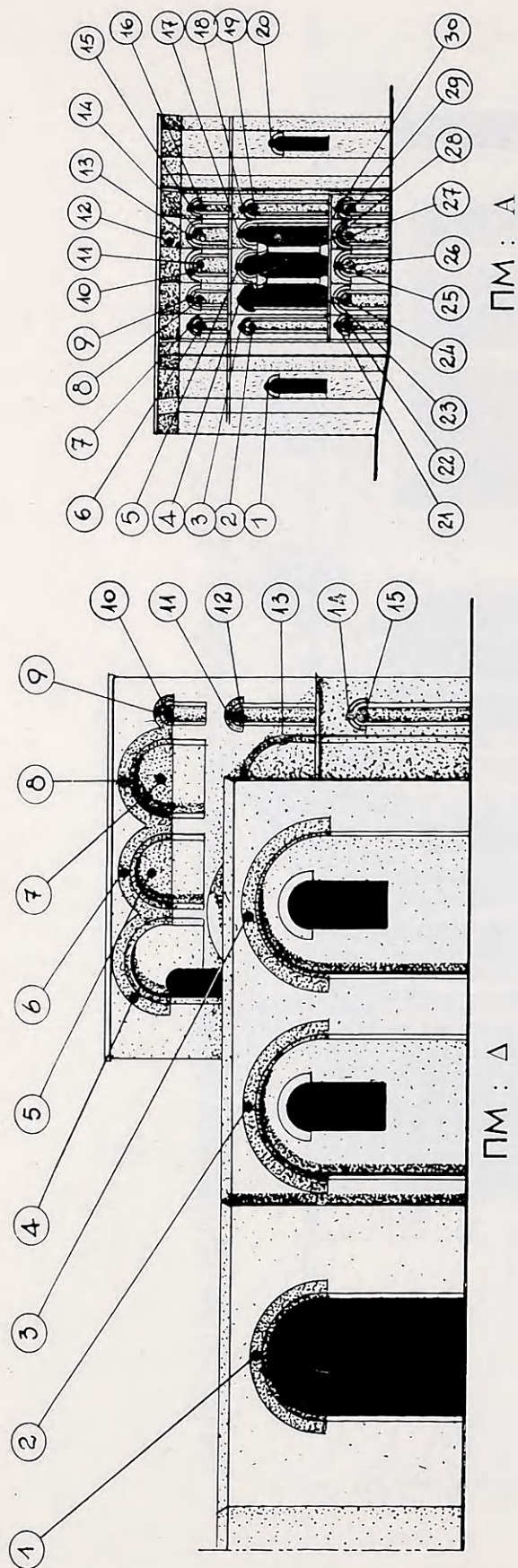
ΘΔ : N

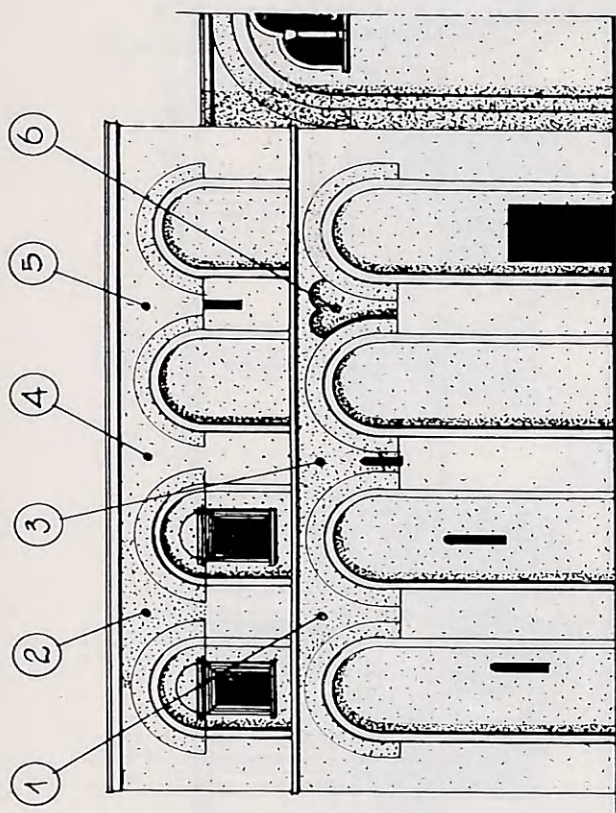

Λ : Ν

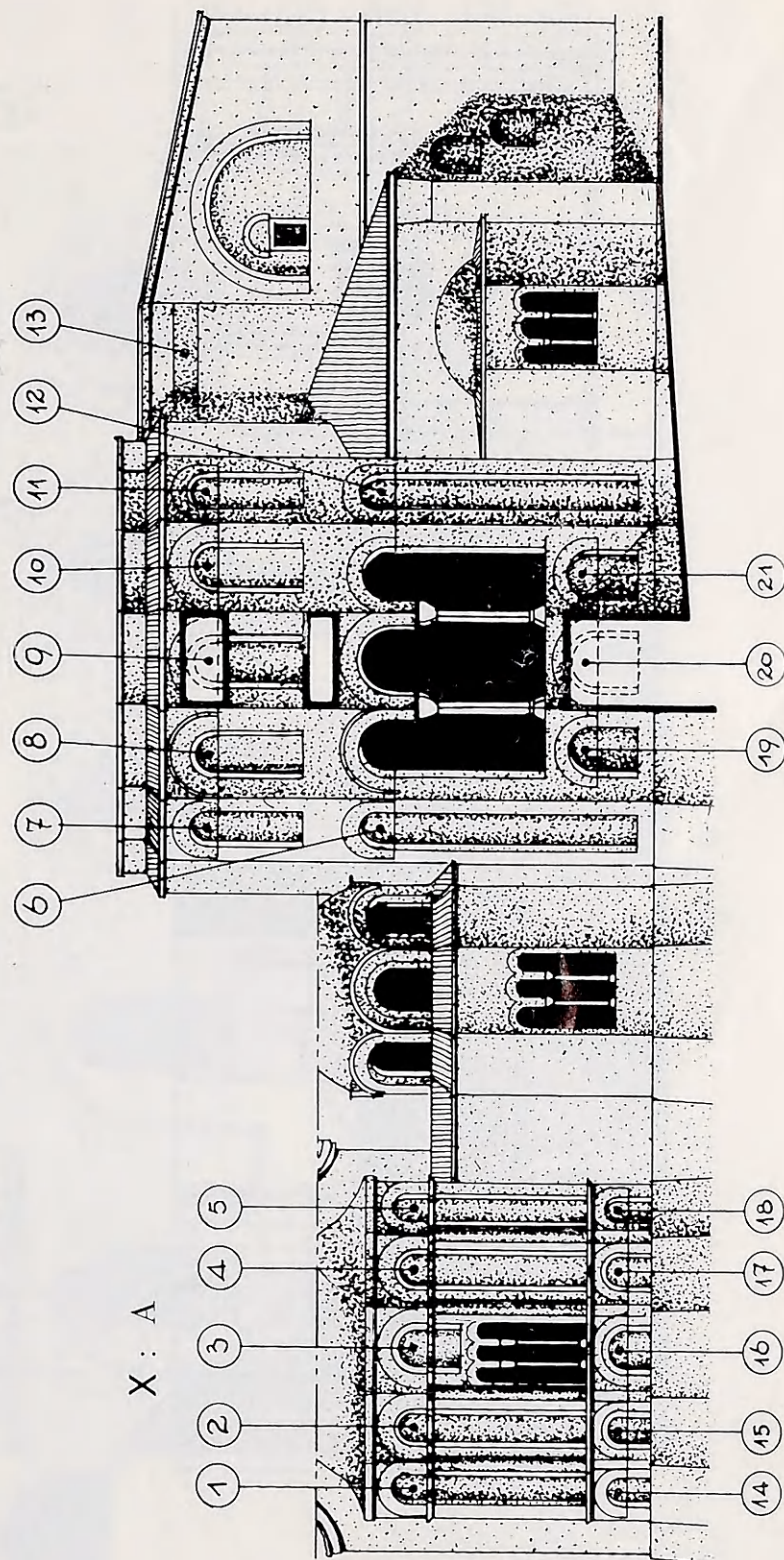

Λ : Δ

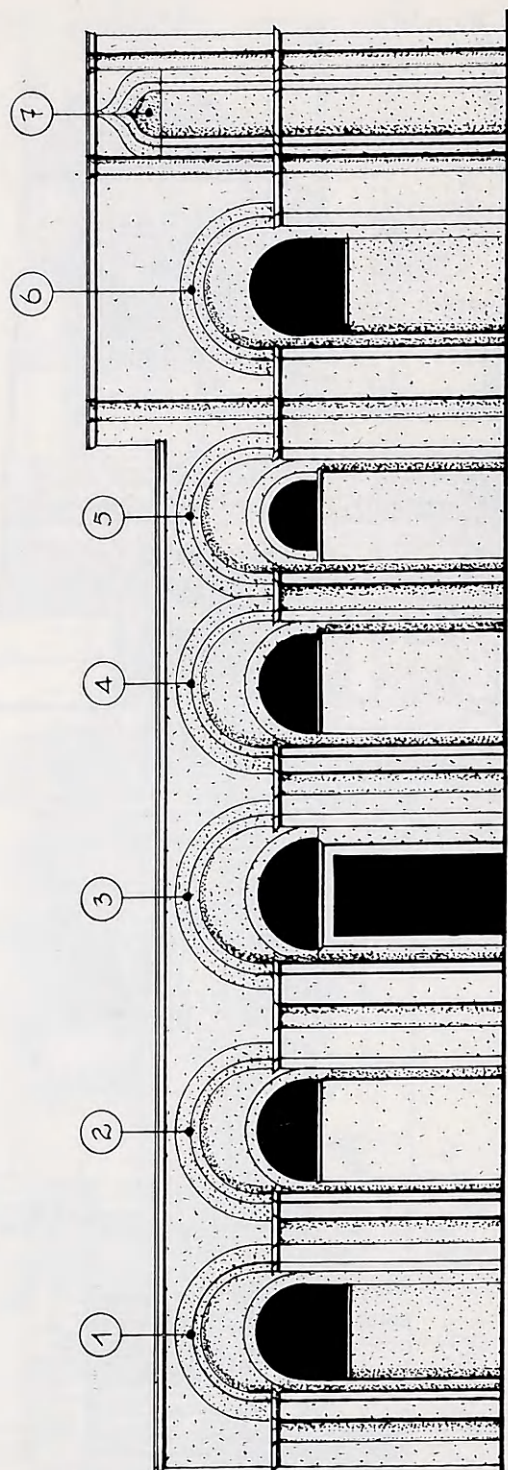

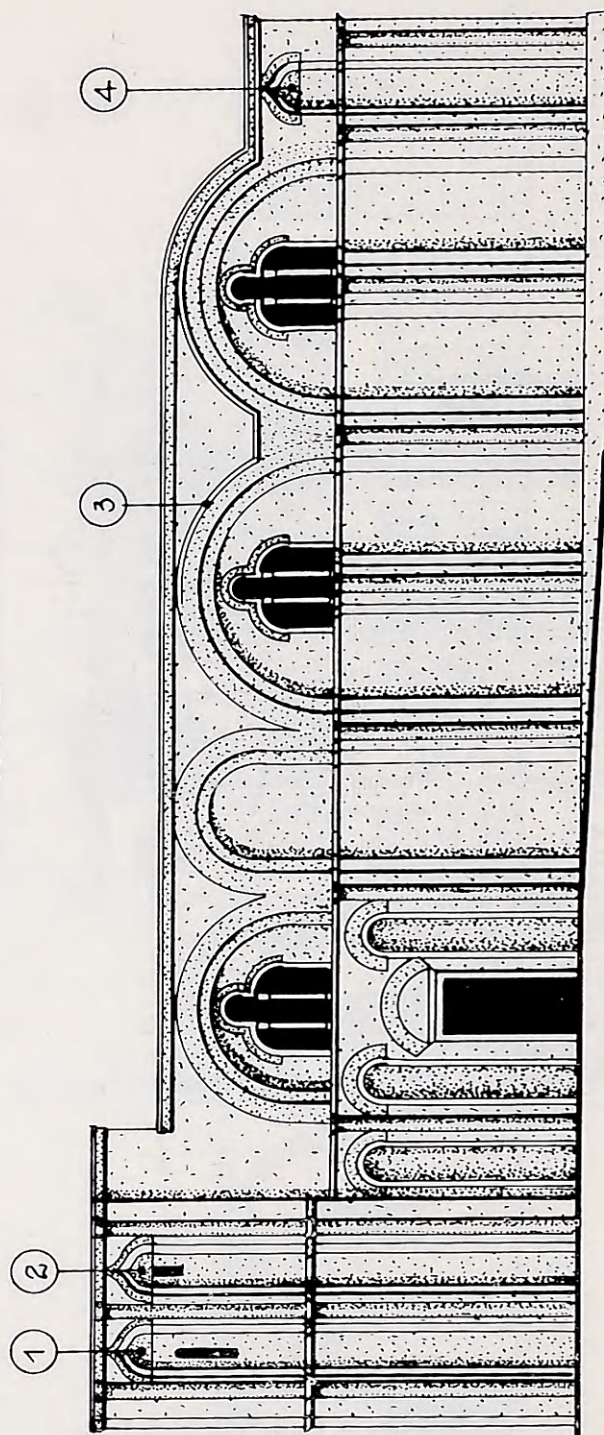
X : B

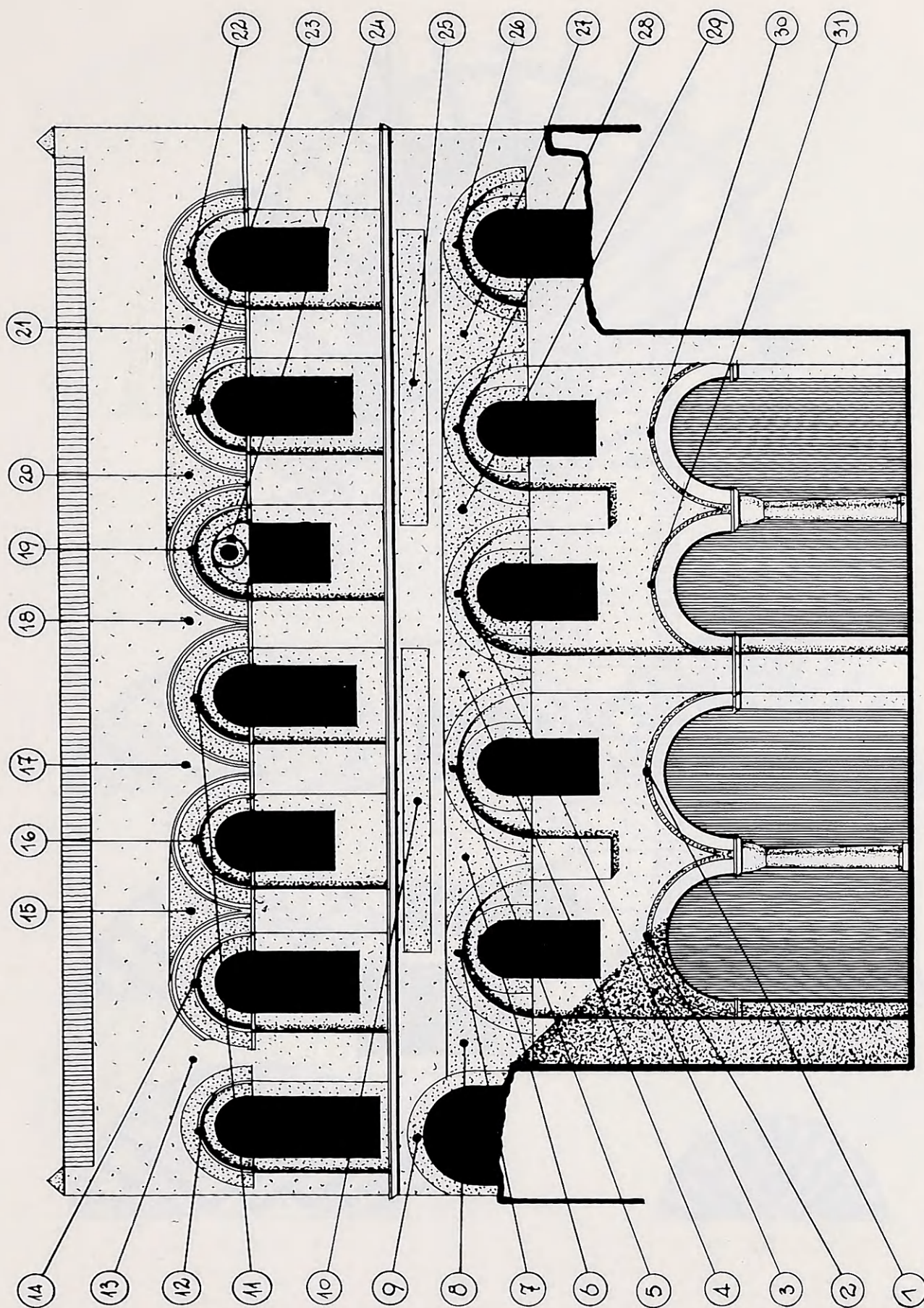
X : A

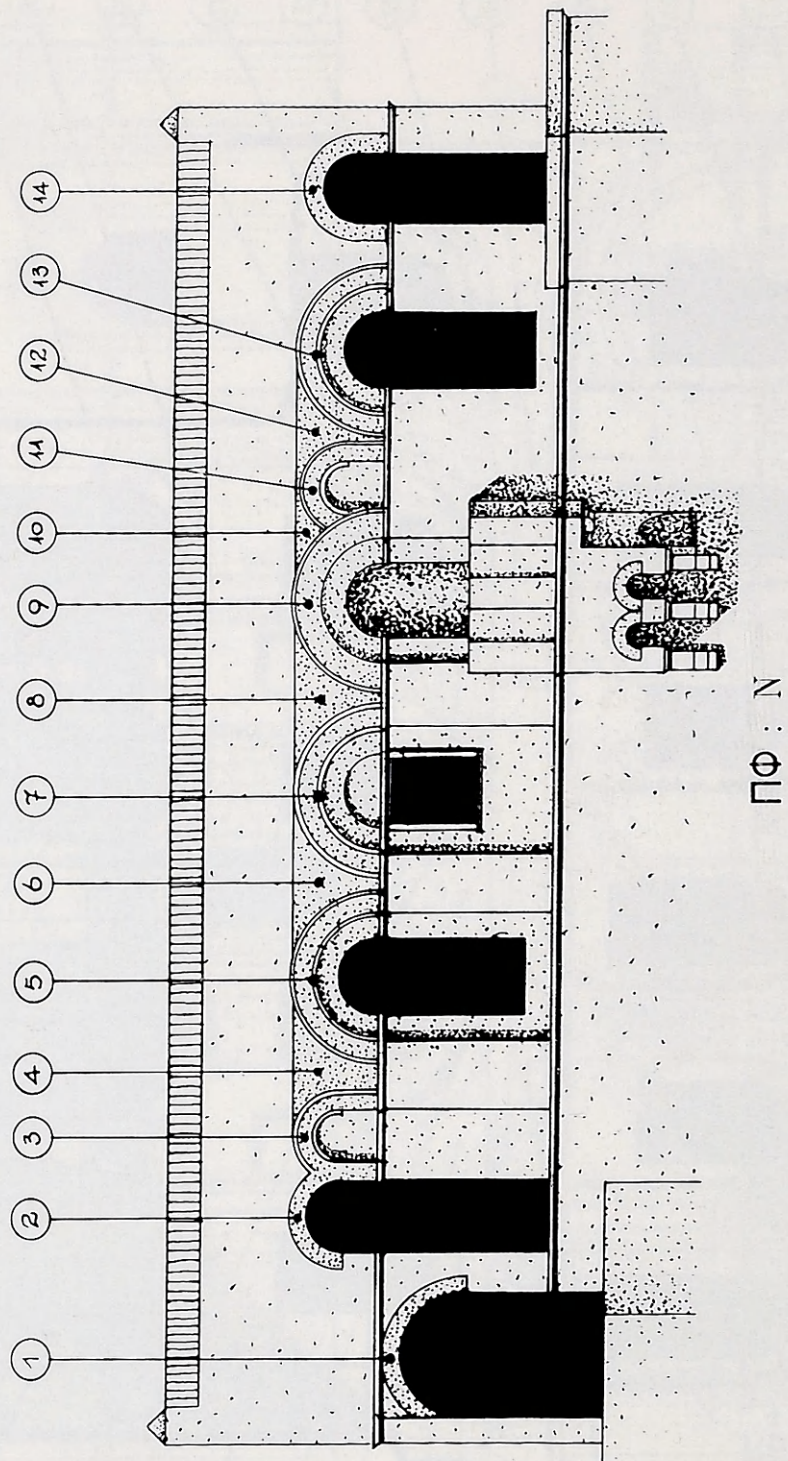
X : Δ

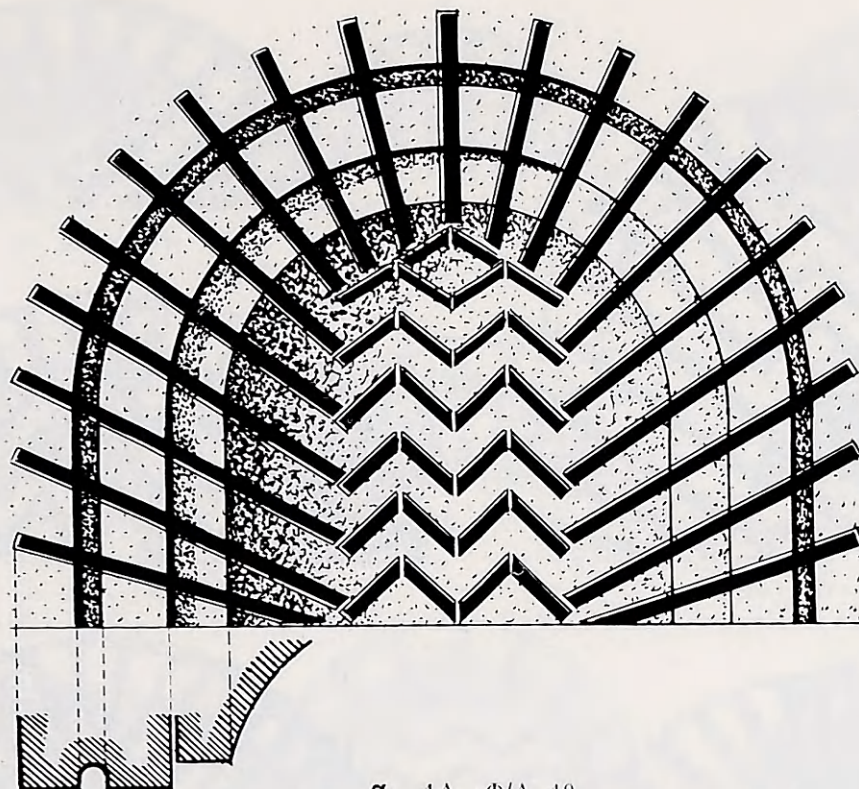

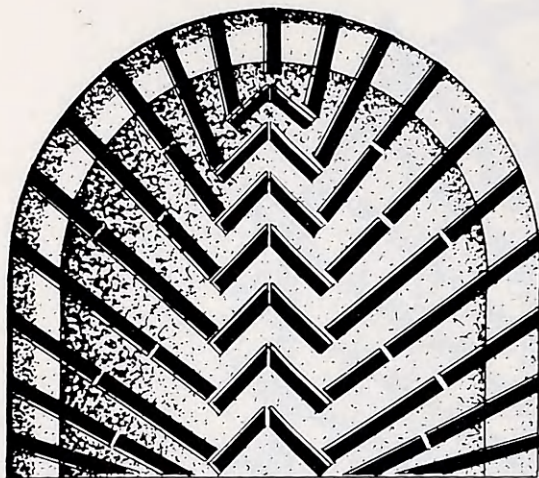
X : N

ПФ : В

β. $1A - \Phi/A, 24, 25$

α. $1A - \Lambda/A, 30$

δ. $1A - \Lambda/\Delta, 8$

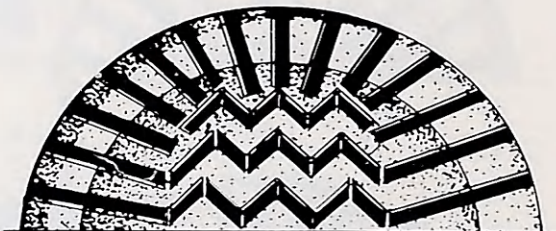
ε. $1A - \Lambda/A, 26$

ζ. $1A - \Lambda/A, 68$

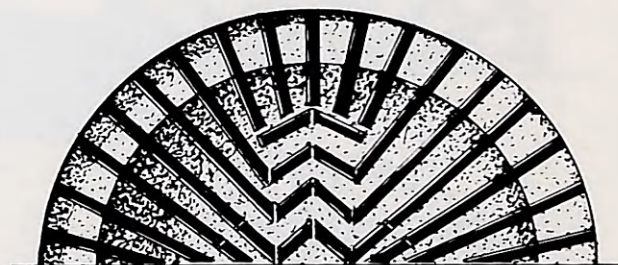
η. $1A - \Lambda/A, 8$

θ. $1A - \Lambda/A, 56$

ι. $1A - \Lambda/A, 52, \Delta'/1$

κ. $1A - \Theta\Delta/\Delta, 24 - N, 2 - B, 2$

α. $1A - \Lambda/\Delta$, 3

β. $1A - \Theta/\Lambda$, 1, 5, 6, 7, 10

γ. $1A - \Lambda/\Delta$, 2

δ. $1A - \Theta/\Lambda$, 26, 34, 35, 36, 38

ε. $1A - \Theta/\Lambda$, 2

ζ. $1A - \Theta/\Lambda$, 15

η. $1A - \Theta/\Lambda$, 10, 11, 13, 16, 33

θ. $1A - \Theta/\Lambda$, 36, 37

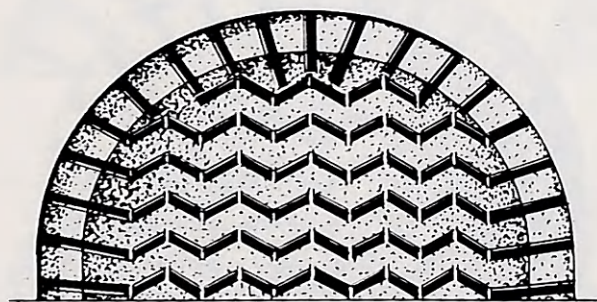
ι. $1A - \Theta/\Lambda$, 7, 14, 18, 19, 31, 32

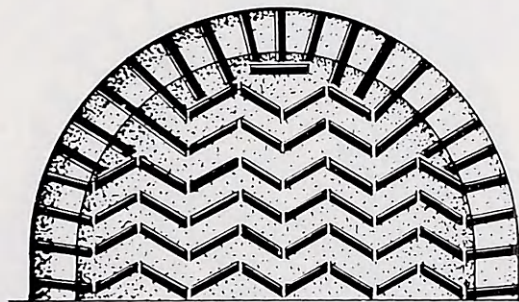
κ. $1A - \Lambda/N$, 1, 2, 3

λ. $1A - X/\Lambda$, 15, 17

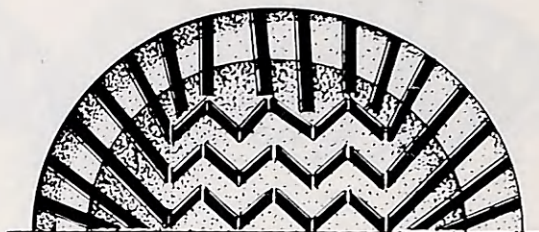
μ. $1A - \Theta/\Lambda$, 27

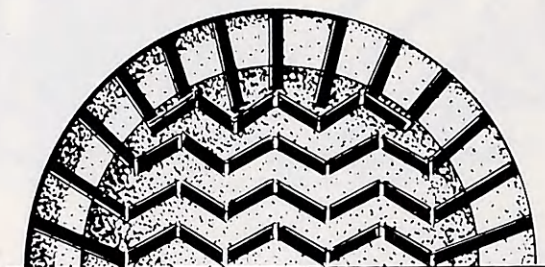
ν. $1A - \Theta/\Lambda$, 28

α. 1A - A/A, 60 - N', 1

β. 1A - X/A, 2 - A/N', 2, 3

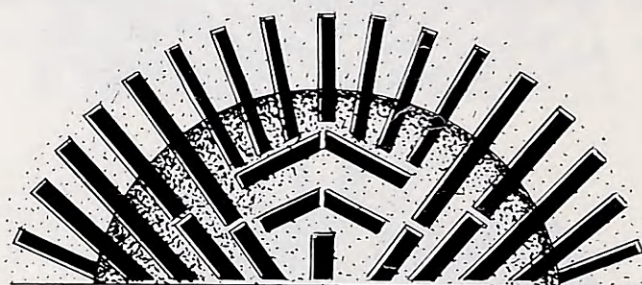
γ. 1A - Θ/A, 8

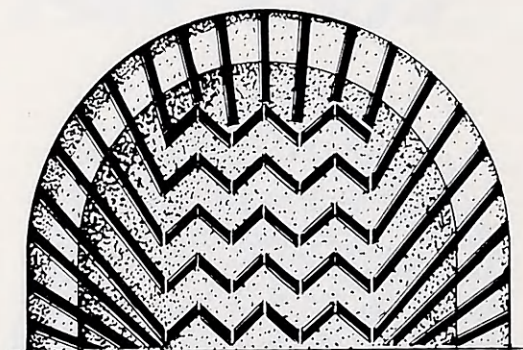
δ. 1A - ΘΔ/A, 2, 4

ε. 1A - ΘΔ/A, 3

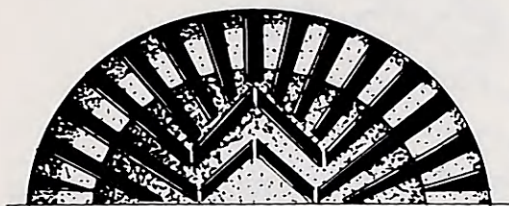
ζ. 1A - ΠΠ/N, 1

η. 1A - X/A, 11

θ. 1A - X/A, 12

α. $1A - \Lambda/N, 4$

β. $1A - \Lambda/\Delta, 5, 6$

γ. $1A - \Theta/A, 20, 21, 22, 23, 24$

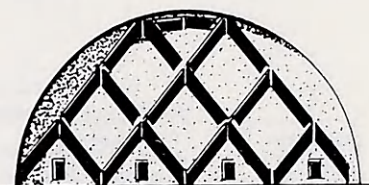
δ. $1A - X/A, 4$

ε. $2A - \Lambda/A, 40$

ζ. $2A - X/N, 4$

η. $2A - \Lambda/A, 50$

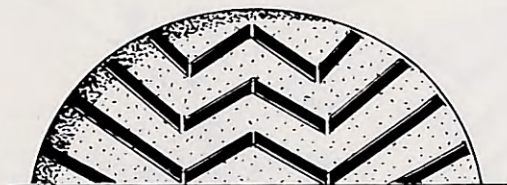
θ. $2A - \Lambda/A, 54$

ι. $2A - \Lambda/A, 9$

κ. $2A - \Lambda/A, 48$

λ. $2A - \Theta/A, 26$

μ. $2A - \Lambda/A, 61$

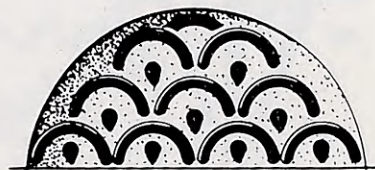
ν. $2A - \Lambda/A, 45$

ξ. $2A - X/A, 3, 5, 10$

ο. $2A - \Lambda/A, 46$

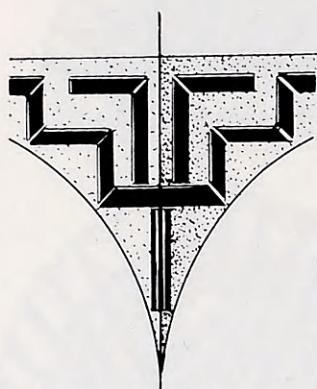
π. $2A - \Lambda/A, 58 - \Delta/7$

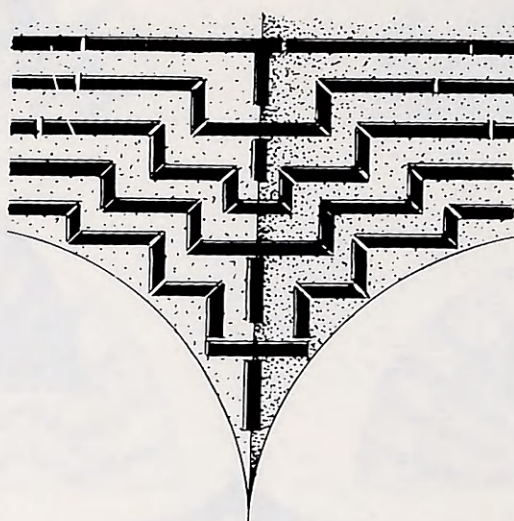
α. $2A - \Lambda/\Delta$, 1

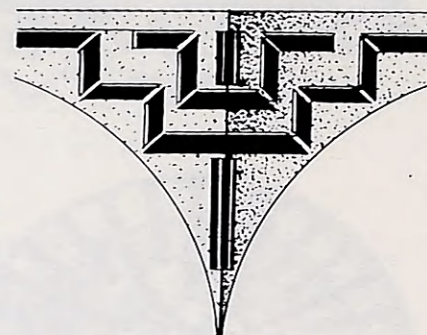
β. $2A - \Lambda/\Delta$, 4

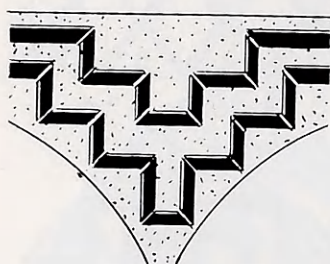
γ. $3A - \Lambda/A$, 53, 55, 57, 59, 62

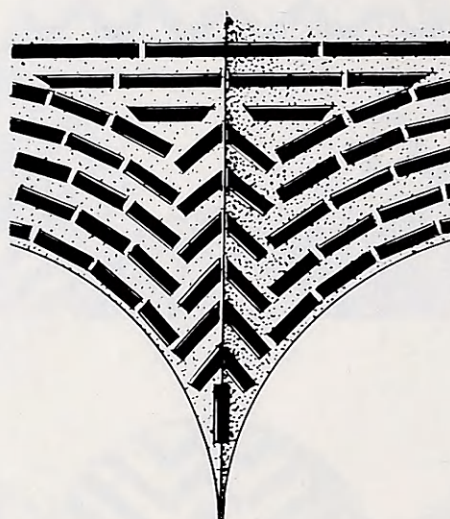
ε. $3A - \Lambda/A$, 2, 3

δ. $3A - \Lambda/A$, 44, 47, 51

ζ. $3A - \Lambda/A$, 11, 14, 21

κ. $3A - \Lambda/A$, 4, 5

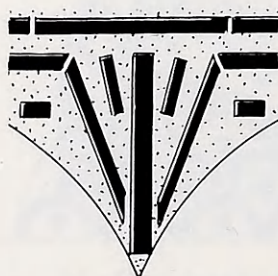
η. $3A - \Pi\Pi/N$, 16

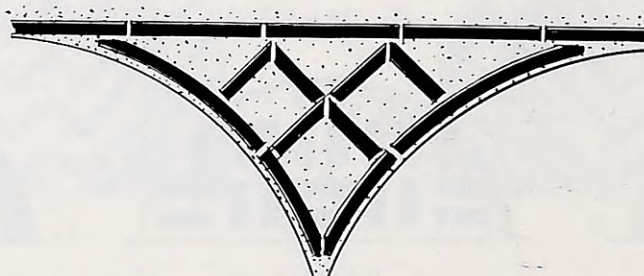
θ. $3A - \Pi\Pi/N$, 24

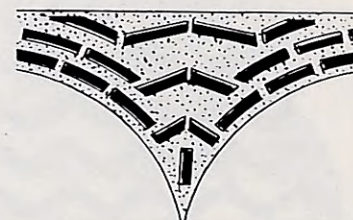
ι. $3A - \Pi\Pi/N$, 30

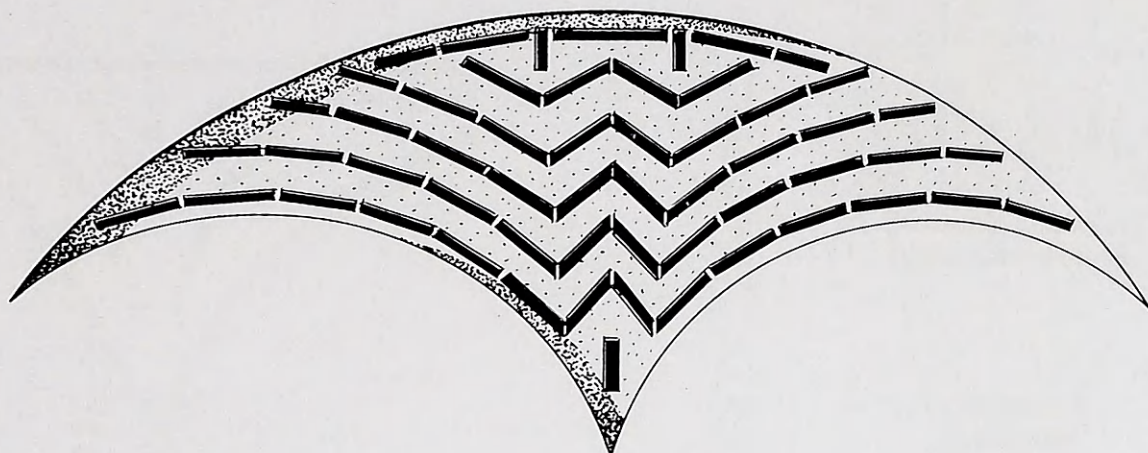
λ. $3A - \Lambda/A$, 29, 36, 39

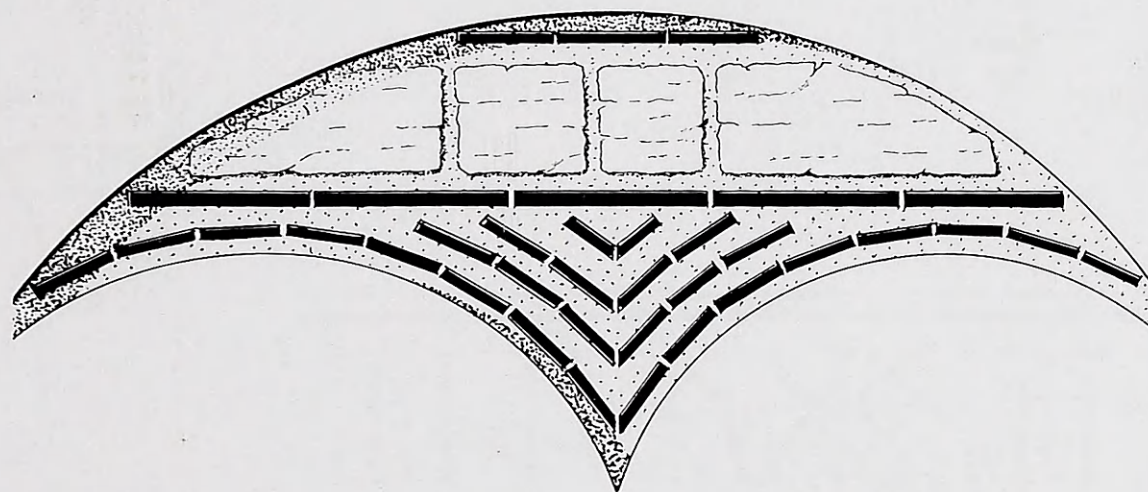
μ. $3A - \Phi/A$, 26

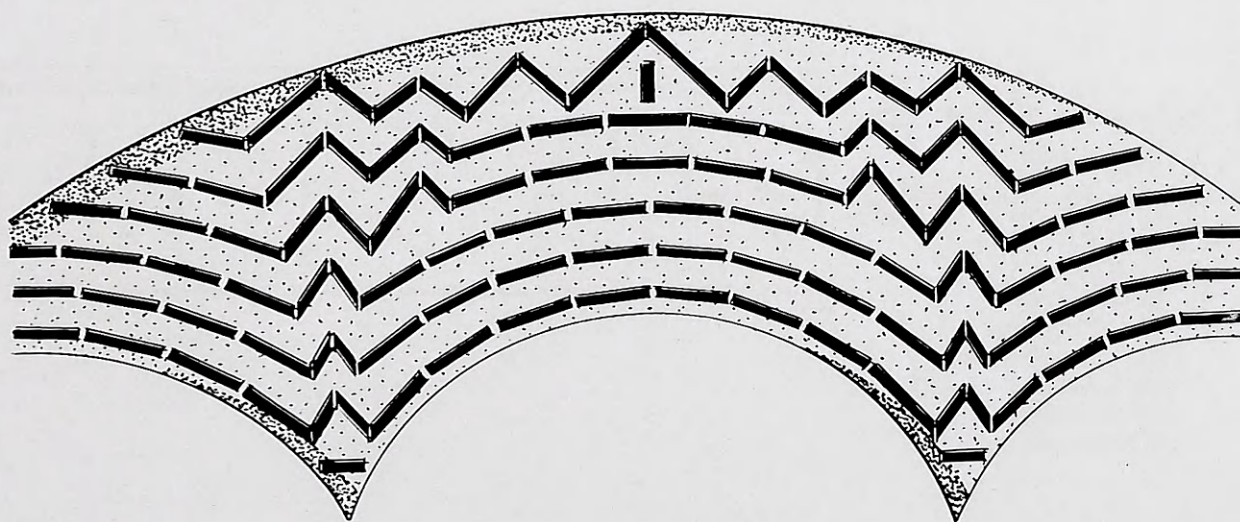
ν. $3A - \Pi\Pi/N$, 7, 11

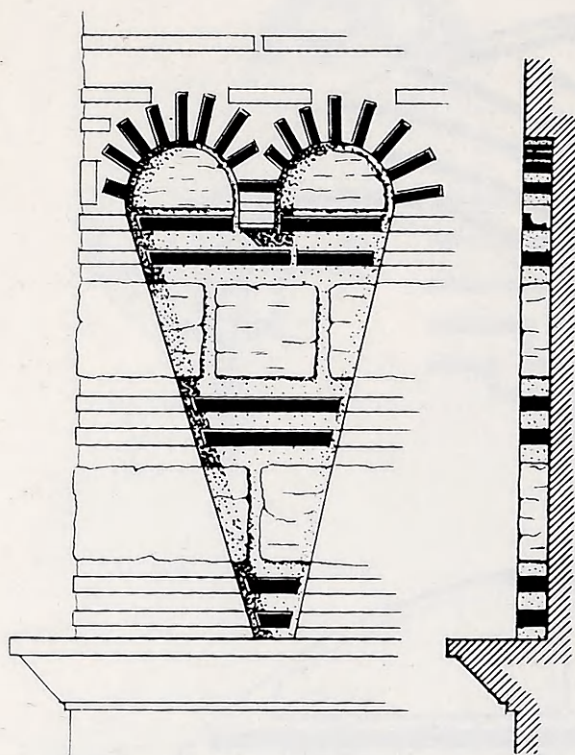
α. 3A - ΘΔ/Δ, 11

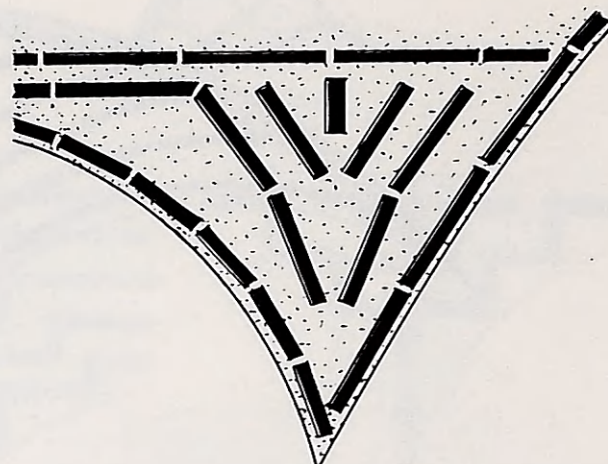
β. 3A - ΘΔ/Δ, 4

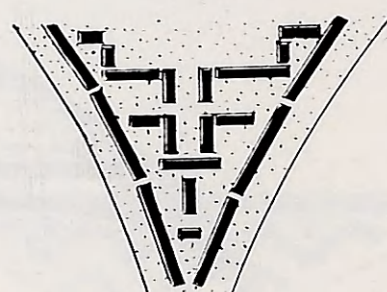
γ. 3A - ΘΔ/Δ, 17

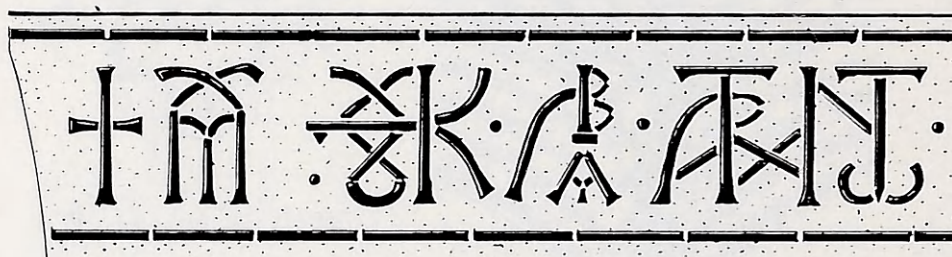
β. 3A - Λ/Α, 1

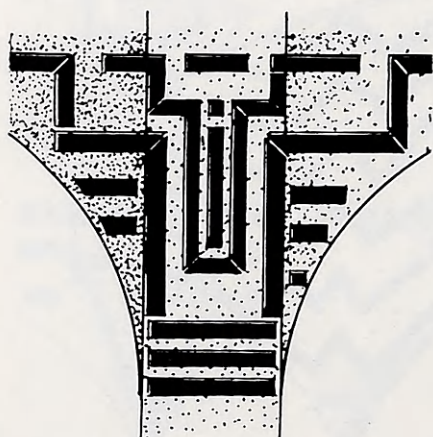
α. 3A - Φ/Α, 3

γ. 3A - ΘΔ/Δ, 14

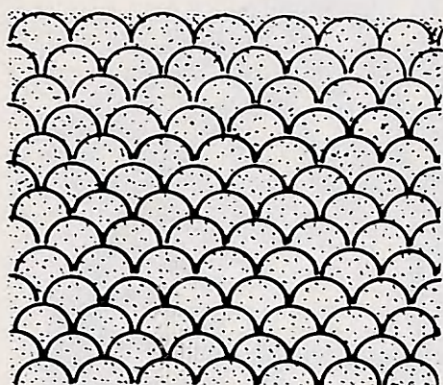
δ. 3A - ΠΜ/Ν, 17

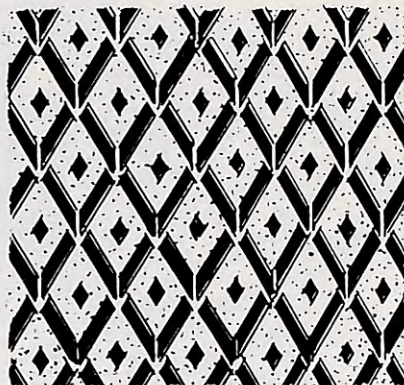
ζ. 3A - Λ/Α, 49, 63

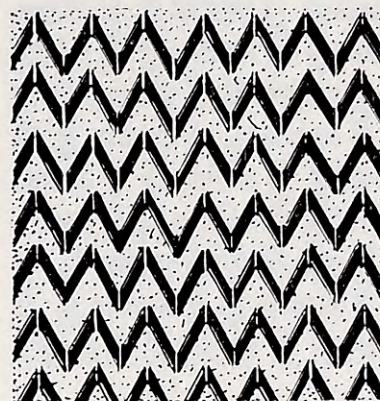
ε. 3A - ΠΜ/Ν, 17

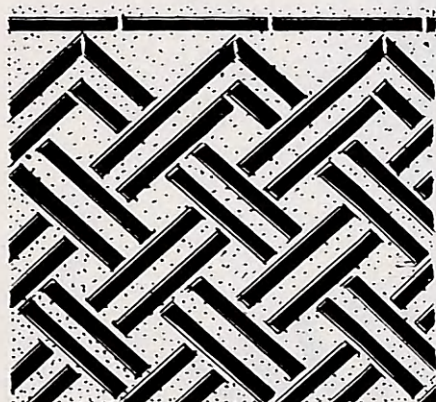
α. 4A - X/A, 1

β. 4A - ΠΜ/Ν, 11

γ. 4A - ΠΜ/Ν, 6

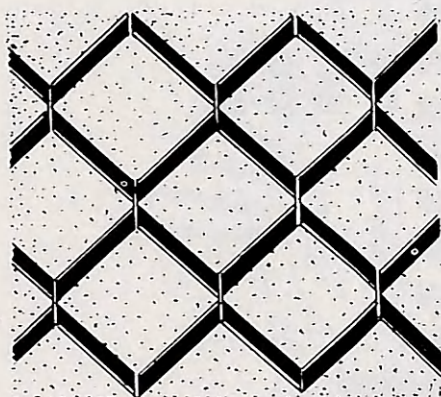
δ. 4A - Φ/Α, 13, 14 - ΠΠ/Ν, 8

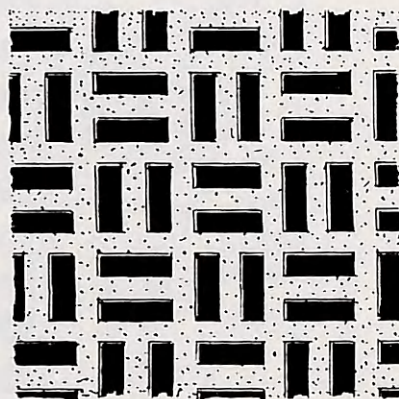
ε. 4A - ΘΔ/Α, 5

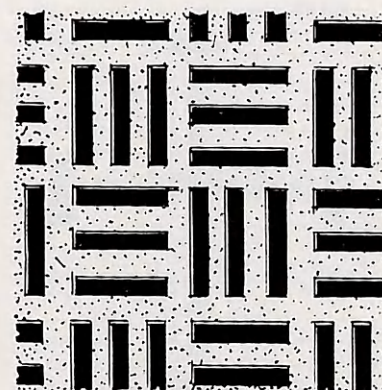
ζ. 4A - X/B, 2

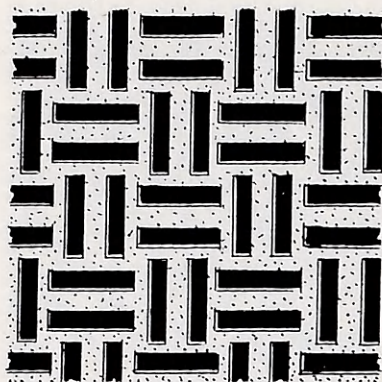
η. 4A - ΠΠ/Ν, 9

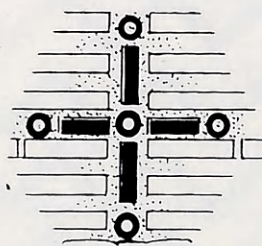
θ. 4A - X/B, 1

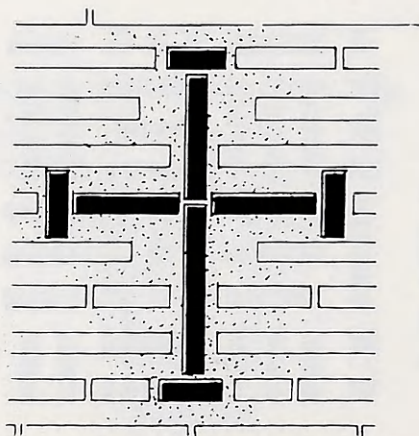
ι. 4A - ΘΔ/Β, 3

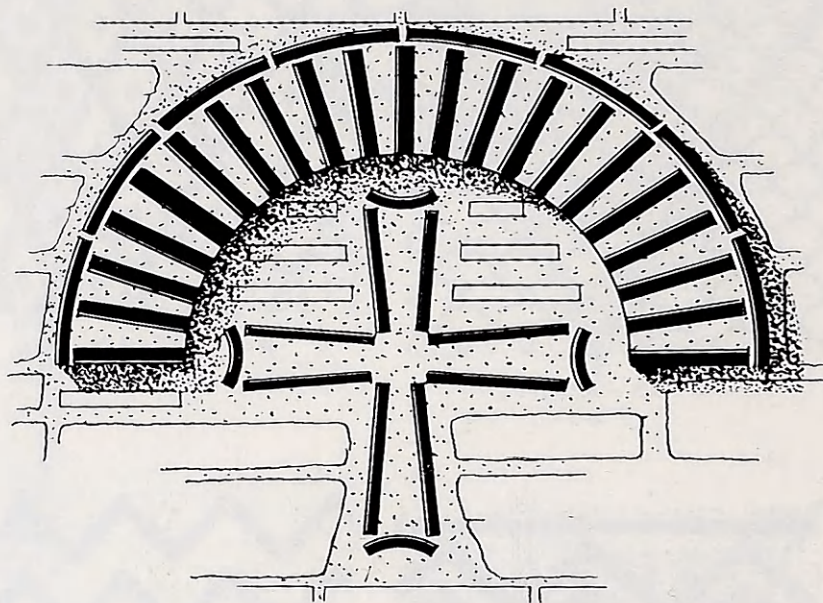
α. 4A - Α/Α, 13, 15, 16, 20, 24,
28, 31, 34, 37, 38

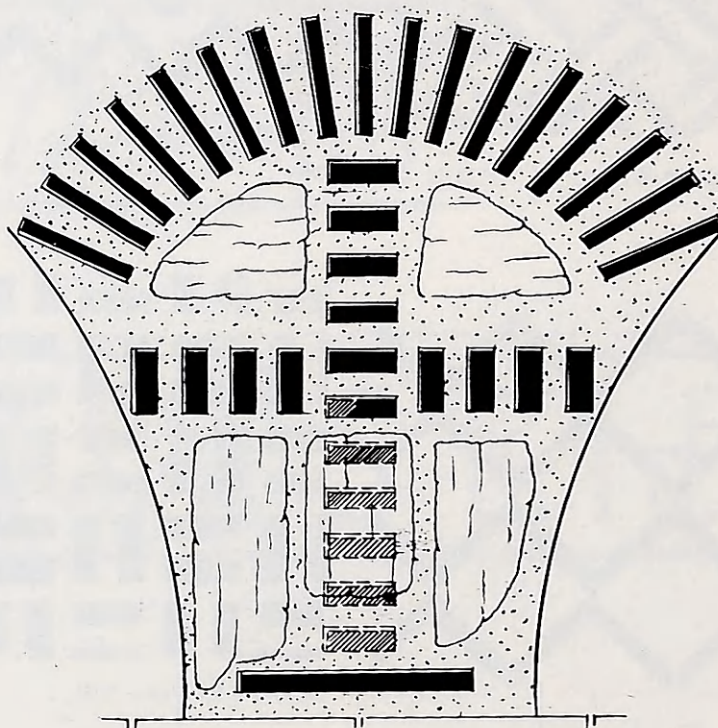
γ. 5A - Π/45, 48

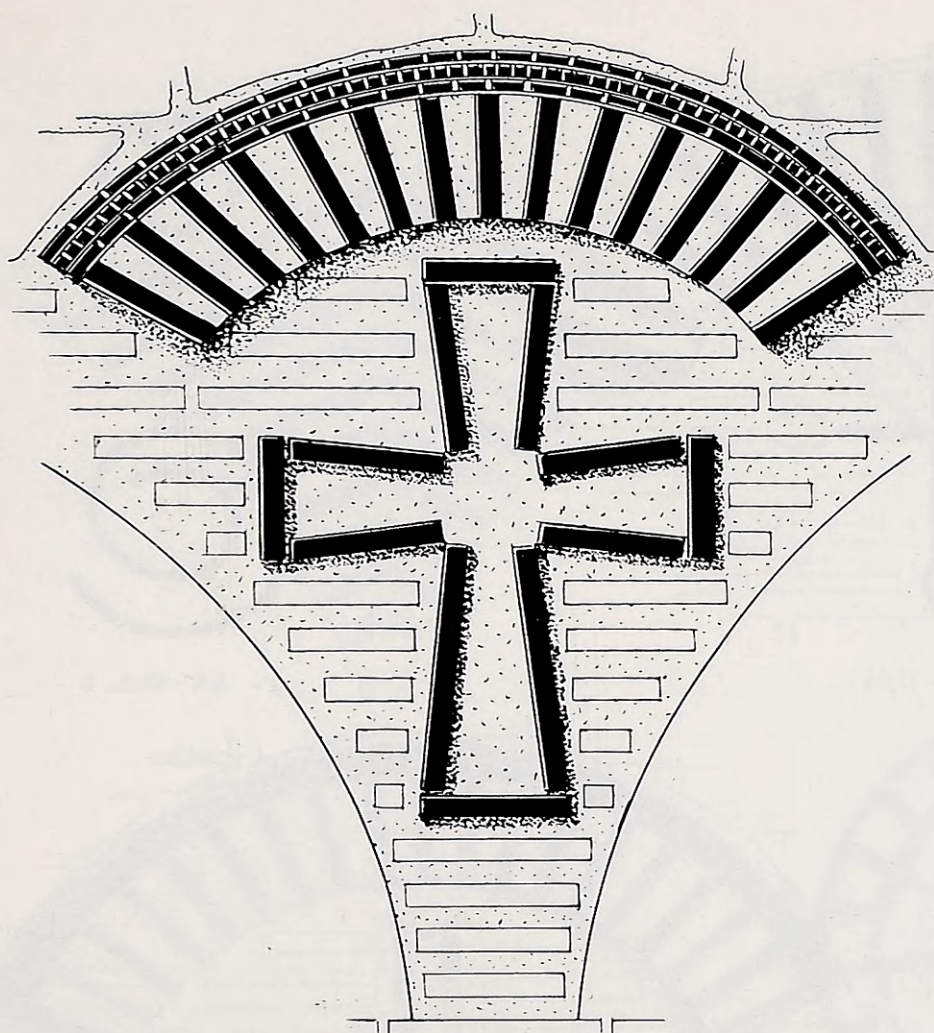
δ. 5A - Π/ΒΛ, 15

β. 5A - Π/54

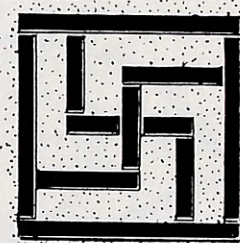
ε. 5A - Σ/Β

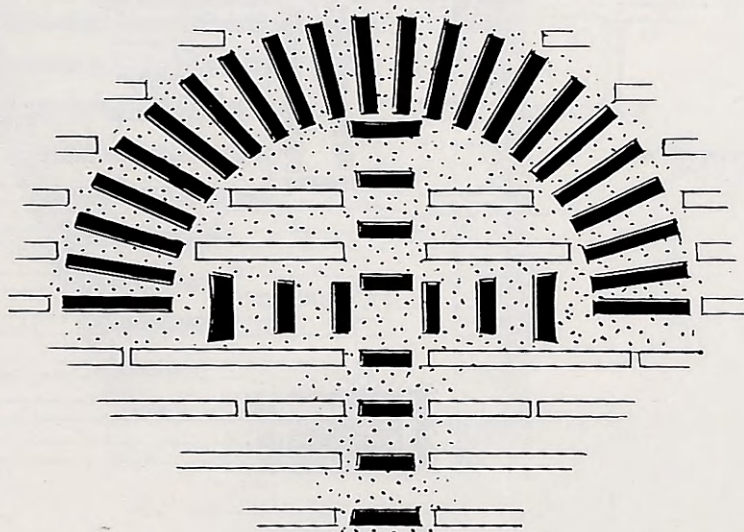
γ. 5A - Π/55 - Π/27α

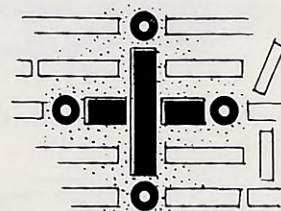
α. 5A - Φ/Α, 8, 9, 11

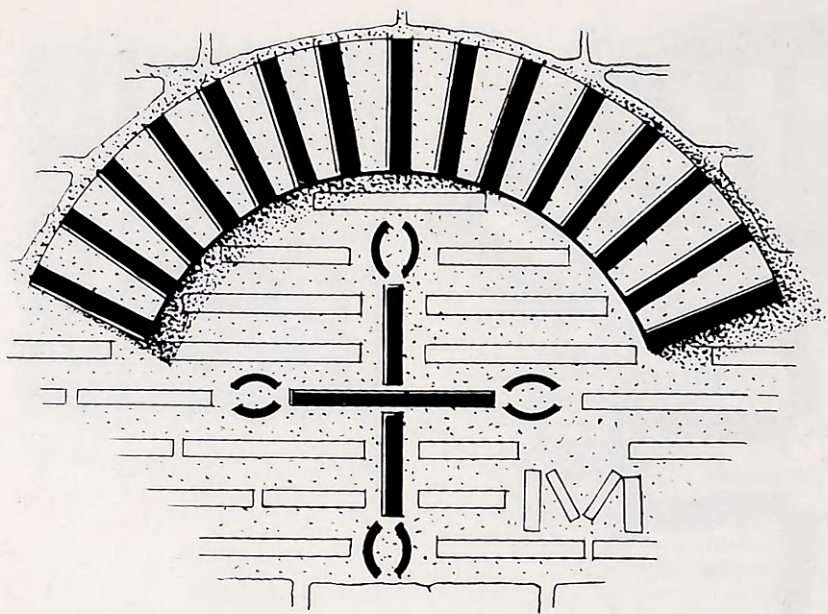
β. 5A - ΠΠ/Ν, 5

ε. 5A - Σ/Β, Ν

δ. 5A - Π/18

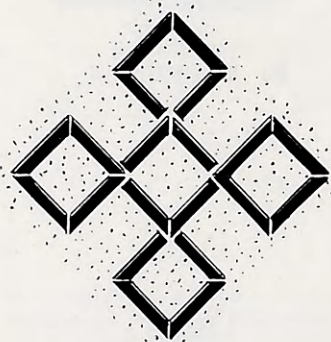
β. 5Α - Π/54

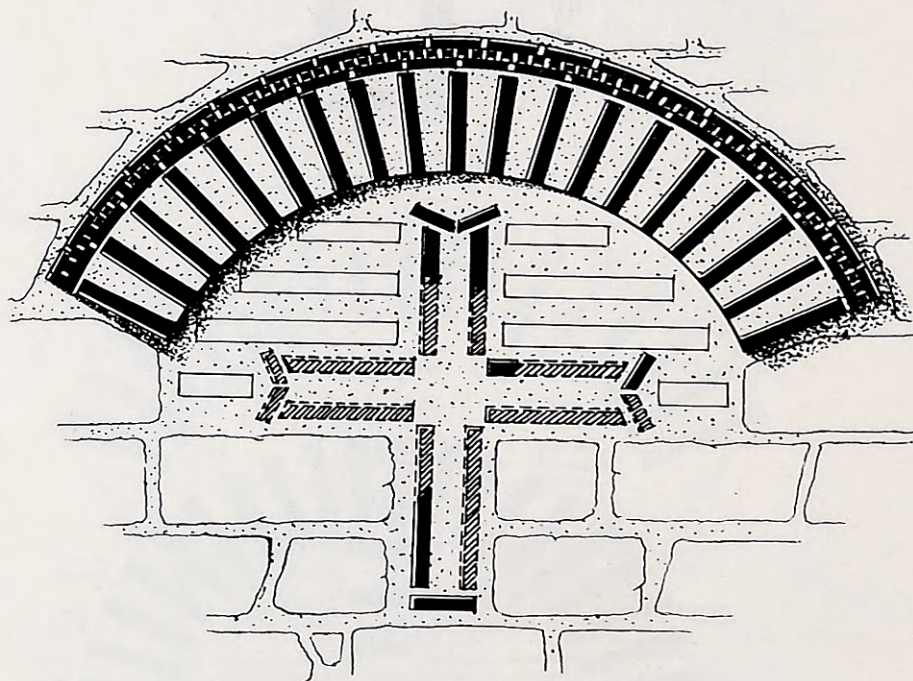
α. 6Α - ΠΠ/Ν, 3

γ. 6Α - Φ/Α, 6

δ. 6Α - Φ/Α, 21

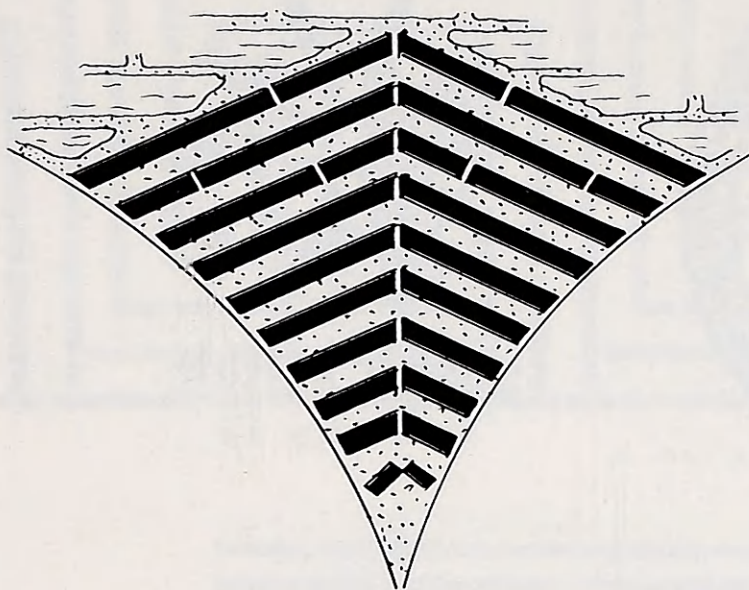
ε. 5Α - ΠΕΜΠΤΟΝ

ζ. 6Α - Π/58

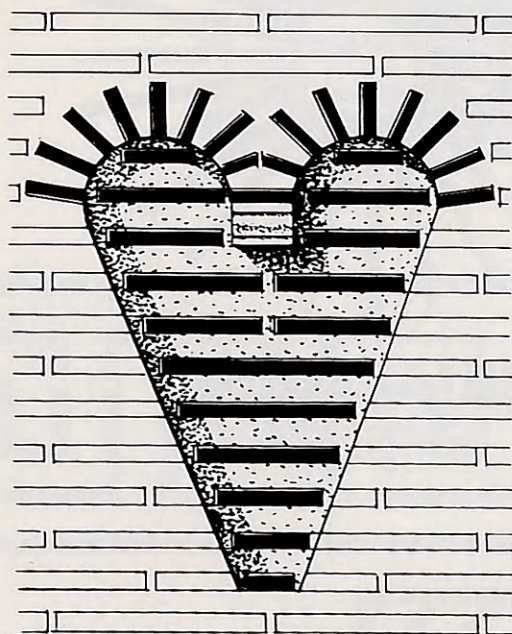
η. 6Α - Π/59

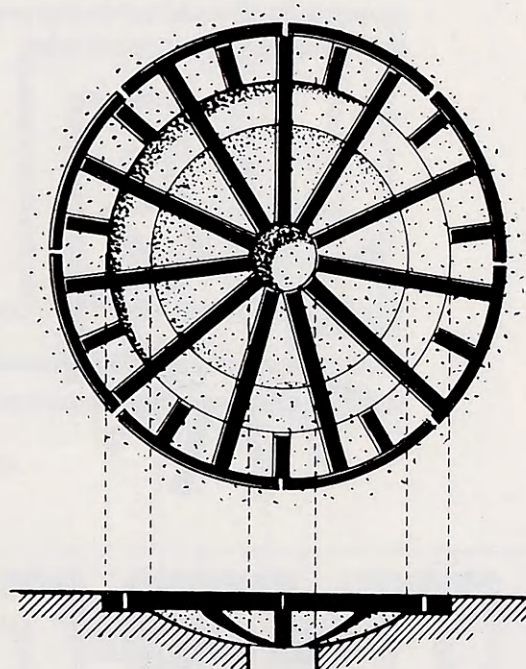
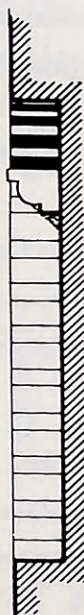
β. 6A - Π/57

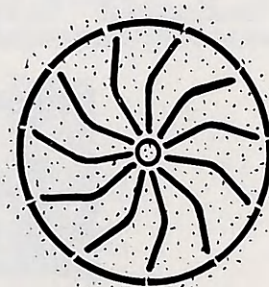
α. 6A - Φ/Α, 45

δ. 6A - Φ/Α, 15

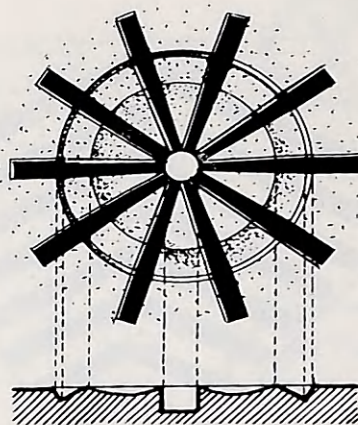
γ. 7A - Φ, Α/23

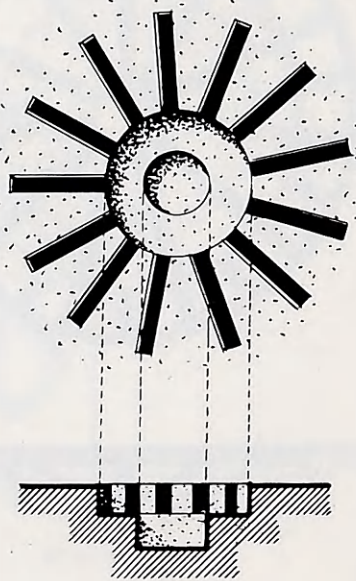
ε. 7A - Α/Α, 18, 27, 32

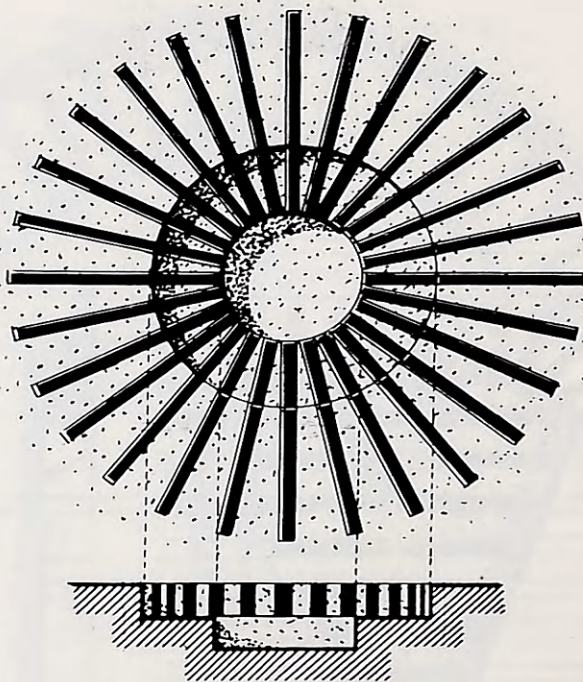
β. 7A - Φ/Α, 12, 22

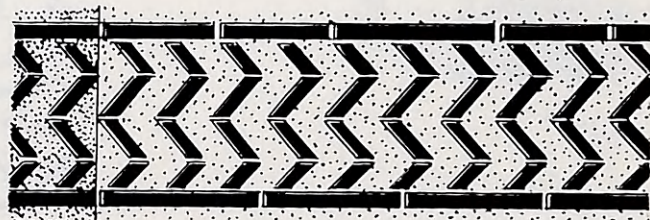
α. 7A - ΠΠ/Ν, 2, 6

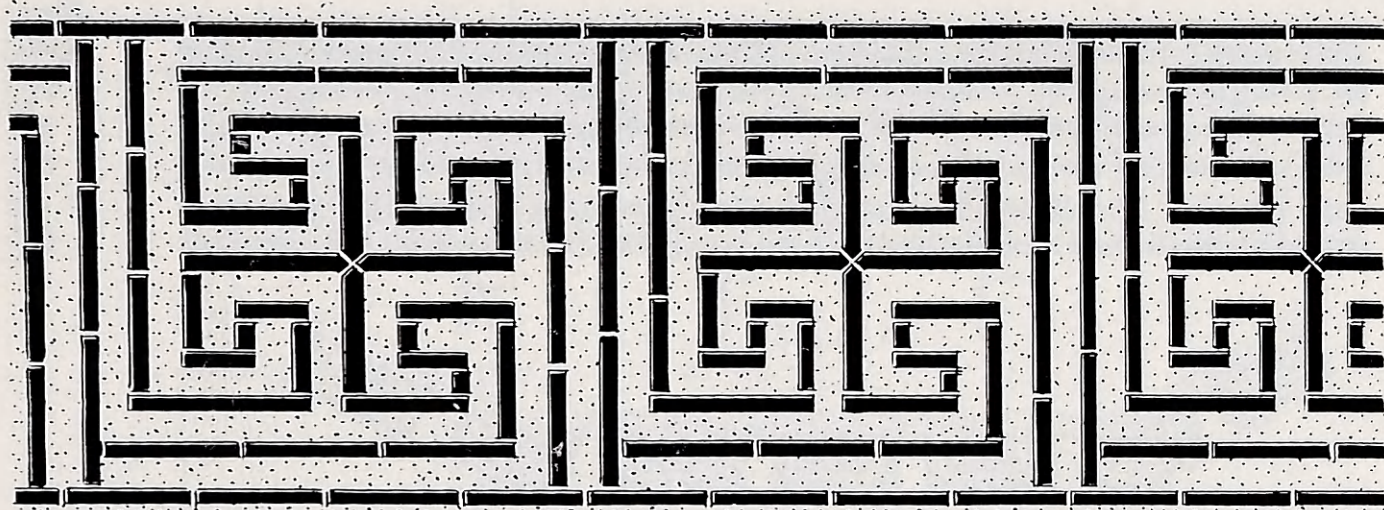
γ. 7A - ΠΠ/Ν, 10

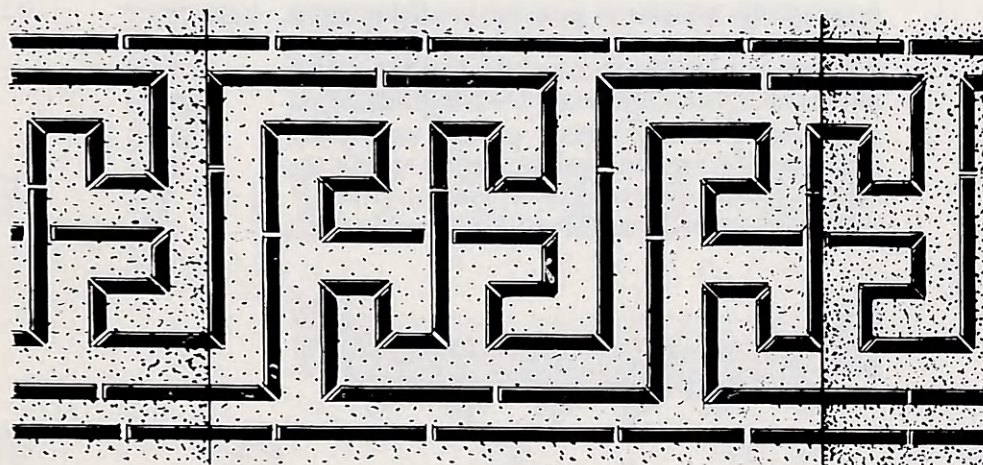
δ. 7A - Α/Α, 67, 69

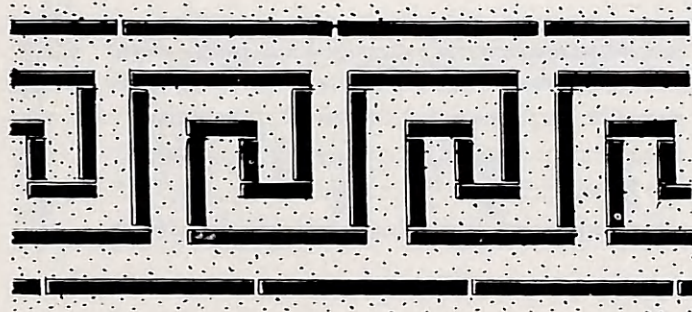
ε. 8A - Α/Α, 12

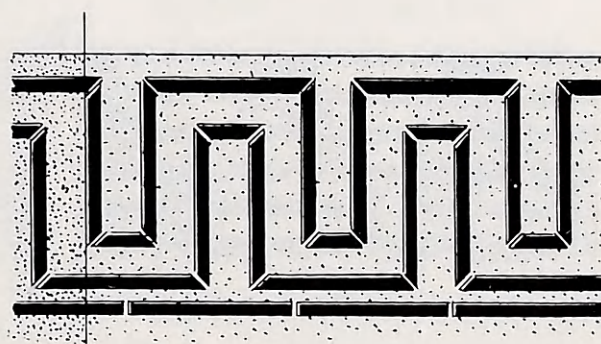
α. 8Α - Φ/Α, 2, 7

β. 8Α - Α/Α, 23

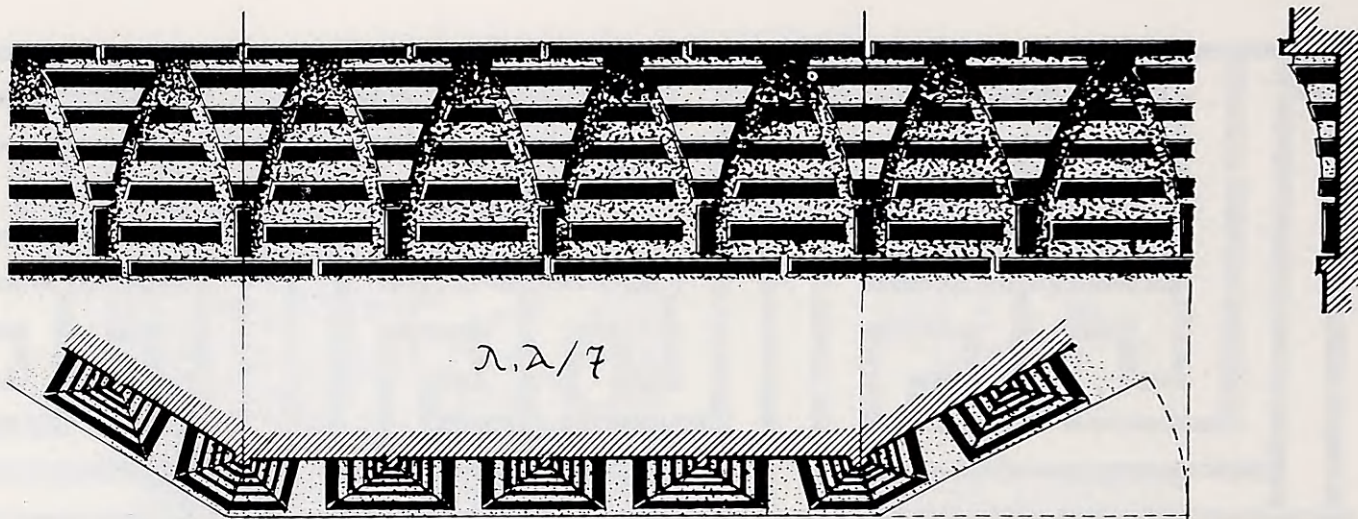
γ. 8Α - ΠΠ, Ν/4

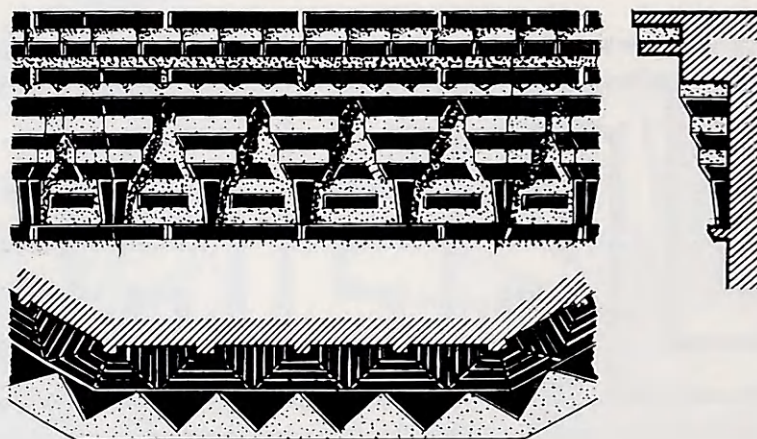
δ. 8Α - Α, Α/6

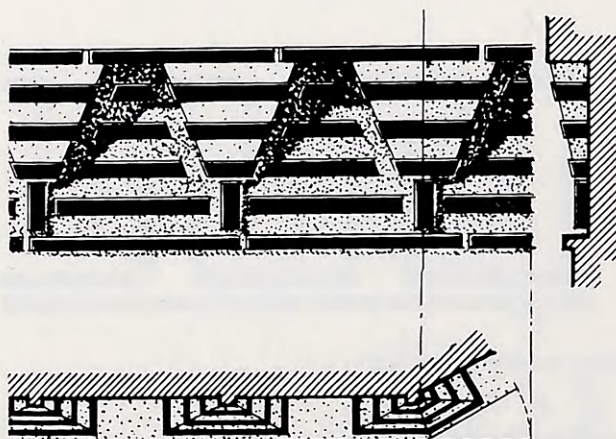
ε. 8Α - Φ/Α, 4, 10

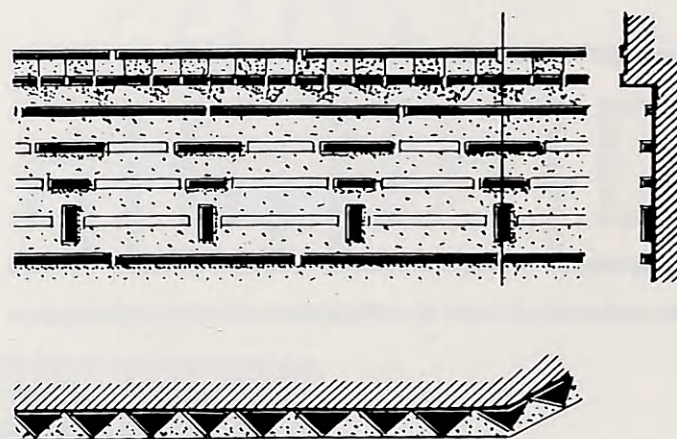
α. 9A - Λ/A, 7

β. 9A - ΠM/A, 12

γ. 9A - Λ/A, 25

δ. 9A - Θ/A, 3, 12

				
α. Π/54, 55	β. Φ/Α	γ. Π/57	δ. Π/24	ε. X, N/1
				—
ζ. Π/ΒΑ 15	η. Π/57	θ. Π/57	ι. Π/57	
			—	
κ. Π/54	λ. Π/24, 48, 54	μ. Π/57		ν. Π/24, 54, 55
				
ξ. Π/54	ο. Π/24, 45 54, 55, 57	π. ΒΑ/15	ρ. Π/54, 57	σ. Π/54, 57
				
τ. Π/45, 54	υ. Π/48, 55, 56	φ. Π/57	χ. Π/54	ψ. Π/57
				
ω. Π/24	α'. Π/54	β'. Π/24, 45 48, 55, 57	γ'. Π/35	δ'. Π/57

Τὰ ἐν τῷ πίνακι εἰκονιζόμενα γράμματα ἀνήκουσιν εἰς τὴν κατηγορίαν 10Α

α. Π/55

β. Π/55

γ. Π/18, 45, 48
54 — X, N/2

δ. Π/24, 54
55, 57

ε. Π/45

ζ. Π/BA, 15

η. Π/54, 57

θ. Π/54, 57

ι. Π/54

κ. Π/56

λ. Π/BA 15

μ. Π/54

ν. Π/54, 57

ξ. Π/55

ο. Π/BA 15

π. Π/54

ρ. Π/24, 55, 57

σ. Π/AB 15

τ. Π/24, 45, 48
54, 55, 57

υ. Π/AB, 15

φ. Π/54, 57

χ. Π/54

ψ. X/N

ω. Π/54

α'. Π/56

β'. Π/54, 57

γ'. Π/57

δ'. Π/54

ε'. Π/54

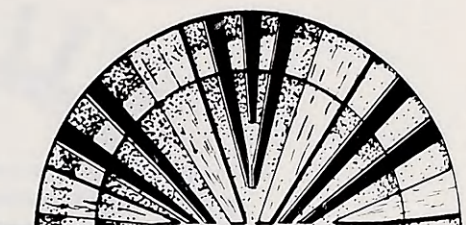
Τὰ ἐν τῷ πίνακι εἰκονιζόμενα γράμματα ἀνήκουσιν εἰς τὴν κατηγορίαν 10A

α. 1B - ΠΜ/Ν, 34, 36

β. 1B - ΠΜ/Δ, 12

γ. 1B - ΠΜ/Ν, 4

δ. 1B - ΠΜ/Ν, 12

ε. 1B - ΠΜ/Δ, 10

ζ. 1B - ΠΜ/Ν, 8, 14

η. 1B - ΠΜ/Α, 11, 16

θ. 1B - ΠΜ/Α, 6

ι. 1B - ΠΜ/Α, 2, 19, 26, 29

κ. 1B - ΠΜ/Ν, 39, 42, 45

λ. 1B - ΠΜ/Α, 22

μ. 1B - ΠΜ/Ν, 23, 28, 32

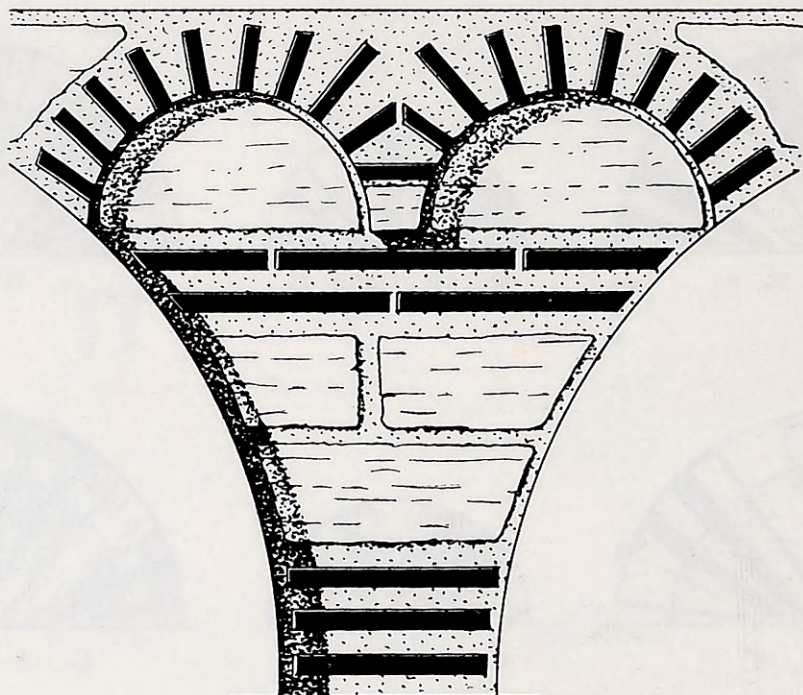
ν. 2B - ΠΜ/Α, 8

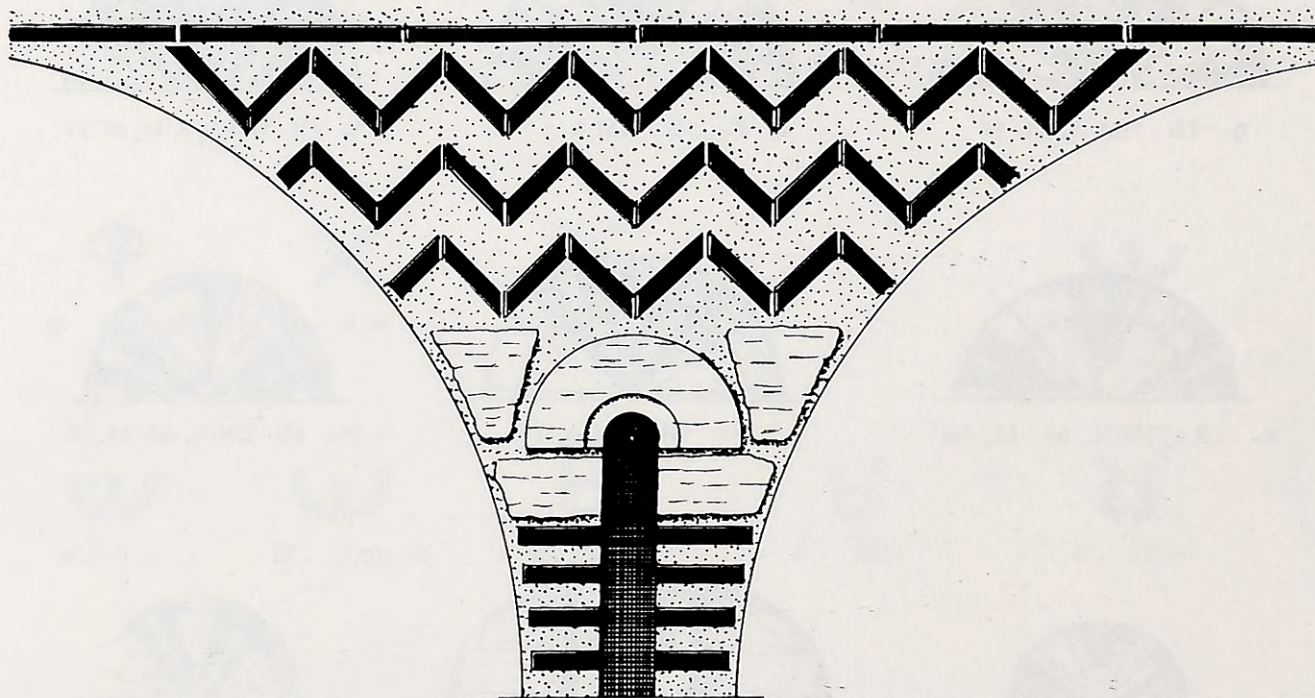
ξ. 2B - Χ/Ν, 2

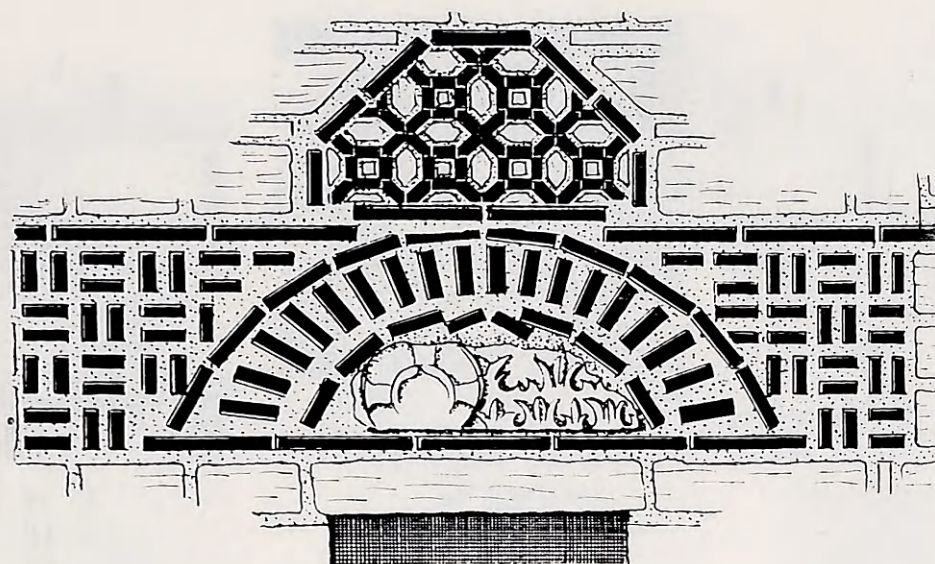
ο. 2B - ΠΜ/Α, 14

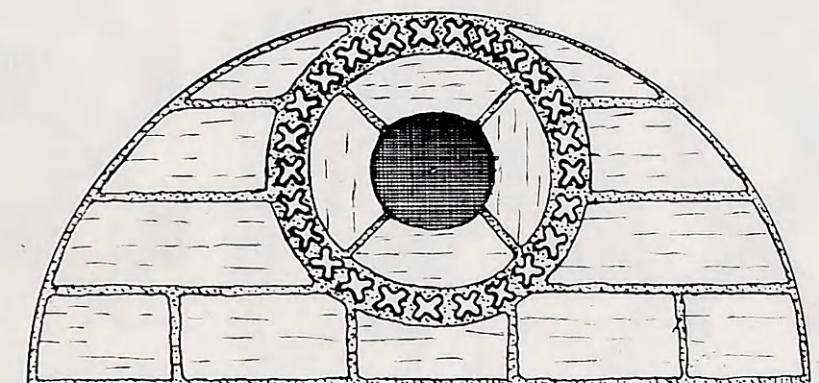
α. 3B - X/B, 6

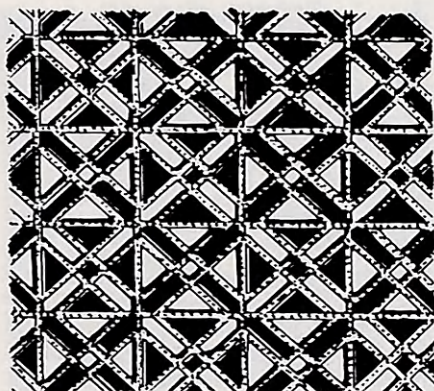
β. 3B - X/B, 3

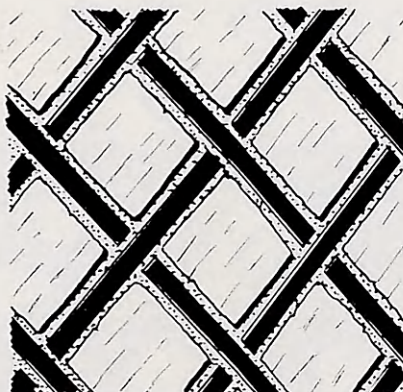
α. 3B - Π/58

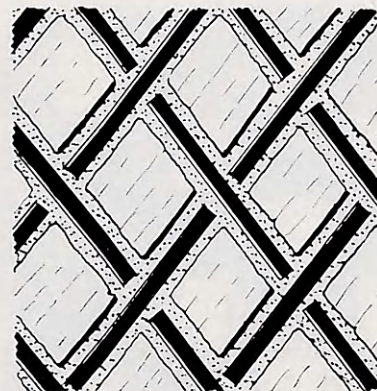
β. 3B - ΠΦ/Β, 24

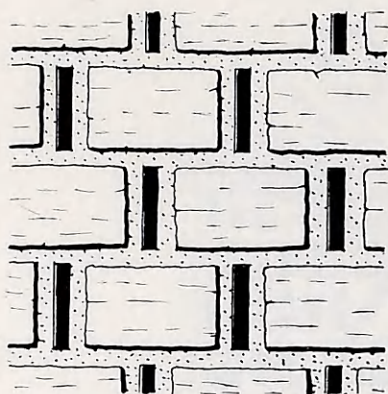
γ. 4B - ΠΦ/Β, 27 - Ν, 8

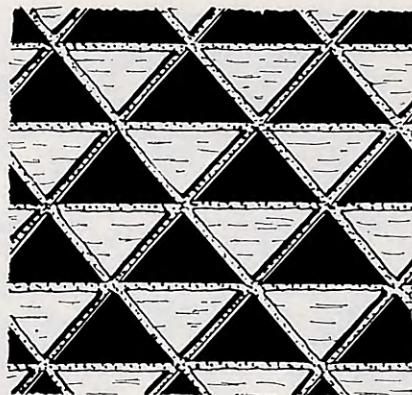
δ. 4B - ΠΦ/Β, 20, 29

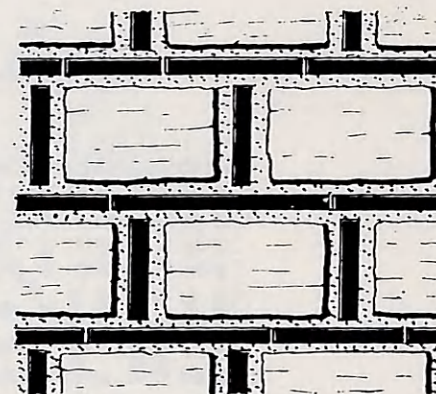
ε. 4B - ΠΦ/Ν, 4

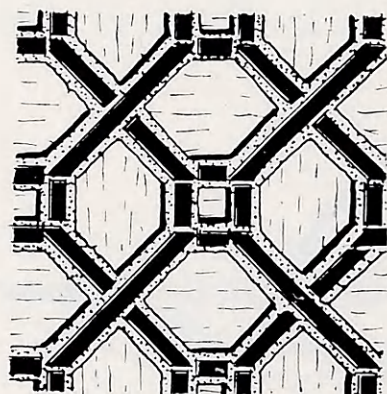
α. 4B - Π/24, 58, 62α

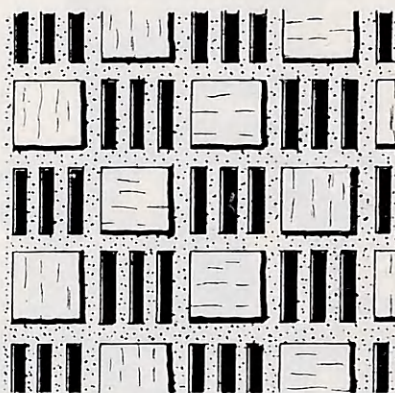
β. 4B - ΠΦ/N, 10

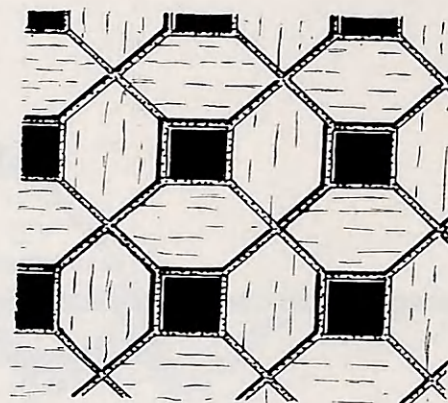
γ. 4B - Π/29

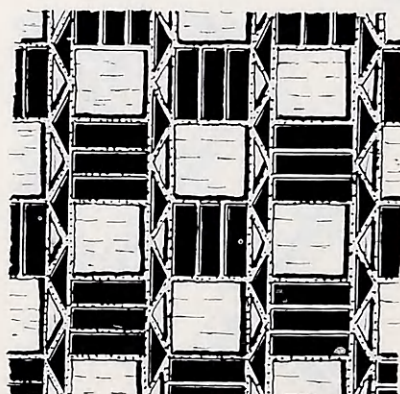
δ. 4B - ΠΦ/B, 6

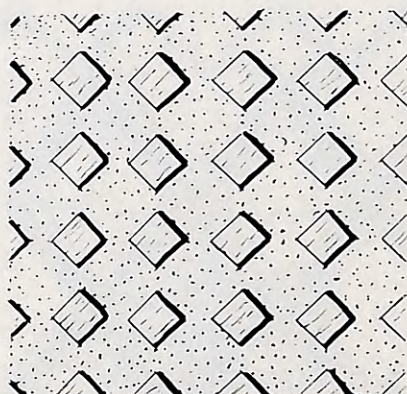
ε. 4B - ΠΜ/Δ, 7

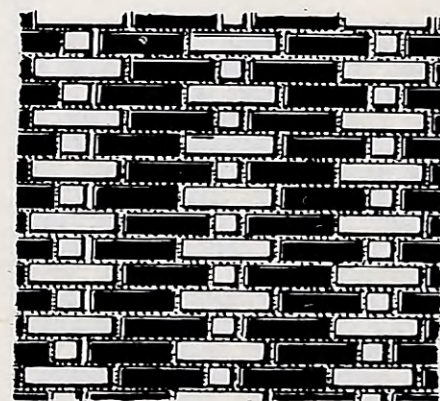
ζ. 4B - ΠΦ/B, 21 - N, 6, 12

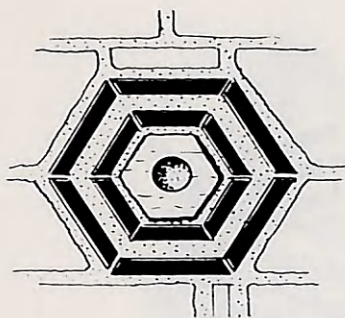
η. 4B - ΠΦ/B, 8

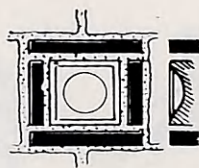
θ. 4B - ΠΜ/Δ, 5

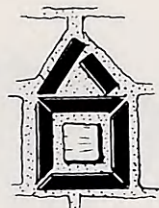
ι. 4B - ΠΦ/B, 4

γ. 6B - Π/62α

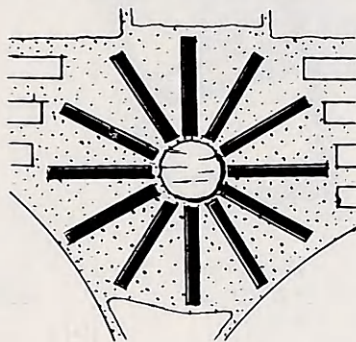
α. 6B - Π/62α

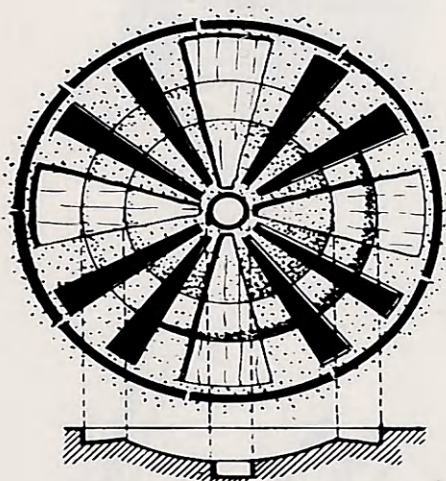
β. 6B - Π/59

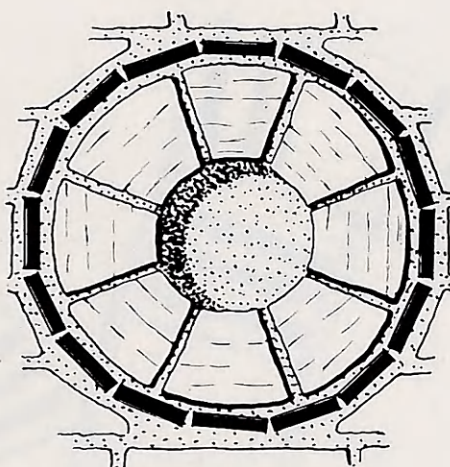
δ. 6B - Π/58

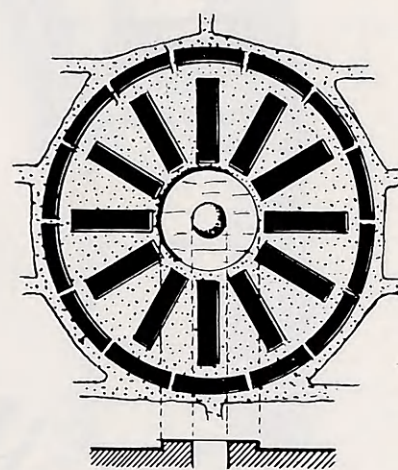
ε. 7B - Σ/B

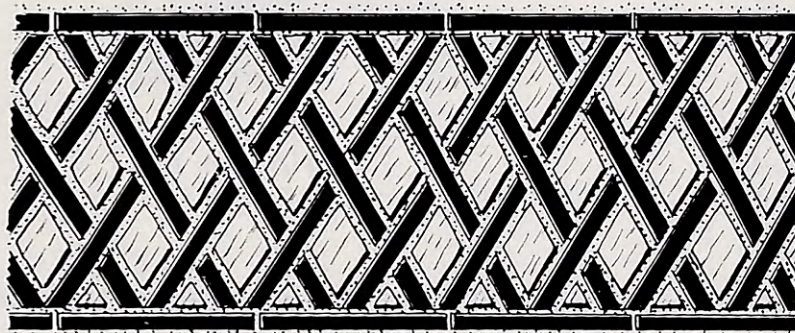
ζ. 7B - ΠΜ/Ν, 20, 25

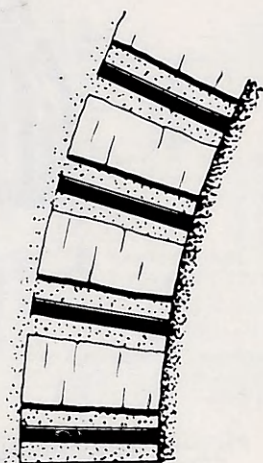
θ. 7B-Π/41α

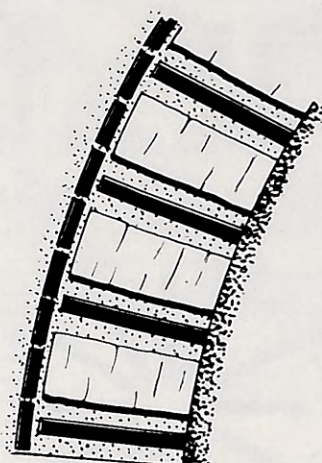
η. 7B - Π/59

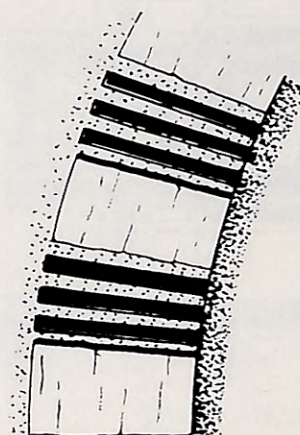
ι. 8B - ΠΦ/Β 10, 25

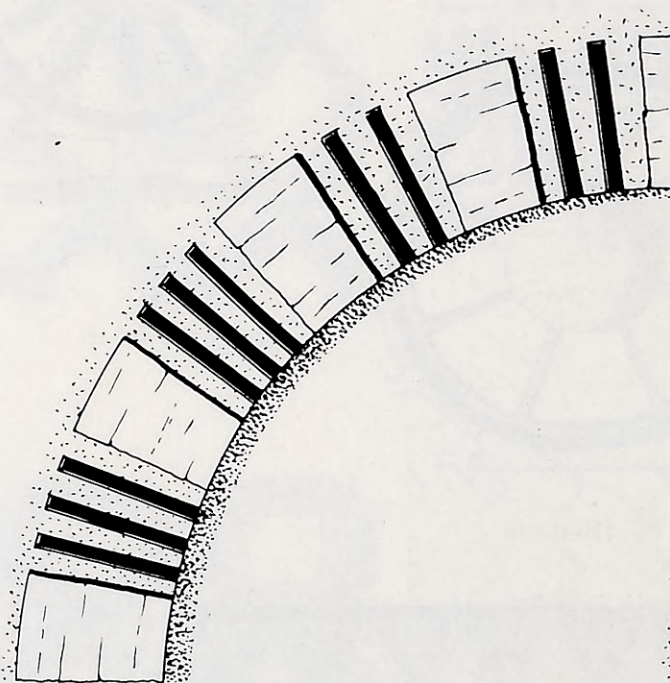
α. T1/α1
11B - ΠΜ/Ν, 26 - Π/60
ΘΑΛ. ΤΕΙΧΗ

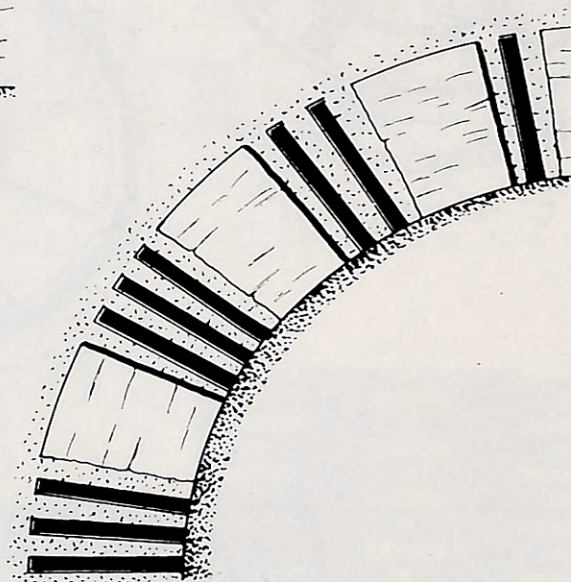
β. T1/α2
11B - Π, 60

γ. T1/ζ1
11B - ΠΜ/Α, 3, 18, 25, 30 - Π, 90 - Π, 60
ΘΑΛ. ΤΕΙΧΗ - ΜΑΡΜ. ΠΥΡΓΟΣ

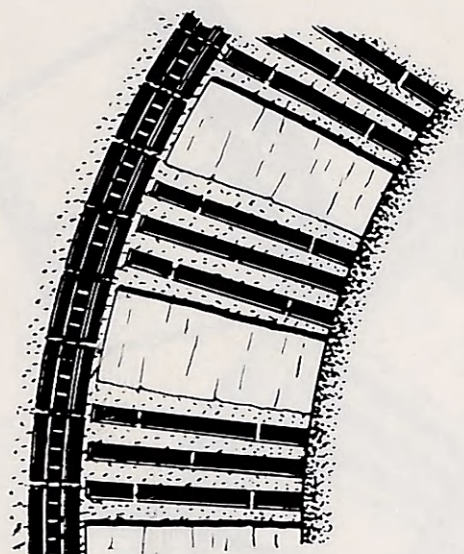

δ. T1/ε
11B - ΠΜ/Α, 7* - ΠΦ, Α
ΠΦ, Β/3, 5, 7, 26, 28 - Π, 90

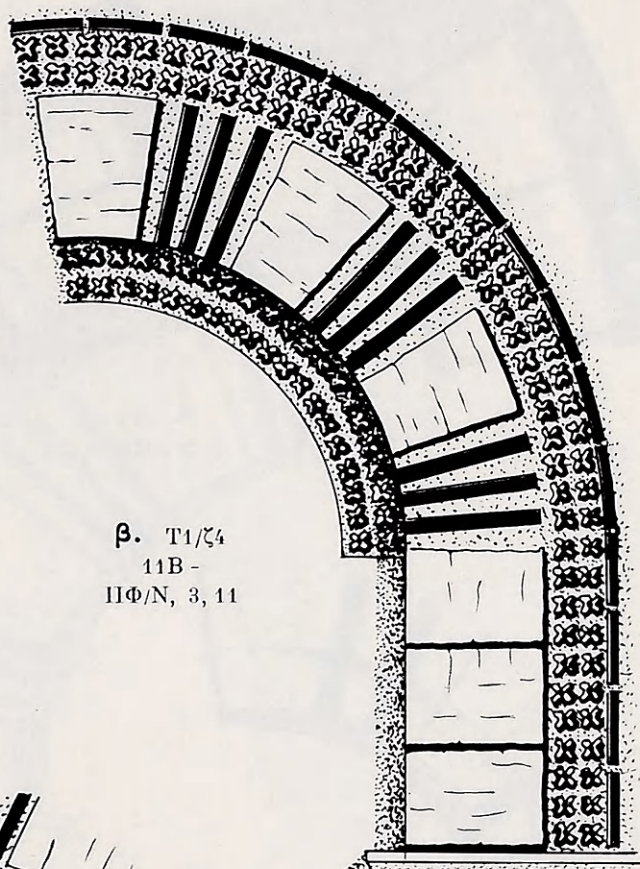

ε. T1/δ
11B - ΠΦ, Ν/1, 2

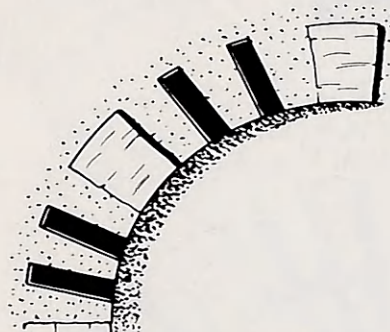
Τὰ διὰ * σημειούμενα παρουσιάζουν έπουσιώδεις διαφορές από τοῦ βασικοῦ τύπου.

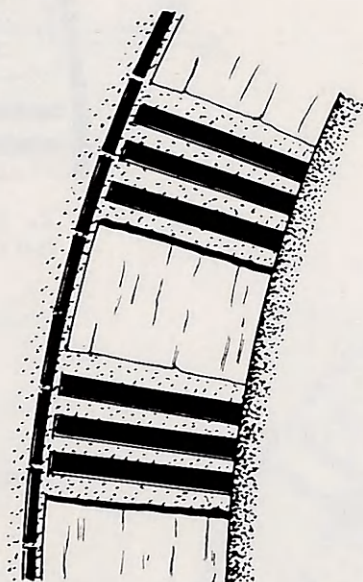
α. T1/ζ3
11B - Π/60

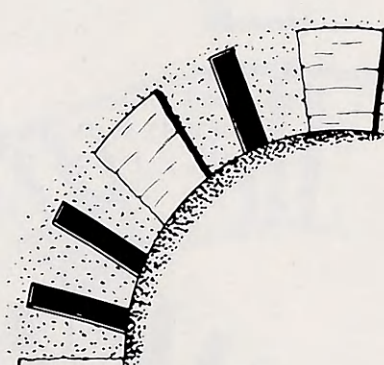
β. T1/ζ4
11B -
ΠΦ/Ν, 3, 11

γ. T1/γ
11B - ΘΔ/Δ, 26
ΠΜ/Α, 9, 23, 28 - ΠΜ/Δ, 9
ΠΜ/Ν, 5, 9, 13, 15, 1, 2
3, 19, 38, 41, 45

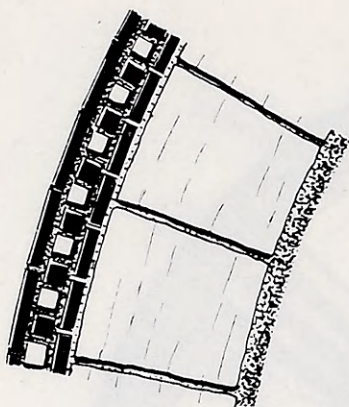

ε. T1/ζ2
11B - Ο, Β, Ν
ΘΑΛ. ΤΕΙΧΗ - ΜΑΡΜ. ΠΥΡΓΟΣ

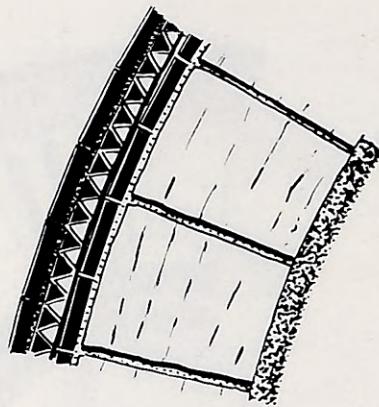

δ. T1/Β
11B - ΠΜ/Δ, 11
ΠΜ/Α, 10, 13, 15*
ΠΜ/Ν, 22, 27, 31
33, 25

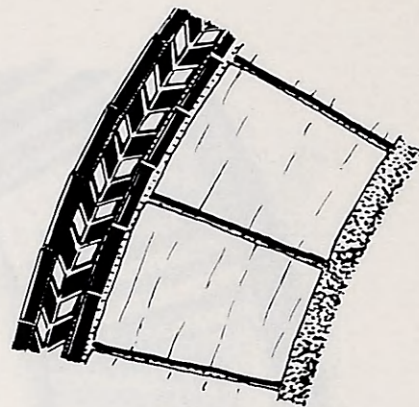
Τὰ διὰ «*» σημειούμενα παρουσιάζουν έπουσιώδεις διαφορές επί του βασικού τύπου.

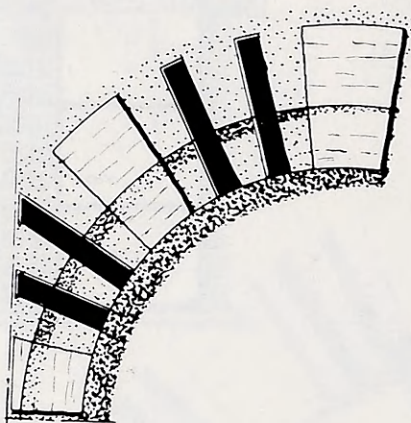
α. T1/η1
11B - ΠΦ/Β, 2

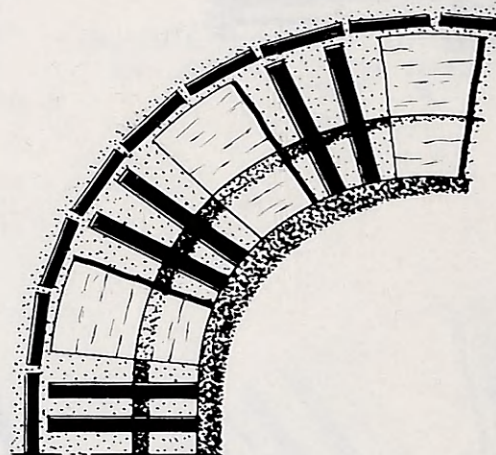
β. T1/η2
11B - ΠΦ/Β, 30

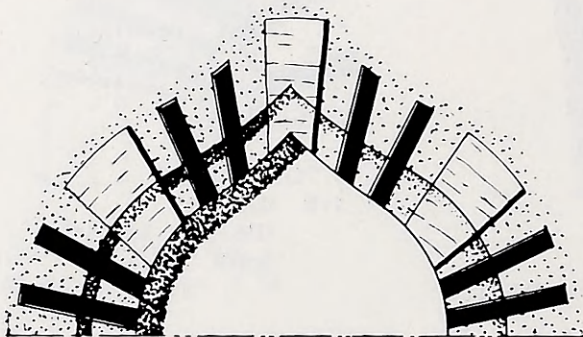
γ. T1/η3
11B - ΠΦ/Β, 31

δ. T2/α1
11B - ΠΜ/Δ, 5, 17
ΠΜ/Ν, 19, 26, 29, 37, 43
ΘΔ/Δ, 0, 3, 5, 18, 26 *

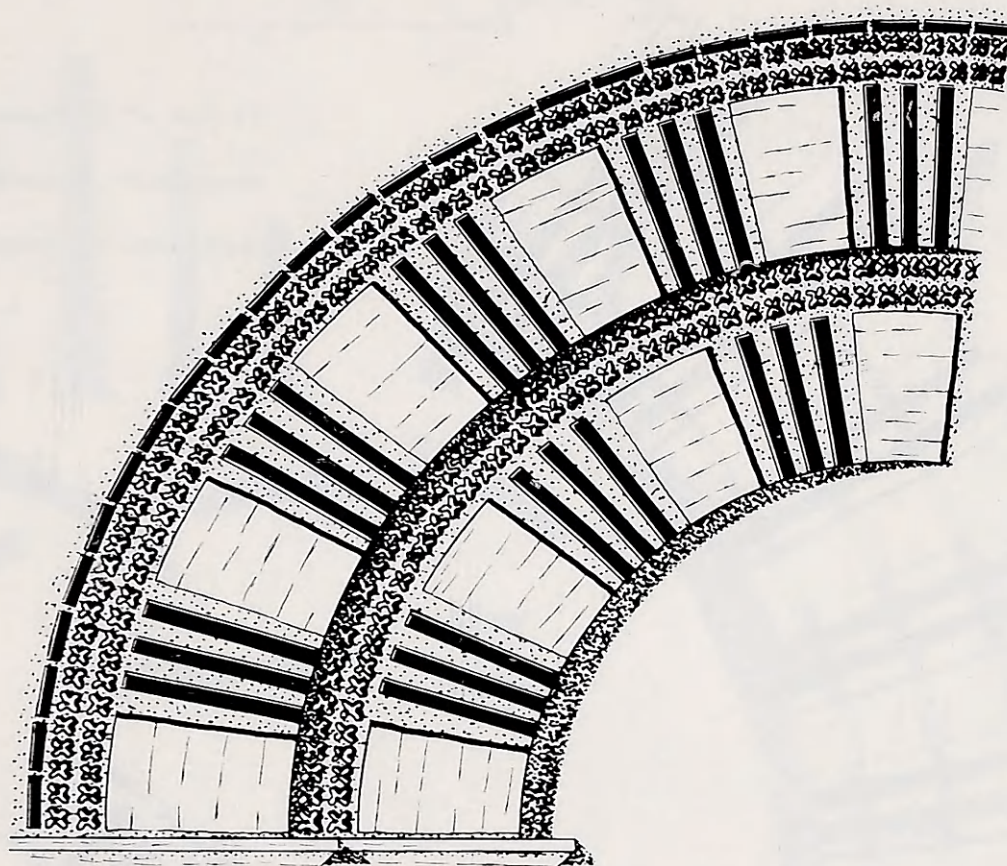

ε. T2/α3
11B - ΘΔ/Ν, 3
ΘΔ/Δ, 6, 12, 16
ΠΜ/Δ, 2, 3, 6

ζ. T2/α2
11B - ΠΜ/Ν, 18

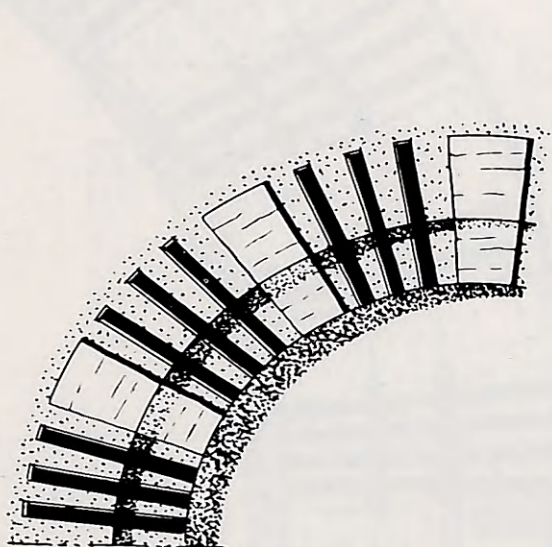
Τὰ διὰ «*» σημειούμενα πα-
ρουσιάζουν ἐπιδεικνύουσες δια-
φορές ἀπὸ τοῦ βασικοῦ τύπου.

α. T2/β₃

11B - ΠΦ/Ν, 5*, 7*, 13*

ΠΦ/Β, 11, 14*, 16*, 19*, 22*, 23

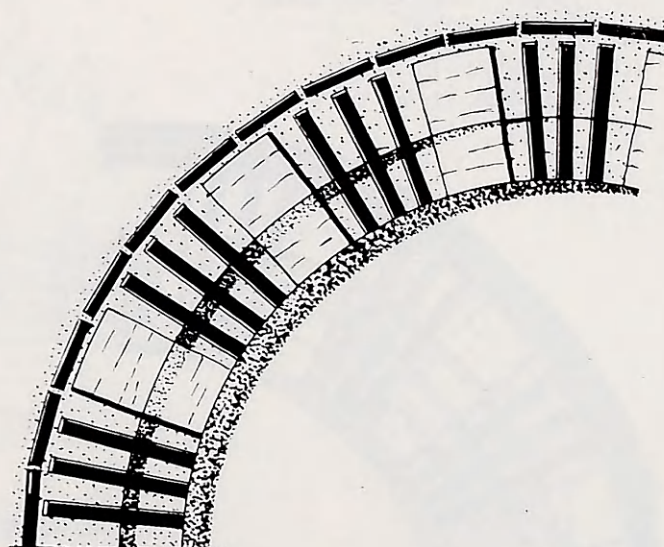
β. T2/β₁

11B - ΠΜ/Ν, 7, 40 - ΠΜ/Δ, 1, 6, 13

ΠΜ/Α, 3, 4, 18, 25, 30

ΘΔ/Δ, 10*, 13*, 15, 19

Χ/Δ, 1*, 2, 3, 4*, 5, 6 - ΙΚ, Ν

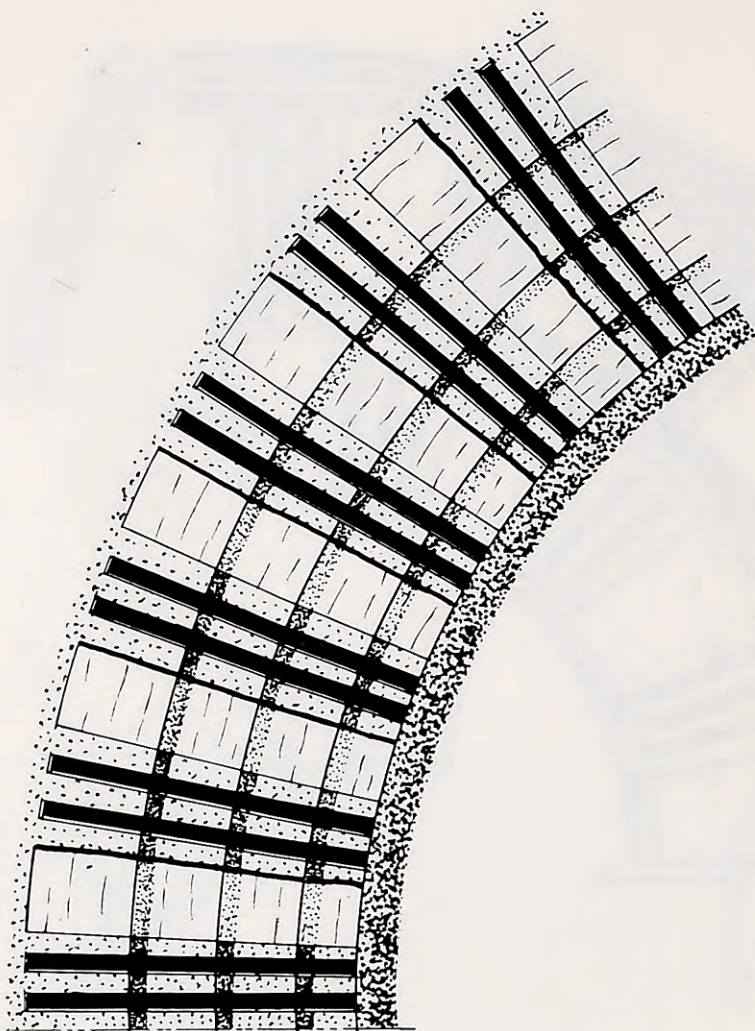

γ. T2/β₂

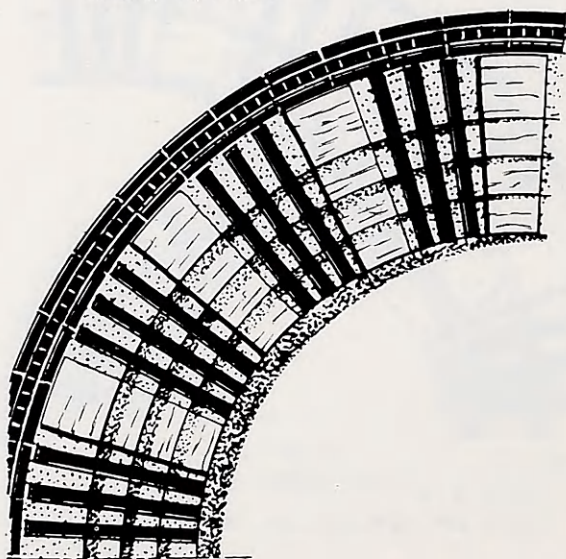
11B - ΠΜ/Δ, 4, 8

ΘΔ/Δ, 21*, 22*, 23*, 28*, 29, 30*

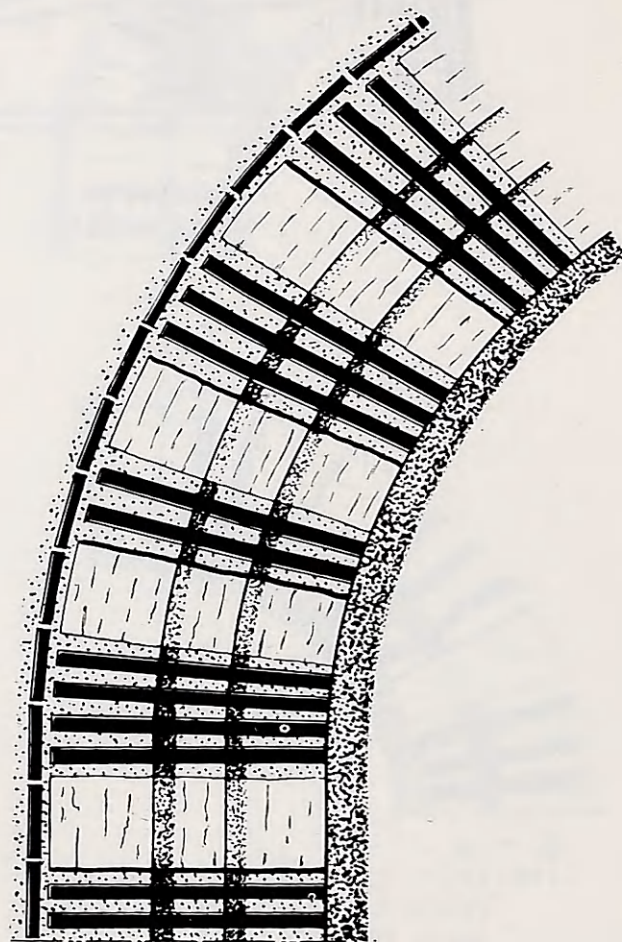
Τὰ διὰ «*» σημειούμενα, παρουσιάζουν ἐπουσιώδεις διαφορὰς ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ τύπου.

α. Π₄/α
11B - ΘΔ/Δ, 1, 8 - ΘΔ/Ν, 1*
ΠΜ/Ν, 10, 21, 26

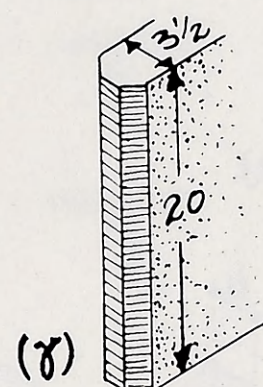
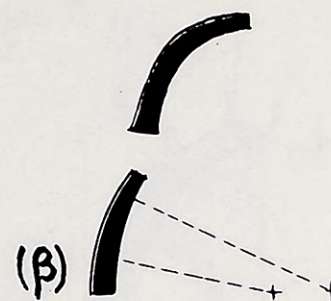
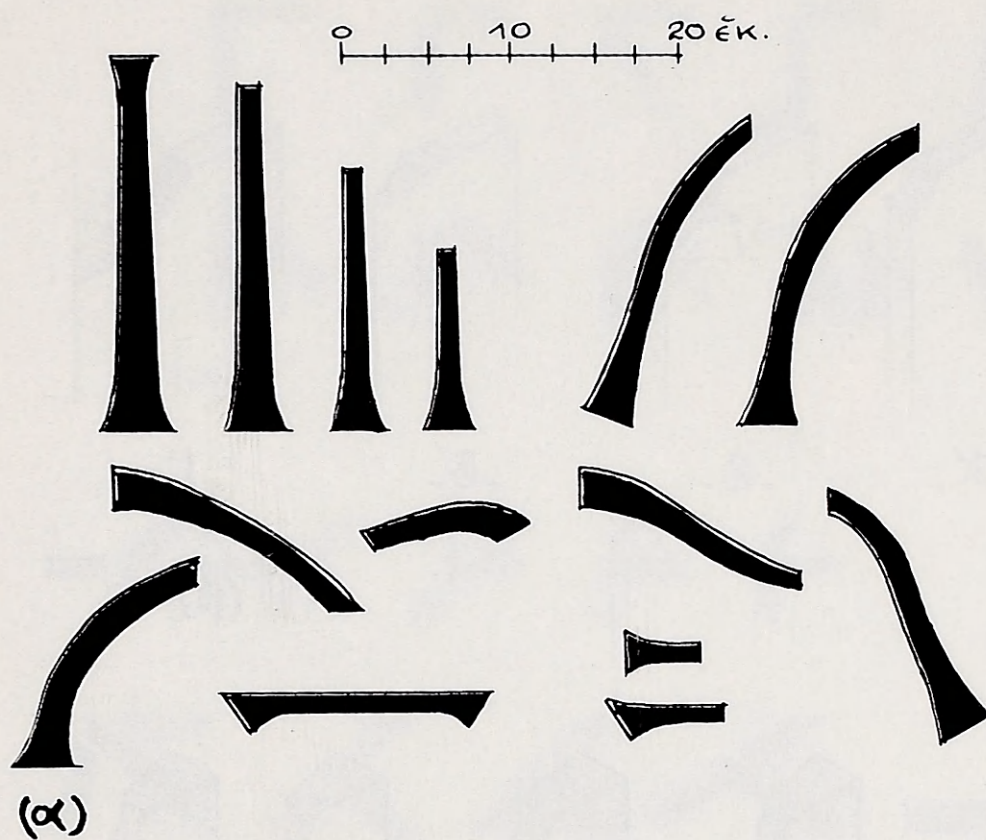

β. T₄/β
11B - Π, 60

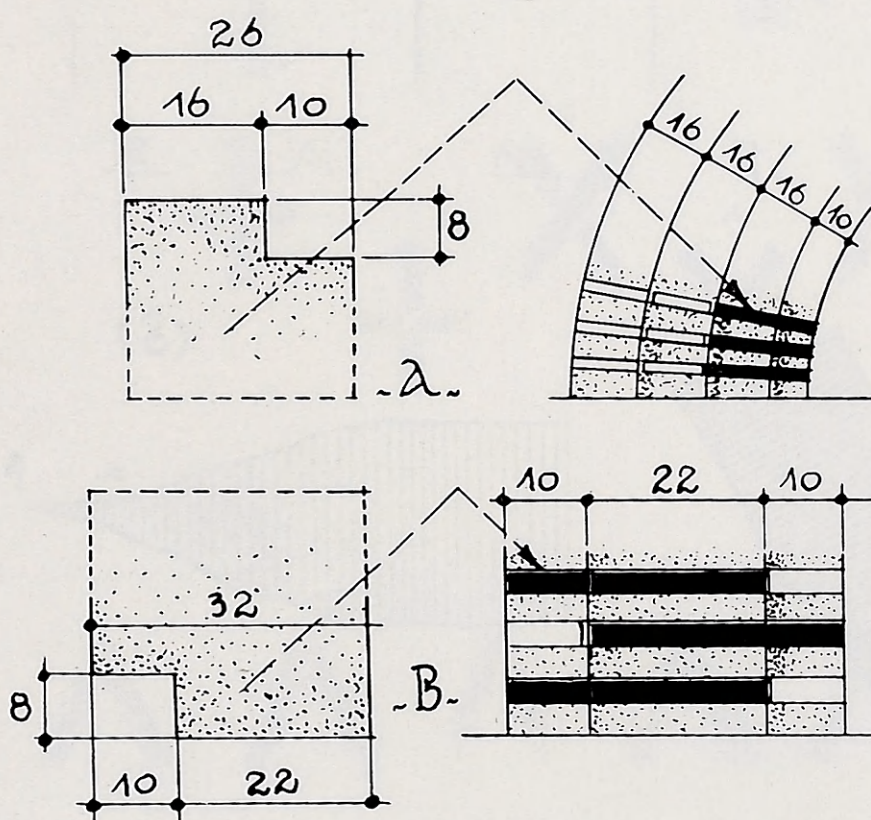

γ. T₃
11B - ΘΔ/Β, 1

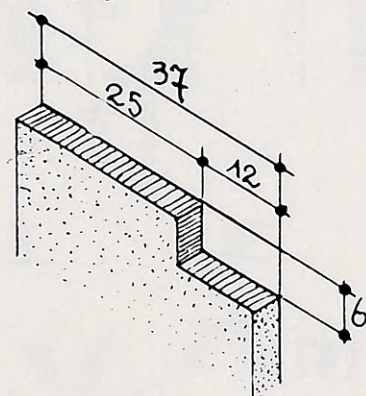
Τὰ διὰ «*» σημειούμενα πα-
ρουσιάζουν έπουσιώδεις δια-
φορὰς ἀπὸ τοῦ βασικοῦ τύπου.

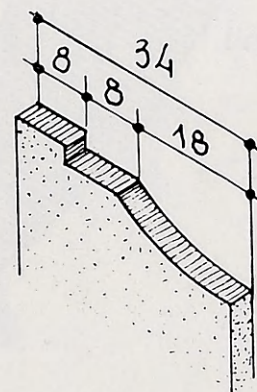
(δ)

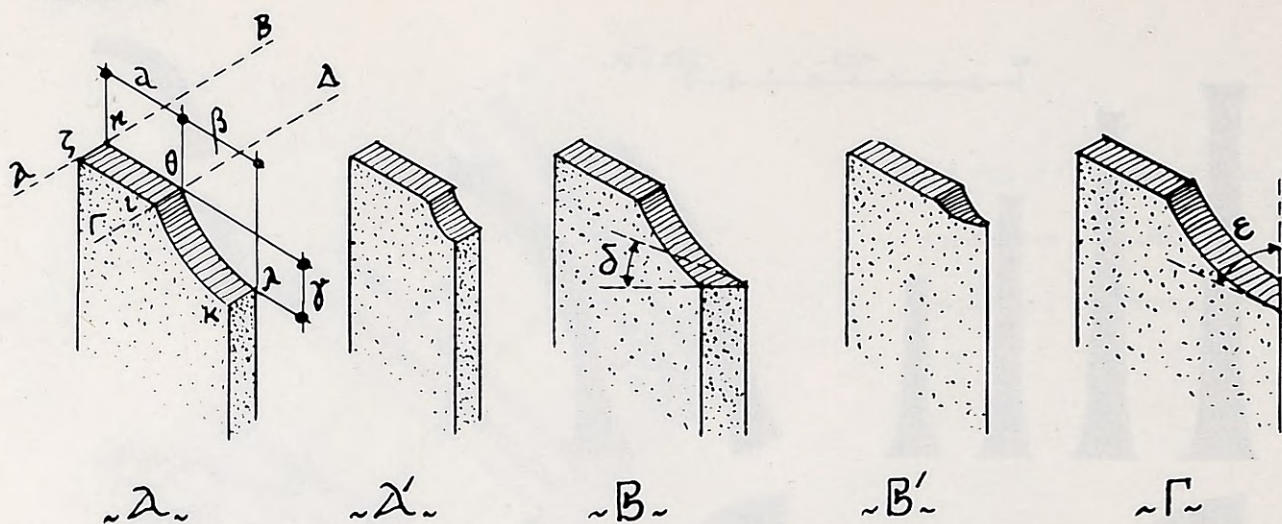

(ε)

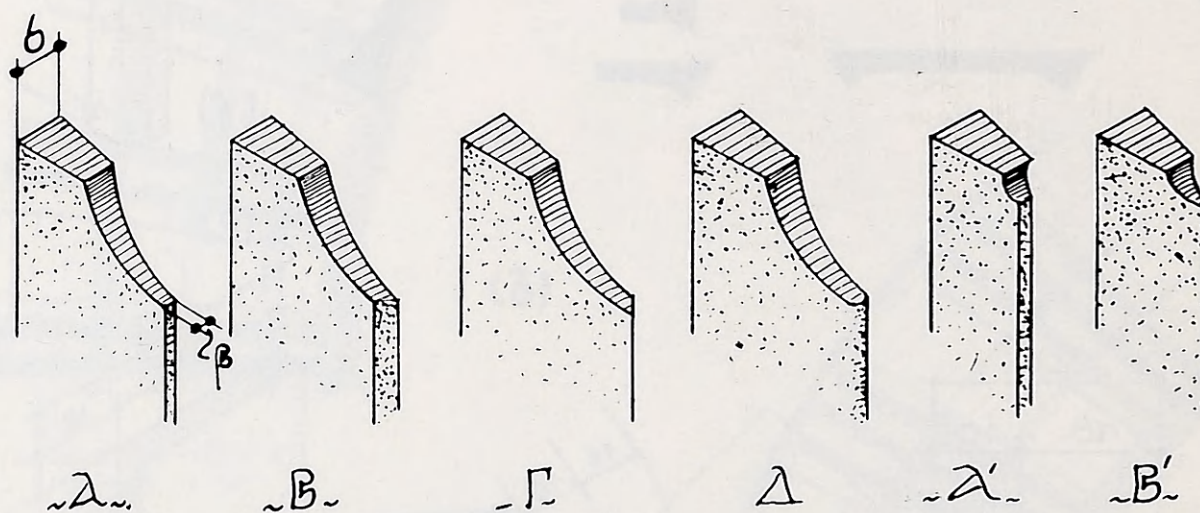
(ζ)

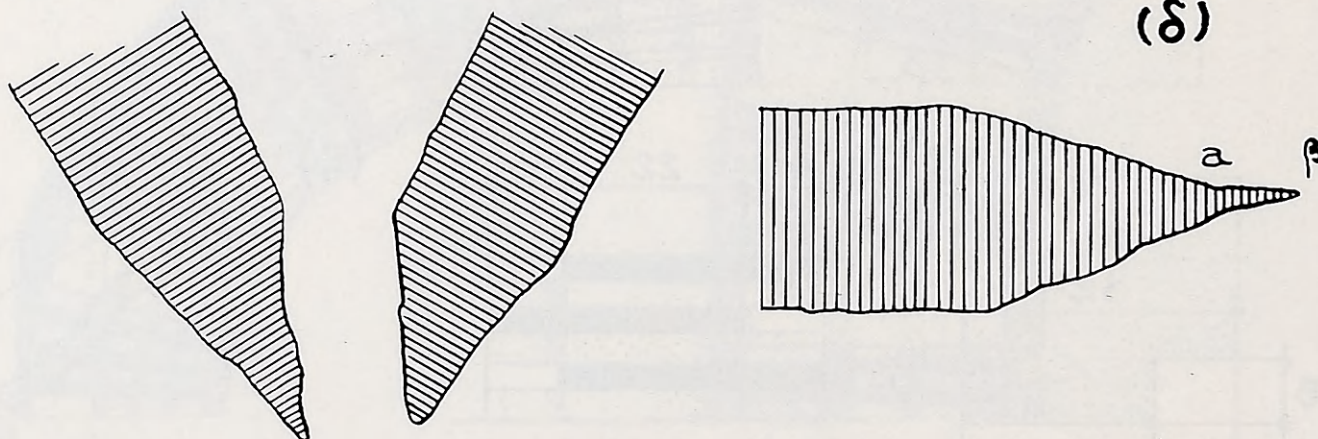
(α)

(β)

(γ)

(δ)

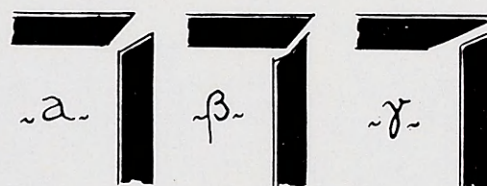
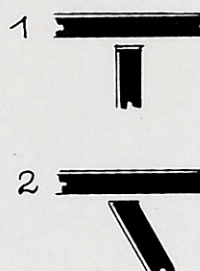

(α)

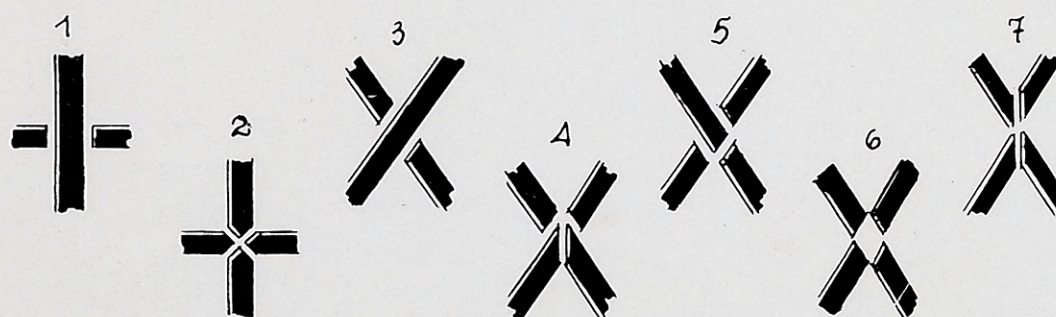
(β)

(γ)

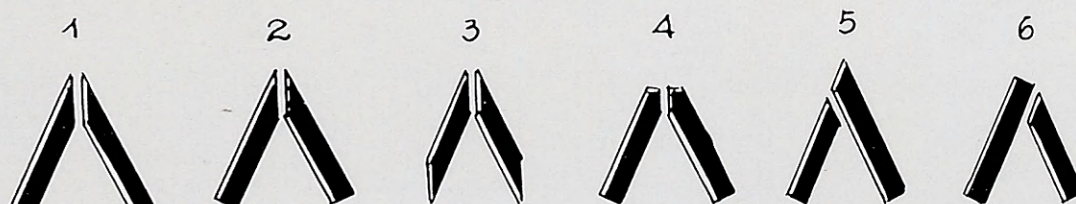

(δ)

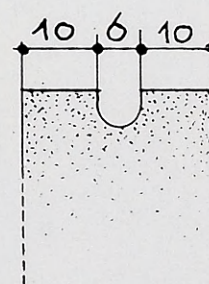
(ϵ)

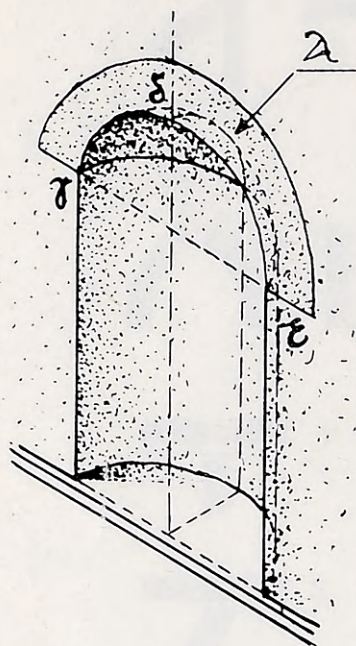

(ζ)

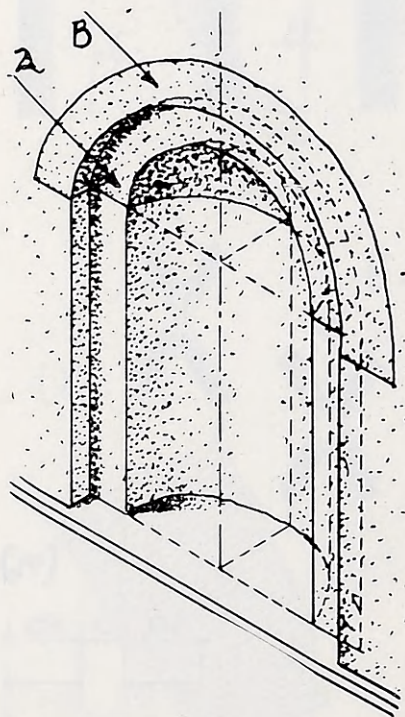

(η)

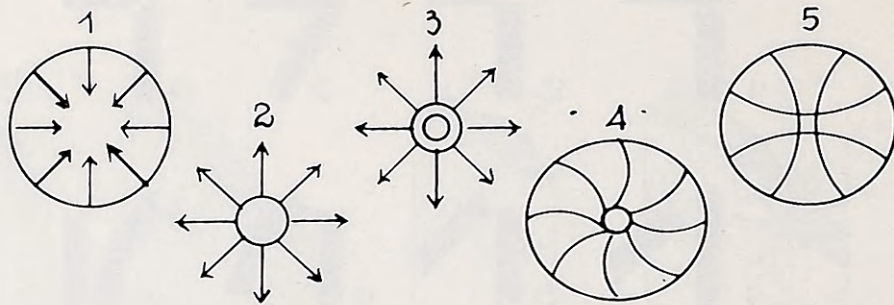

(α)

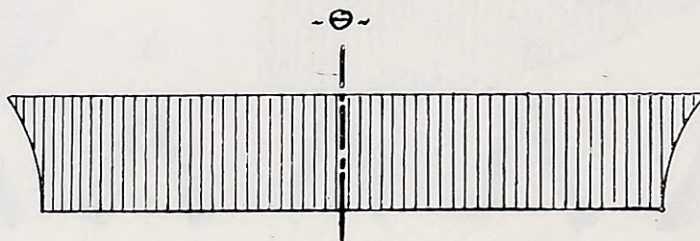
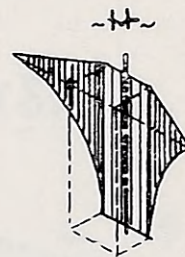
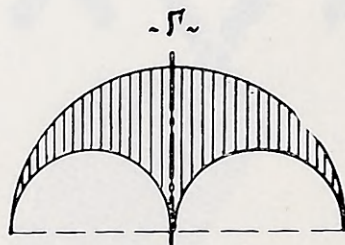
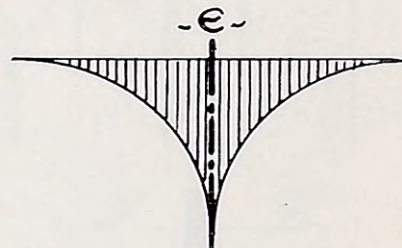
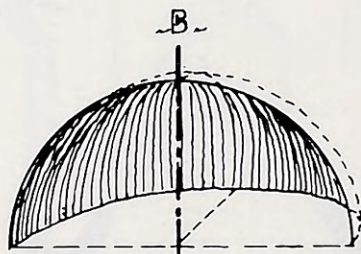
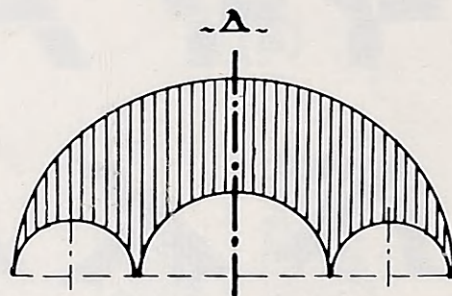
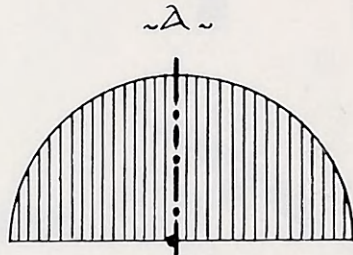

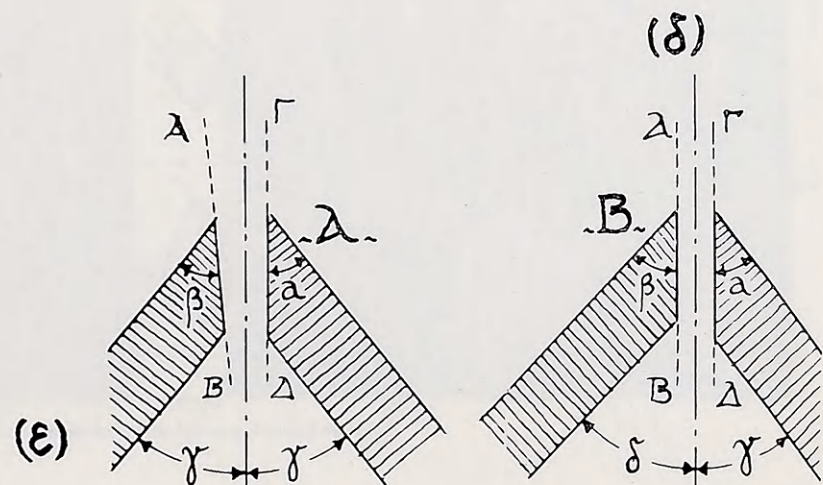
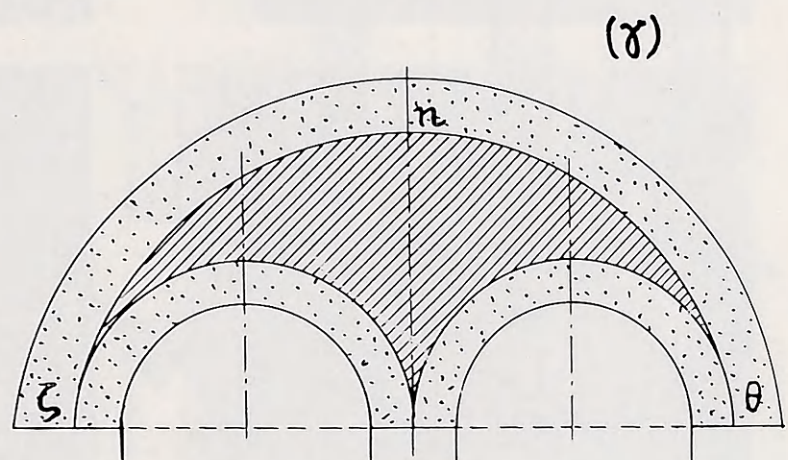
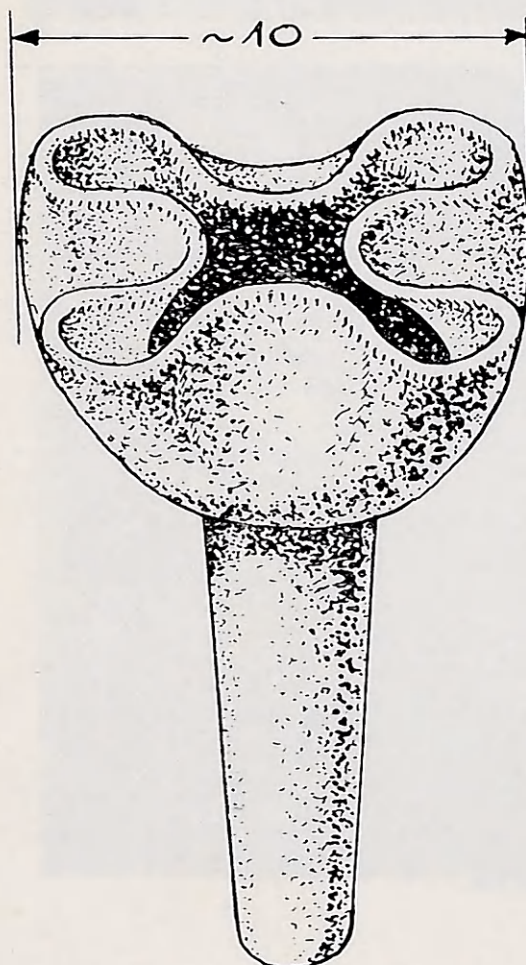
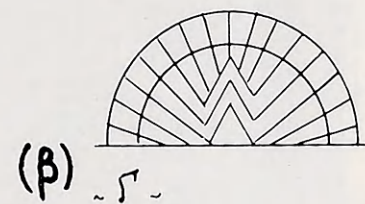
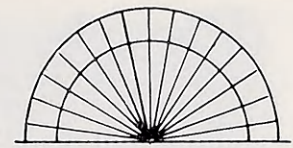
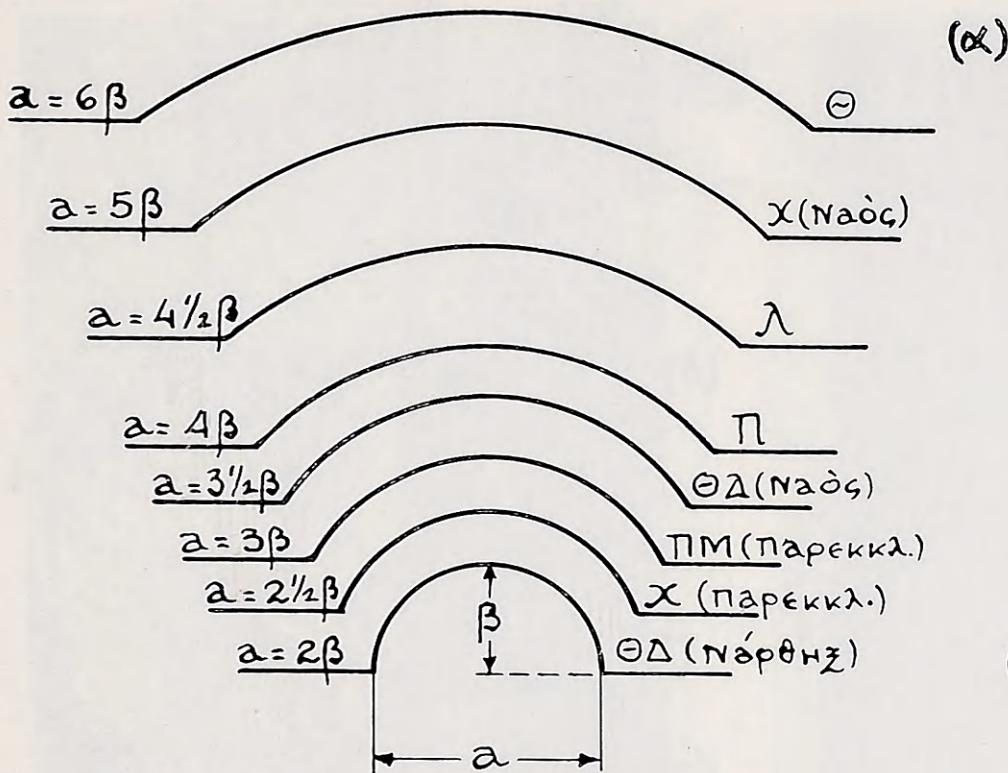
(β)

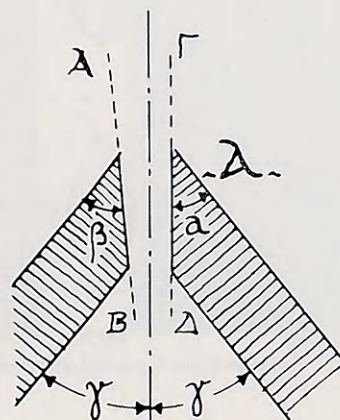
(γ)

(δ)

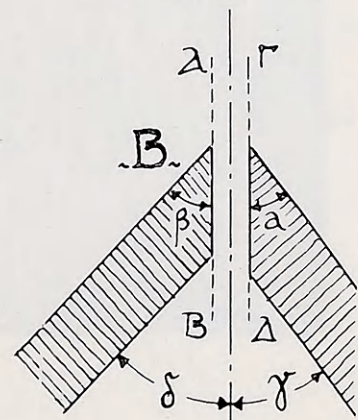

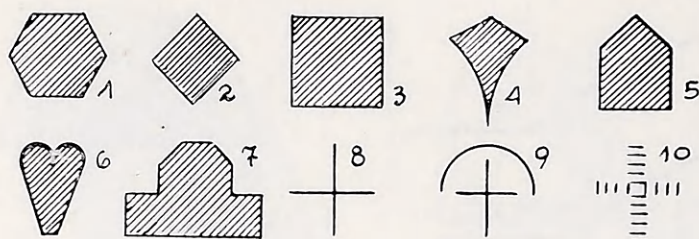

(ε)

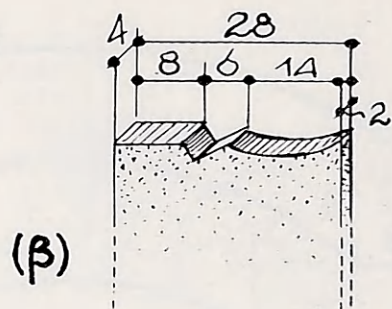

(δ)

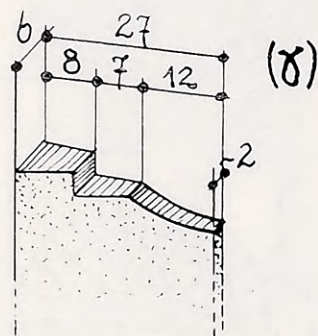

(α)

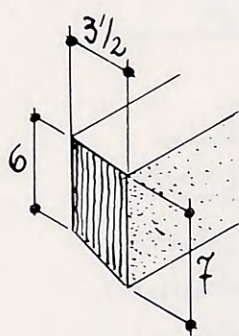

(β)

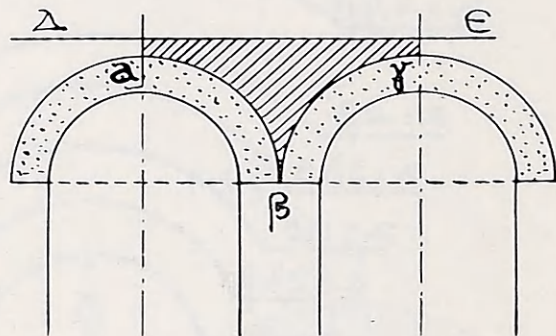
(ε)

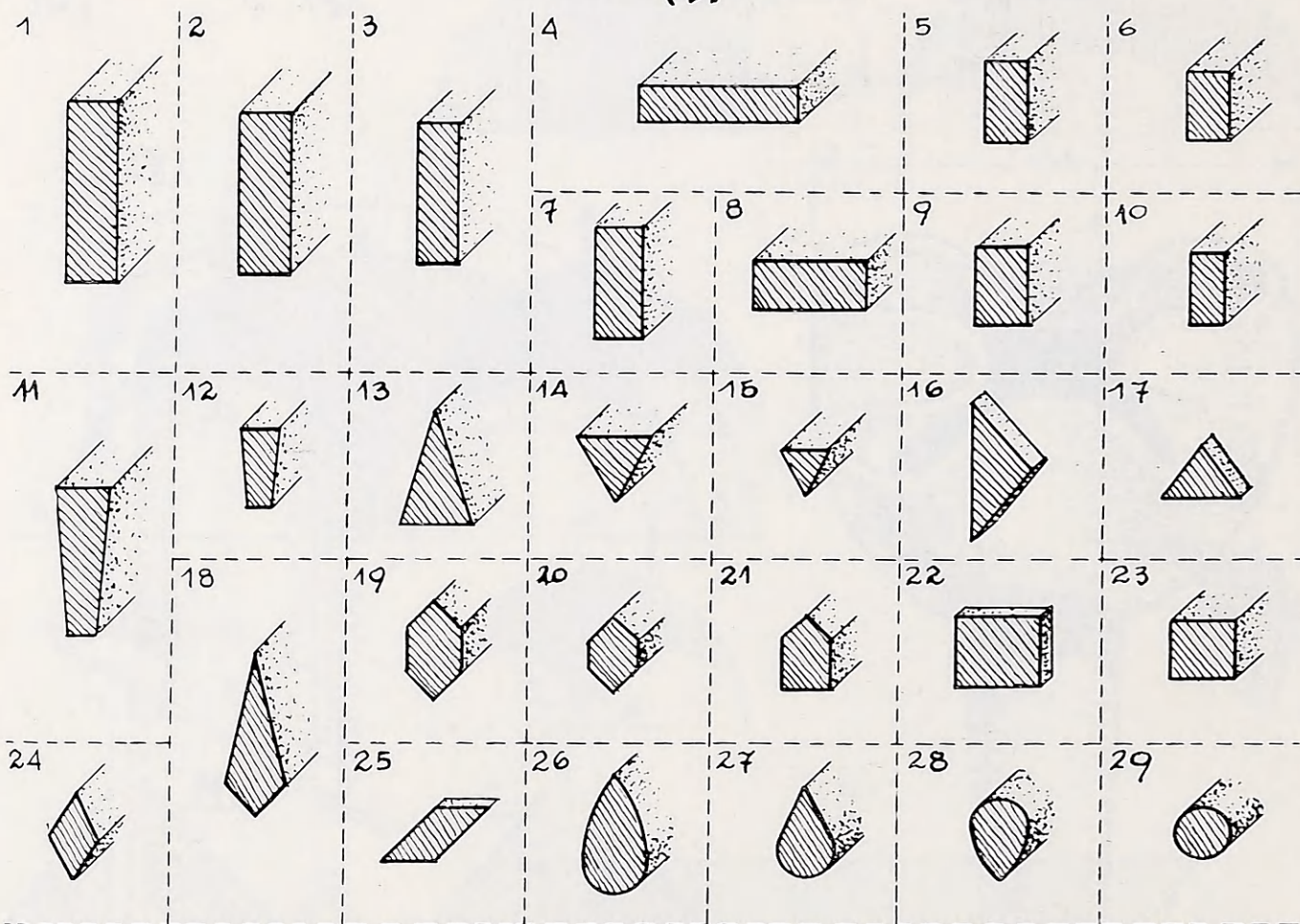
(δ)

(δ)

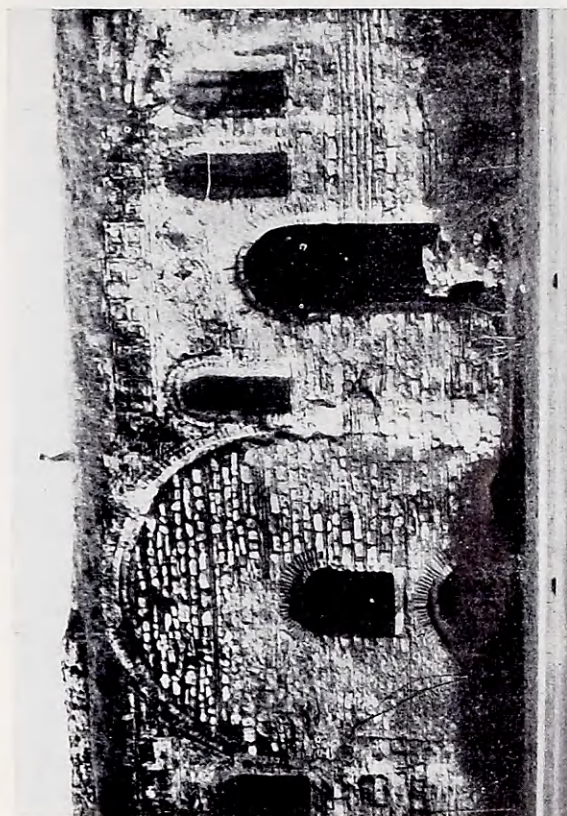
(ε)

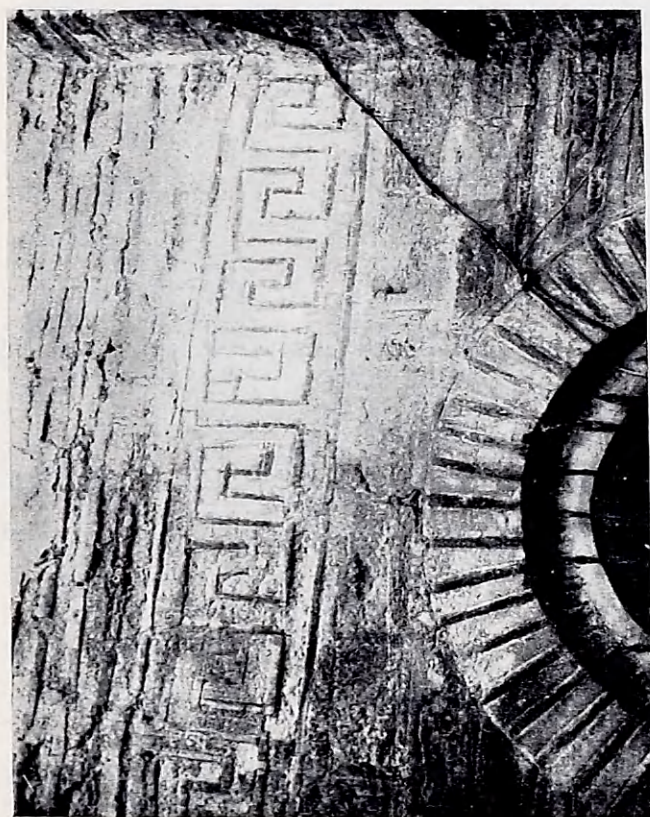
0 10 20 εκ.

γ. Ναός Παντεπόπτου.

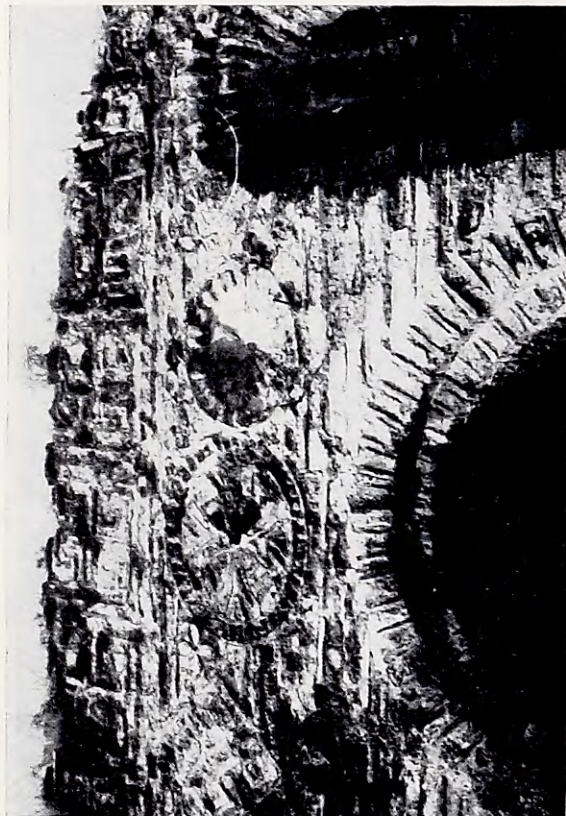
δ. Ναός Φιλαγόρου Χριστού.

α. Ναός Παντεπόπτου.

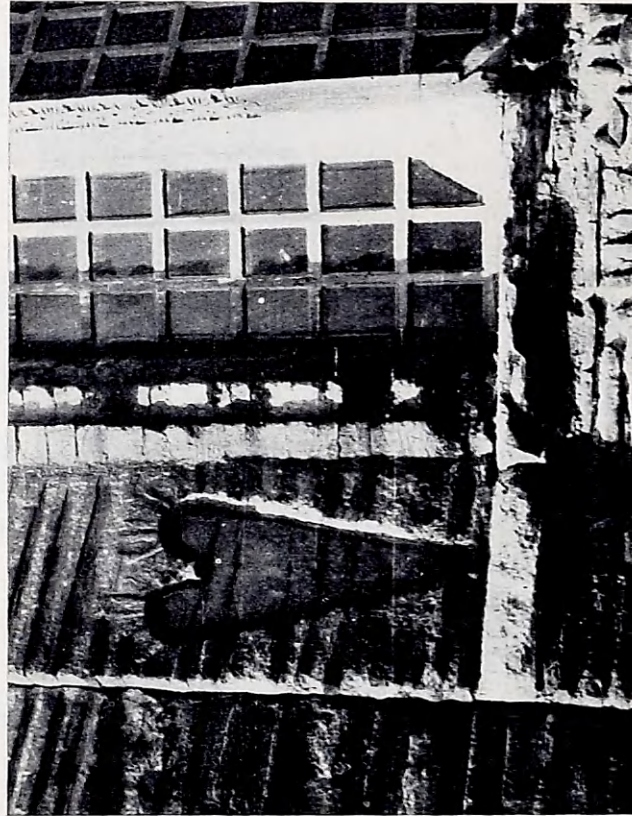
β. Ναός Παντεπόπτου.

α. Νάξος Φιλανθρωπώπου Χριστού.

γ. Μονή του Αγίου.

β. Μονή του Αγίου.

δ. Μονή του Αγίου.

γ. Μονή τοῦ Αἰβόου.

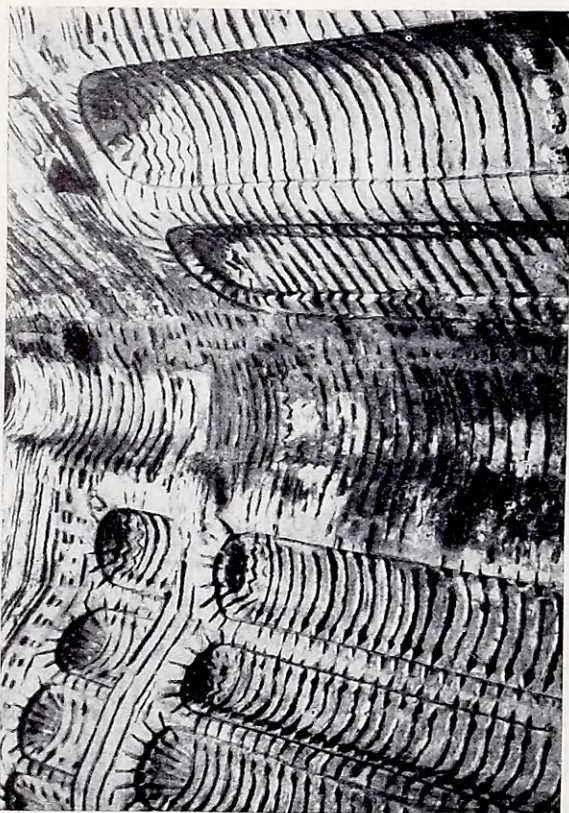
δ. Μονή τοῦ Αἰβόου.

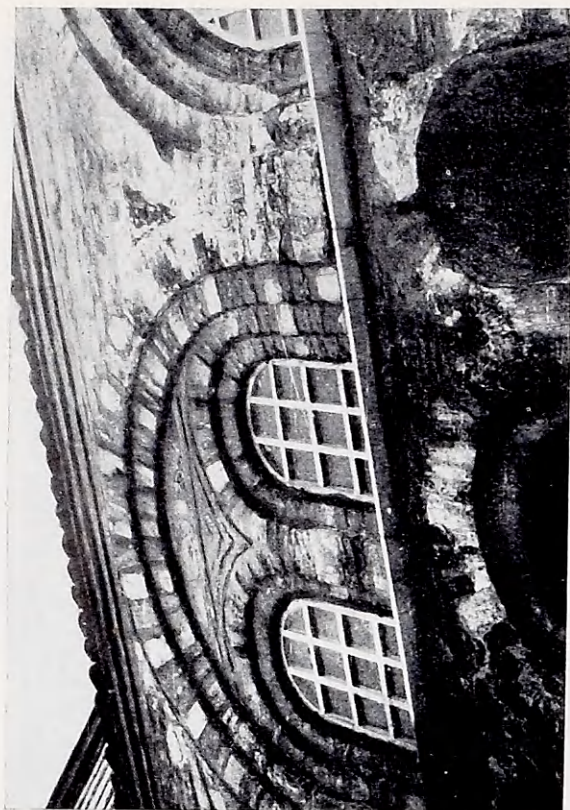
α. Μονή τοῦ Αἰβόου.

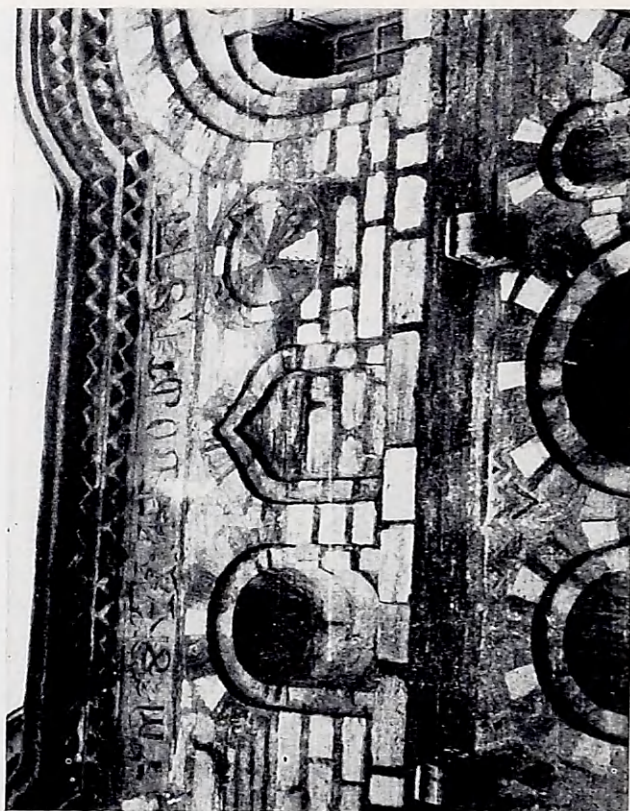
β. Μονή τοῦ Αἰβόου.

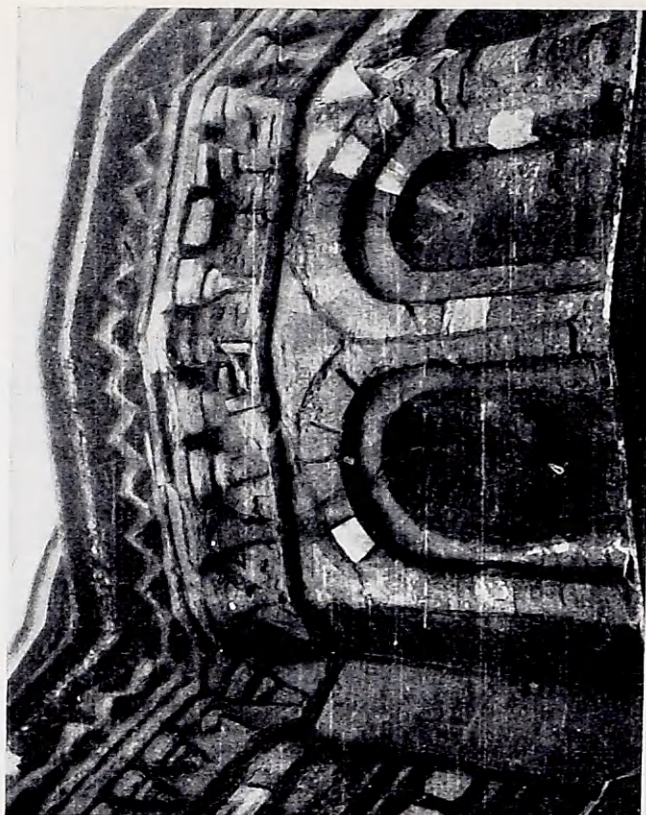
α. Ναός τῆς Ἁγίας Θεοδοσίας.

γ. Ναός τοῦ Ἁγίου Θεοδορίου.

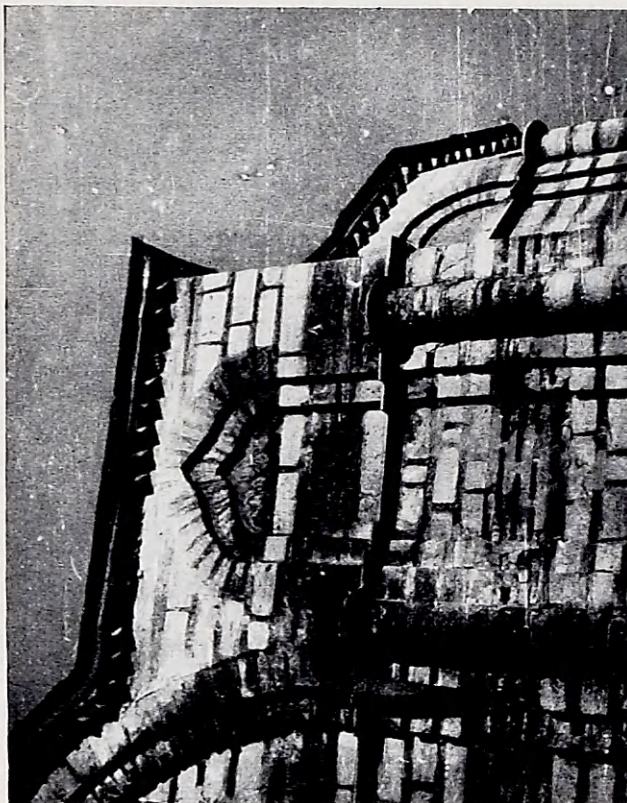
β. Μονὴ τῆς Παμμαχαρίστου.

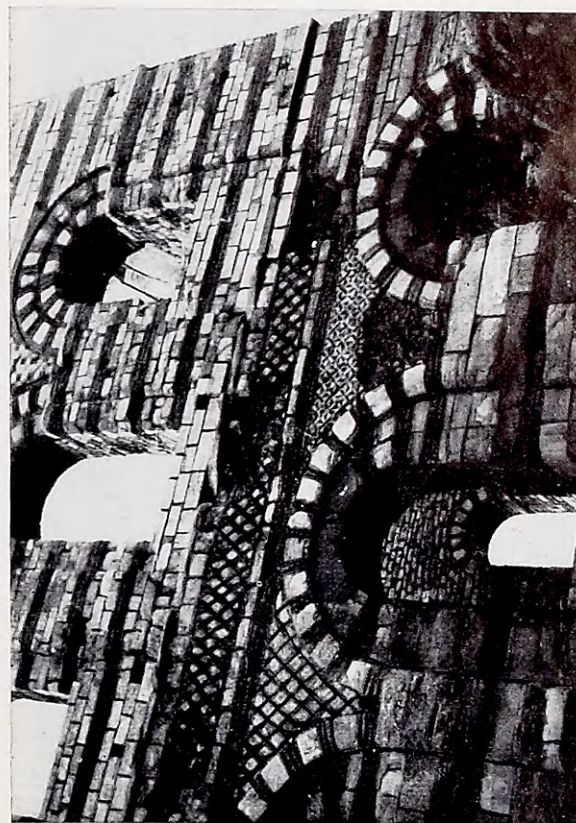
δ. Μονὴ τῆς Παμμαχαρίστου.

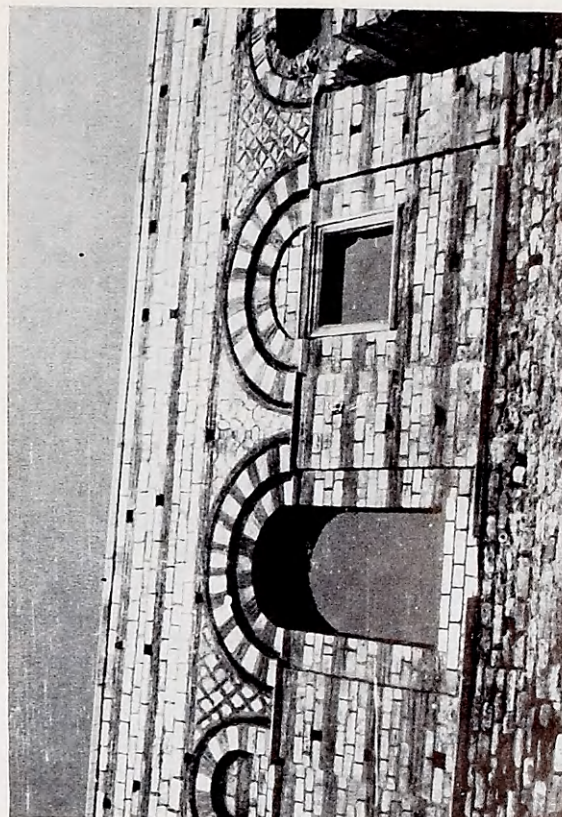
α. Μονή τῆς Παιμμαχαρίστου.

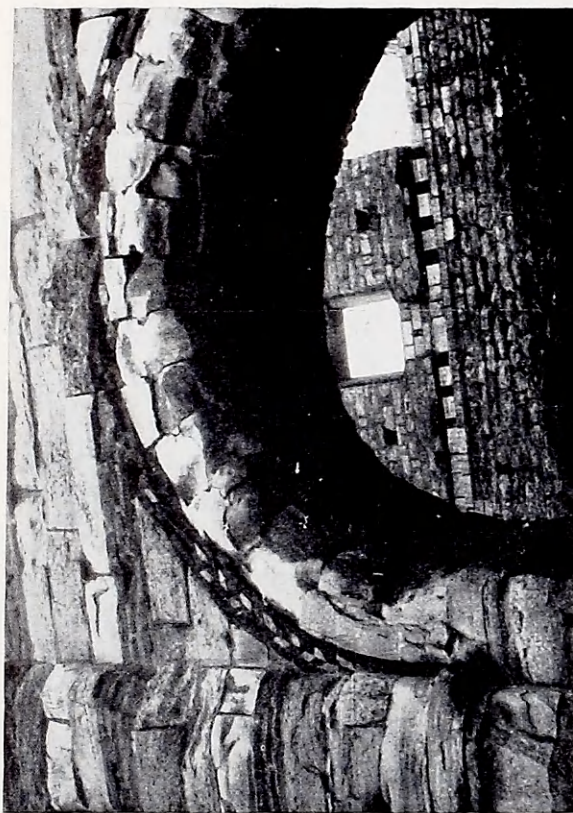
γ. Μονή τῆς Χώρας.

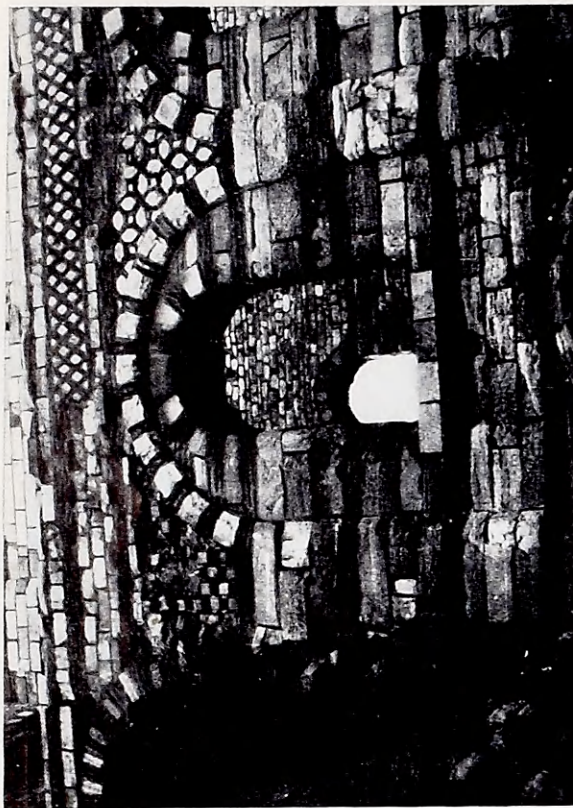
β. Ἀνάκτορον τοῦ «Πορφυρογεννήτου».

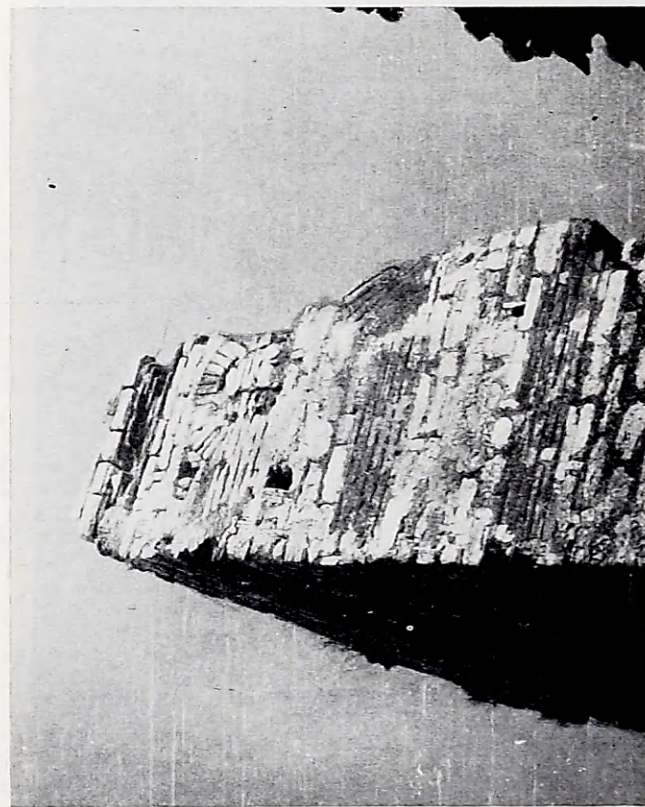
δ. Ἀνάκτορον τοῦ «Πορφυρογεννήτου».

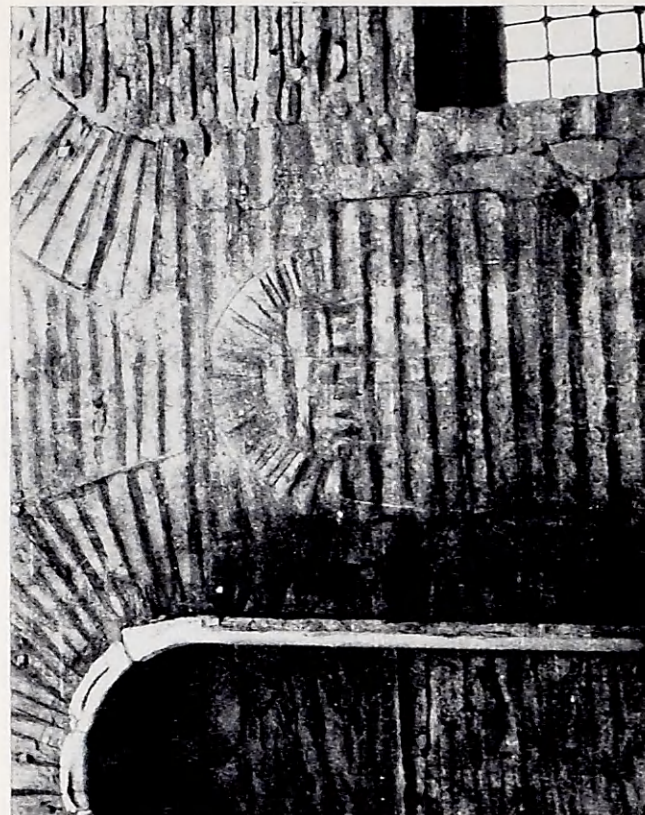
α. Ἀνάκτορον τοῦ «Πορφυρογενήτου».

γ. Ἀνάκτορον τοῦ «Πορφυρογενήτου».

β. Θεοδοσιανὰ τείχη.

δ. Μονὴ τοῦ Σπουδίου.

Ἑκτύπωσις
«Παπαδογιάννη» Ἑκδοτικὸν Τυπογραφεῖον
Ἀθῆναι Ἀγ. Παύλου 25 — Τηλ. 532.895